

กวีสยาม

ส. พลายน้อย

มนุษย์สร้างคำพูดขึ้นมา ชีดเขียนถ้อยคำลงบนแผ่นดินเหนียว ฝืนหนัง ไม้ไผ่ และกระดองเต่า...

การค้นพบกระดาษและการพิมพ์ทำให้หนังสือมีรูปลักษณะที่พกพาได้ สะดวกและเผยแพร่ไปในวงกว้างอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์ การพิมพ์ช่วยสถาปนาภาษาของแต่ละชาติให้มั่นคง ช่วยให้ภาษาของสามัญชนแพร่หลาย ทำให้คนอ่านออกเขียนได้เพิ่มสูงขึ้น และขยายวงกว้างออกไปนอกวงผู้นำและนักบวช

และแท้จริงแล้ว การพิมพ์หนังสือคือการเปลี่ยนแปลงอย่างถึงรากถึงโคน ทั้งทางความคิดและสังคม

พิมพ์คำ

สำนักพิมพ์

ก่อตั้ง ค.ศ. ๒๐๐๐

ลำดับที่ ๓๓๕

กวีสยาม

ผู้เขียน ส. พลายน้อย

พิมพ์ครั้งแรก กุมภาพันธ์ ๒๕๕๓ สำนักพิมพ์ร่วมสาส์น

พิมพ์ครั้งที่ ๒ ธันวาคม ๒๕๕๓ พิมพ์คำสำนักพิมพ์

พิมพ์โฆษณาครั้งนี้ได้รับอนุญาตจากเจ้าของลิขสิทธิ์ตามกฎหมายแล้ว

© สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ. ๒๕๓๗

ไม่อนุญาตให้สแกนหนังสือ หรือคัดลอกเนื้อหาส่วนหนึ่งส่วนใดเพื่อการสร้างฐานข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์
เว้นแต่ได้รับอนุญาตจากสำนักพิมพ์และเจ้าของลิขสิทธิ์แล้วเท่านั้น

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

ส. พลายน้อย.

กวีสยาม.-- พิมพ์ครั้งที่ ๒. -- กรุงเทพฯ : พิมพ์คำ, ๒๕๕๓.

๒๕๖ หน้า.

๑. นักประพันธ์--ไทย--ชีวประวัติ. ๒. กวีนิพนธ์ไทย. I. ชื่อเรื่อง.

๙๒๘.๙๕๕๑๑

ISBN 978-616-500-113-7

บรรณาธิการเล่ม : สุปรีย์ ณ นคร

ออกแบบปก : เอกอนันต์ ศิริเลิศฤทัย จัดรูปเล่ม : กฤษฎา รอดหลง

พิมพ์ที่ : บริษัทเยลโล่การพิมพ์ (๑๙๘๘) จำกัด

เจ้าของ ผู้พิมพ์โฆษณา : บริษัทสถาพรบุ๊คส์ จำกัด

กรรมการผู้จัดการ : วรพันธ์ โลภิตสถาพร ผู้ช่วยกรรมการผู้จัดการ : สัญญาลักษณ์ โลภิตสถาพร

บรรณาธิการบริหาร : ประวิทย์ สุวณิश्य์ บรรณาธิการที่ปรึกษา : ประดับเกียรติ ตุมประธาน

ผู้จัดการฝ่ายผลิต : ธิญาภัทร์ ฟองไชย์ ผู้จัดการฝ่ายขาย : กิ่งแก้ว ลิกชะไชย

ผู้จัดการฝ่ายลิขสิทธิ์ต่างประเทศ : สินธุ์ พรสว่างโรจน์

จัดจำหน่าย : บริษัทสถาพรบุ๊คส์ จำกัด

๑๘ ซอยลาดปลาเค้า ๖๓ ถนนลาดปลาเค้า แขวงอนุสาวรีย์ เขตบางเขน กรุงเทพฯ ๑๐๒๒๐

โทรศัพท์ ๐-๒๕๔๐-๓๕๕๕-๖ โทรสาร ๐-๒๕๔๐-๓๕๗๐

e-mail : info@satapornbooks.com www.satapornbooks.com

ราคา ๑๘๐ บาท

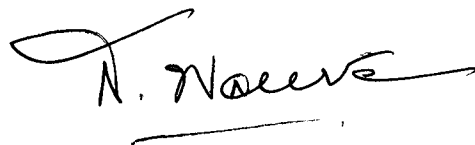

คำนำพิมพ์ครั้งแรก

การศึกษาเรื่องวรรณกรรมและประวัติผู้สร้างวรรณกรรมของไทย ดำเนินไปอย่างเชื่องช้าและไม่จริงจังอะไรมาก แม้ว่าจะมีหลักสูตรให้ศึกษาเรื่องวรรณกรรมก็ดูจะมีขอบเขตคับแคบ จนดูเหมือนว่าวรรณกรรมของไทยจะมีอยู่น้อย ผู้ที่สนใจหรือแม้แต่ครูบาอาจารย์ก็พลอยรู้เฉพาะที่ในตำรากล่าวไว้เท่านั้น ความจริงแล้วมีผู้สร้างวรรณกรรมไว้มาก แต่เฉอญไม่คิเค่นถึงขนาด จึงขาดความนิยมและสูญหายไป ทำให้ประวัติผลงานของผู้สร้างวรรณกรรมไม่สมบูรณ์

นานมาแล้วผู้เขียนพยายามจะรวบรวม “วรรณกรรมนอกทำเนียบ” ขึ้นไว้เพื่อศึกษาว่ามีเรื่องอะไรบ้างที่ไม่มีใครกล่าวถึง หรือมีแต่ชื่อไม่มีหนังสือ ก็พบว่ามามากมายเกินกว่าที่จะรวบรวมไว้ได้ทั้งหมด ยิ่งประวัติของผู้แต่งค้วแล้วก็ยิ่งจะหมดปัญญาเอาเลยทีเดียว อย่างไรก็ตามจากการสำรวจตรวจสอบมาเป็นเวลานาน ทำให้ได้หลักฐานอะไรต่างๆ เพิ่มมากขึ้นกว่าที่รู้ๆ กันอยู่ เช่น ได้พบประวัติของกวีบางคน ได้ทราบถึงวันตาย ได้พบผลงานที่ตกหล่นอยู่ไม่มีใครกล่าวถึง สิ่งเหล่านี้ถึงจะคูน้อยนิก แต่ก็เป็นสิ่งสำคัญที่จะช่วยเสริมตำราวรรณคดีไทยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น เป็นการอุดช่องโหว่ที่ถูกปล่อยปละละเลยมาเป็นเวลานานให้เต็มค่อไป

ประวัติกรวีในเล่มนี้ได้เขียนให้หนังสือพิมพ์ต่างๆ ตามโอกาสที่
ขอมา ทำให้เรื่องกระจุกกระจายกันอยู่ ที่หาต้นฉบับไม่ได้ก็มีอยู่หลาย
เรื่อง และเดิมที่นั่นให้ชื่อว่า กวีสมัยสุนทรภู่ เพราะเป็นกวีที่อยู่ในสมัย
เดียวกับสุนทรภู่เป็นส่วนมาก ได้คิดจะรวมพิมพ์เป็นเล่มครั้งหนึ่งเมื่อ
งาน ๒๐๐ ปีสุนทรภู่ แต่เป็นเพราะความเฉื่อยชาของผู้เขียนเองที่
รวบรวมต้นฉบับได้ไม่ทัน จึงได้ปล่อยโอกาสให้ผ่านไป ครั้นมาในปี
นี้ ประจวบสมัยที่กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรสจะครบ ๒๐๐ ปีจาก
วันประสูติ จึงเห็นว่าน่าจะพิมพ์เป็นการเฉลิมฉลองด้วยส่วนหนึ่ง
อย่างน้อยก็ได้มีโอกาสเสนอข้อมูลที่พบใหม่ให้เป็นที่ทราบทั่วกัน อัน
จะเป็นประโยชน์แก่นักเรียนนักศึกษาได้บ้างตามสมควร และถ้ามีผู้
สนใจก็จะได้รวบรวมประวัติของกวีอื่นๆ ที่เขียนไว้มาจัดพิมพ์เป็นเล่ม
ที่ ๒ ต่อไปอีก

N. Naeve

สารบัญ

๑. กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตชิโนรส	๗
๒. กรมหมื่นไกรสรวิชิต	๒๔
๓. กรมหมื่นศรีสุเรนทร	๓๗
๔. กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์	๔๕
๕. กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ	๕๗
๖. พระเทพโมลี (กลั่น)	๖๓
๗. เจ้าพระยาพระคลัง (หน)	๖๘
๘. พระสุนทรโวหาร (ภู่)	๗๖
๙. พระราชครูพิเชต (กลัด)	๑๐๒
๑๐. พระมหามนตรี (ทรัพย์)	๑๐๘
๑๑. หม่อมราโชทัย	๑๒๑
๑๒. หม่อมเจ้าสุวรรณ	๑๓๒
๑๓. พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย)	๑๓๘
๑๔. พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง)	๑๕๑
๑๕. พระยาอิศรพันธุ์โสภณ	๑๖๘
๑๖. พระยาประชาภิจักรจักร (แหม่ม)	๑๘๖
๑๗. หลวงจักรปาณี (เริก)	๒๐๑
๑๘. คุณสุวรรณ-พระมะเหล	๒๑๒
๑๙. คุณพุ่ม-บุษบาทำเรือจ้าง	๒๒๑
๒๐. หลวงธรรมาภิมนตรี (ถึก)	๒๓๔
บทผนวก ๑ : สุนทรภู่	๒๔๐
บทผนวก ๒ : ไคลงเปิดคลองเปรมประชากร	๒๔๓

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาภิไธยวชิราวุธ
สมเด็จพระสังฆราชเจ้าองค์ที่ ๗ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

กรมสมเด็จพระปรमानุชิตชิโนรส

ในบรรดาเรื่องเกี่ยวกับราชสกุลวงศ์นั้น เรื่อง *ปฐมวงศ์* เป็นเรื่องที่มีรายละเอียดมากกว่าหนังสืออื่นๆ และเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก็ยังเป็นปัญหาอยู่บ้างที่มี *ปฐมวงศ์* หลายฉบับ มีข้อความต่างกันบ้างในบางแห่ง บางฉบับก็กล่าวไว้ชัดเจนในตอนต้นเรื่องว่า “วันพฤหัสบดี ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๑ จุลศักราช ๑๒๒๒ ปีวอก โทศก (วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๓) มีพระบรมราชโองการ (ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) โปรดเกล้าฯ คำรัสสั่งให้พระศรีสุนทรโวหาร (พัก สาลักขณ์) เจ้ากรมพระอาลักษณ์จดหมายเหตุ (พระโวหารสำแดงให้ตระหนักว่าตรัสบอกให้จด) ไว้สำหรับแผ่นดิน เพื่อให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในฝ่ายหน้า ได้ทรงทราบ”

ส่วน *ปฐมวงศ์* อีกฉบับหนึ่ง (รวมอยู่ใน *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘*) ไม่ได้แจ้งกาลเวลาที่มีพระบรมราชโองการ แต่ข้อความบางตอนละเอียดพิสดารกว่าฉบับแรก เช่นในตอนทีกล่าวถึงพระประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรमानุชิตชิโนรส ได้กล่าวไว้ว่า “พระองค์เจ้าवासูกกรี เจ้าจอมมารดาเป็นพระสนมโท บุตรพระราชเสาวนีย์ ทรงพระผนวชมาแต่ยังทรงพระเยาว์พระชนม์ได้ ๑๔ พรรษา

เมื่อพระชนม์ครบ ๒๐ ได้อุปสัมปทาเป็นพระภิกษุได้ ๔ พรรษา เป็นอธิบศีลสงฆ์แล้วได้เลื่อนเป็นเจ้าค่างกรมมีพระนามว่า กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ พระองค์เป็นอัจฉริยะมนุษย์บุรุษวิเศษ อันพิเศษ ทรงพระปรีชาฉลาดรู้ในพระพุทธานุศาสตร์และราชศาสตร์แบบอย่างโบราณราชประเพณีต่างๆ แลได้เป็นอุปชฌายจารย์เจ้าฟ้าพระองค์เจ้าหม่อมเจ้า ในพระบรมราชวงศ์นี้มากหลายพระองค์ ภายหลังเมื่อในแผ่นดินปัจจุบันนี้^๑ ได้เลื่อนเป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ มหาปาโมกข์ ประธานวโรคมบรมนาถพิตร เสด็จสถิต ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม”

ในหนังสือราชสกุลวงศ์กล่าวว่า พระองค์เจ้าวาสุกรีเป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๒๘ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ประสูติเมื่อวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๕ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๑ ธันวาคม ปีจอ พ.ศ. ๒๓๘๓ เป็นพระองค์เจ้าเพียงพระองค์เดียวของเจ้าจอมมารคำจ้อย ซึ่งต่อมาเป็นท้าวทรงกันดาล

พระราชเสาะซึ่งกล่าวว่า เป็นบิดาเจ้าจอมมารคำจ้อยนั้น ในเอกสารบางแห่งกล่าวว่าต่อมาได้เป็นพระยารักคีนุชิต ตั้งบ้านเรือนอยู่ฝั่งแม่น้ำด้านตะวันออกตรงทำนน้ำวัดเลียบ (วัดราชบูรณราชวรวิหาร) พระยารักคีนุชิตมีชื่อเป็นภาษาญวนว่า “องว่างถ่าย” หรือ “องเถิง” มีบุตร ๗ คน เจ้าจอมมารคำจ้อยเป็นคนที่ ๓^๒ ประวัตินี้กล่าวนี้เมื่อเทียบกับประวัติในหนังสือ *ประชุมอารัมภะวณณะนา เล่ม ๒* หรืออีกชื่อว่า *มหามุขมาตยานุกุลวงศ์ เล่ม ๒* ของ ก.ศ.ร. กุหลาบแล้ว ก็ได้ความตรงกันจะผิดเพี้ยนกันอยู่บ้างก็ตรงที่ในฉบับของ ก.ศ.ร. กุหลาบกล่าวว่าเจ้าจอมมารคำจ้อยได้เป็นท้าววรจันทร์เท่านั้น

^๑ มีหมายเหตุว่า "ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" แสดงว่าเรื่องนี้ได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมในรัชกาลที่ ๖ (พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๐)

^๒ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, *พระประวัติพระนิพนธ์สมเด็จพระปรมานุชิตฯ* (โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช), ๒๕๐๕

เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๕๕ กรมพระราชวังหลัง (สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์) มีพระชนม์ได้ ๕๖ พรรษา ทรงผนวชเมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๕๕ มีปรากฏในร่างรับสั่งตอนหนึ่งว่า “พระฤกษ์จะได้ทรงผนวชพระเจ้าหลานเธอกรมพระราชวังหลัง พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าवासกรี พระองค์เจ้าฉัตร ทรงผนวชเป็นหางนาศ” จึงได้หลักฐานชัดเจนว่า พระองค์เจ้าवासกรีทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๓๕๕ เมื่อพระชนม์ ๑๒ พรรษา ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ (ภายหลังเปลี่ยนเป็นวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) ผนวชแล้วเสด็จประทับวัดโพธิ์ (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) ทรงศึกษาในสำนักสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อราวปีมะแม พ.ศ. ๒๓๕๕ เข้าใจว่า สมเด็จพระสังฆราช (สุก) เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามเป็นพระกรรมวาจาจารย์ เล่ากันมาว่าทรงผนวชได้สัก ๓ พรรษา สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ถึงมรณภาพในพรรษา ครั้นออกพรรษาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จไปพระราชทานพระกฐิน จึงทรงตั้งให้เป็นพระราชาคณะให้ครองพระกฐิน^๑ ตามเรื่องว่า กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินนรสได้ถวายพระพรว่าไม่ได้เตรียมอปโลกณ์ไว้ จึงมีพระราชดำรัสให้พระราชาคณะรูปอื่นว่าอปโลกณ์แทนและได้กลายเป็นประเพณีต่อมาจนทุกวันนี้ ที่เจ้าอาวาสไม่ต้องว่าอปโลกณ์ พระราชาคณะรูปที่ ๒ ที่ ๓ เป็นผู้ว่าอปโลกณ์

หลังจากได้เป็นพระราชาคณะครองวัดพระเชตุพนฯ แล้วไม่นาน ก็ได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นนุชิตชินนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ แต่สมณศักดิ์ยังเสมอพระราชาคณะสามัญ จนถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ แล้ว ทรงตั้งเป็นเจ้าคณะกลาง ได้ทรงว่า

^๑ เป็นประเพณีของวัดนี้ที่กำหนดวันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๑ เป็นวันพระราชทานผ้ากฐินและเสด็จพระราชทานผ้ากฐินเป็นวัดแรก เพิ่งมาเปลี่ยนเป็นวัดที่ ๓ ในสมัยรัชกาลที่ ๖

พระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

กล่าววัดในแขวงกรุงเทพฯ ซึ่งโปรดให้จัดตั้งเป็นคณะกลางขึ้นใหม่ มีสมณศักดิ์เสมอเจ้าคณะรอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา คำรณราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ตอนหนึ่งว่า

“กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตฯ เมื่อยังทรงเป็นกรมหมื่นอนุชิต-ชิโนรส เห็นจะได้เป็นอาจารย์เจ้านายหลายพระองค์ มีเนื้อความปรากฏในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ว่า เมื่อพระองค์ยังทรงพระเยาว์อยู่นั้นได้ทรงศึกษาอักษรวิธียุคและพระพุทธวัจนะ และวิชาการคคิโลกอื่นๆ ในสำนักกรมสมเด็จพระปรมาณูชิตฯ เจ้านายพระองค์อื่นที่ได้ทรงศึกษาก็คงจะมีอีก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงผนวชอยู่ในเวลานั้น ทรงเคารพนับถือกรมสมเด็จพระปรมาณูชิตมากทั้งสองพระองค์... และมีเรื่องซึ่งครั้งหนึ่งเป็นความลับรู้กันแต่ในพระราชวงศ์ว่า การที่สมเด็จพระปรมาณูชิตฯ กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวชอยู่ได้เคยทรงปรารภปรึกษากันว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระ

พระมณฑป (หอไตรจตุรมุข)

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ถ้าราชสมบัติได้แก่เจ้านายบางพระองค์ จะถูกเบียดเบียนได้รับความเดือดร้อน ทรงพระดำริเห็นพร้อมกันว่าควร จะสร้างวัดเล็กๆ ไว้ในเรือกในสวนสักแห่ง ๑ ถ้าถึงเวลาคับแค้นเมื่อใด จะเสด็จออกไปอยู่เสียที่วัดนั้นให้ห่างไกล อย่าให้เป็นที่กีดขวางราชการ บ้านเมือง ทรงดำริพร้อมกันเป็นความลับอย่างนี้ กรมสมเด็จพระ ประมานุชิตฯ จึงไปทรงสร้างวัดชินอรส^๑ ขึ้นในคลองมอญ พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงไปสร้างวัดนอกซึ่งพระราชทาน นามว่าวัดบรมนิวาสเมื่อภายหลัง”

ครั้งรัชกาลที่ ๓ สวรรคต เหตุการณ์ไม่ได้เป็นไปตามที่ได้ทรง ปรีวิตก เจ้าฟ้ามงกุฎได้เสวยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า- เจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ และโดยเหตุที่ทรงเคารพนับถือมาก

^๑ สร้างยังไม่สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างต่อจนเสร็จ แล้วพระราชทานชื่อว่าวัดชินนรธรรม

จึงโปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษกที่วัดพระเชตุพนฯ ทรงเลื่อนเป็นกรมสมเด็จพระปรมาณุกษิธิโนรส ศรีสุคตขัตติยวงศ์ เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๕๔ นั้นเอง ในประกาศที่ทรงตั้งนั้นได้พรรณนาถึงพระเกียรติคุณไว้ตอนหนึ่งว่า “ทรงพระปรีชาญาณฉลาดรอบรู้ในพระพุทธานุศาสตร์ราชาศาสตร์แบบอย่างราชประเพณีต่างๆ และในทางปฏิสันถารปราศรัย แล้วมีพระหฤทัยโอบอ้อมอารี เป็นที่สนิทยุติสนทนาแก่พระบรมวงศานุวงศ์ทั่วไปและได้เป็นครูอาจารย์ครุณานิยะบุคคลแห่งราชสกุลวงศ์มหาชนเป็นอันมาก”

กิจวัตรของกรมสมเด็จพระปรมาณุกษิธิฯ จะมีอย่างไรบ้างไม่พบหลักฐาน แต่มีเรื่องที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงไว้ (สารานุกรมไทย ภาคว. ๕๐ หน้า ๒๗) ตอนหนึ่งว่า “เขาเล่าว่าเวลาค่ำพอเสร็จพระธุระอื่นแล้ว สมเด็จพระปรมาย ท่านเสด็จเข้าหอทรงพระอักษรเสมอทุกคืน มหาคเล็กเอาหมากเสวยและน้ำร้อนเย็นไปตั้งถวายแล้วไปนอนได้ ค้วยท่านไม่ตรัสเรียกหาอะไรต่อไป ส่วนพระองค์ท่านทรงพระนิพนธ์หนังสือ เขียนลงในกระดานชนวนอย่างโบราณมีกำหนดแน่เป็นนิจว่าต้องทรงเขียนเต็ม ๒ หน้ากระดานชนวนแล้วจึงเสด็จเข้าบรรทม เพราะฉะนั้นวันไหนแต่งคล้องก็บรรทมหัวค่ำ วันไหนแต่งคิดซักก็บรรทมคึก คื่นไหนบรรทมคึกก็บรรทมจนสาย พวกมหาคเล็กมีอุบายถ้าวันไหนถึงเวลาเพลยังไม่บรรทมคื่นก็จับลูกแกว่งนาฬิกาในค้ำหนักให้หยุดเสีย พอรู้ว่าบรรทมคื่นจึงไกวลูกแกว่งนาฬิกา กราบทูลว่าเพลแล้วคั้งนี้ พวกเราเลยหาว่าพระยามหานิเวศน์ (เผือก) เป็นผู้หยุดลูกแกว่งให้สมเด็จพระปรมาย เสดยนอกเพล”

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงคอบลายพระหัตถ์คั้งกล่าววว่า “เรื่องหยุดนาฬิกาครั้งกรมสมเด็จพระปรมาณุกษิธิฯ นั้นออกจะไม่ผิด ได้ยินเขาเล่าถึงเฮาส์ ออฟ ปาติเมนต์ อังกฤษก็มีหยุดนาฬิกาเหมือนกัน อนึ่งค้ำว่าวิกาล ทำไมมาคี่เส้นกัน เป็นว้าย่าเที่ยง เกล้ากระหม่อมเห็นเป็นค้ำ เพราะมีค้ำพระท่านเทศน์บอกอุโบสถวว่า ‘รตุคี่ น ฤญเชธ วิกาลโกชนั’ แปลวากินเวลาค้ำเป็น

พระบุษบกมณฑล (มณฑลปทรวงฝรั่ง) ที่ประดิษฐานพระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมาภิไธยวชิราวุธ ณ ตำหนักवासกรี

วิกาลโภชน์ ตรงกับคำว่า ‘กินข้าวค่ำ’ ที่เราทุกคน ชื่อนี้ได้เคยตั้งใจจะไป
 เฝ้ายกับสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ที่แรกไปตั้งกระทู้ถามท่านว่า ‘วิกาล’
 เป็นเวลาไร ท่านบอกว่าค่ำเลยไม่ได้เฝ้ายกัน พระสาสนโสภณ (แจ่ม)
 ท่านก็เห็นว่าค่ำ ท่านบอกตัวอย่างว่าในภิกขุณีกัมีว่าภิกขุณีเข้าบ้านใน
 เวลาวิกาลต้องอาบัติปาจิตตีย์ สังเกตเห็นเป็นเวลาค่ำเป็นเวลาที่ไม่ใกล้
 อันตราย อย่างน้อยก็นินทา ถ้าความเห็นนี้เป็นถูก กรมสมเด็จพระ
 ประมานุชิตฯ เสวยพันเวลาเที่ยงไปก็ไม่ใช่ผิดเลย อันกรมสมเด็จพระ
 ประมานุชิตฯ นั้นปรกคิของท่านเป็นผู้ที่เรียบร้อยคัจคำว่า ‘ผ้าพับไว้’
 เป็นแน่นอน เคยได้ยินสมเด็จพระยาบวรราชฯ ครัสแล้วว่า ท่านเสด็จ
 ออกมาที่ประตูค้ำหนักพบหม้อคั่งก่าเข้า ใครเอาไปทิ้งไว้ก็ไม่ทราบ
 ครัสถามว่า ‘นี่เรไรของใคร’ ”

กรมสมเด็จพระประมานุชิตชินโรสสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
 ณ วันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ.
 ๒๓๘๖ พระชันษาได้ ๖๓ ปี ๔ วัน ครั้นสร้างเมรุผ้าขาวที่ท้องสนาม-
 หลวงเสร็จแล้ว ถึงวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๘๗ ให้ยกโกศพระศพ
 กรมสมเด็จพระประมานุชิตชินโรส (และกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์)
 ตั้งกระบวนแห่แต่วัดพระเชตุพนฯ ไปเข้าเมรุท้องสนามหลวง มีการ
 มหรสพ ๖ วัน ๓ คืน ครั้นถึงวันเสาร์ที่ ๘ เมษายน พระราชทานเพลิง
 แล้วโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ ณ ค้ำหนักวาสุกรี
 วัดพระเชตุพนฯ

อนึ่งตามประเพณีของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามตั้งแต่
 รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ
 พระราชดำเนินในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ทรงจุคฐูปเทียนประจำพรรษา
 ถวายสักการะพุ่มเทียนแก่พระพุทธเทวปฏิมากรในพระอุโบสถและ
 พระพุทธรูปที่สำคัญ ในรัชกาลที่ ๔ เพิ่มถวายพุ่มเทียนพระอัฐิกรม
 สมเด็จพระประมานุชิตชินโรสขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ส่วนในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน
 ๘ เวลา ๑๕.๐๐ น. สมเด็จพระสังฆราชหรือสังฆราชหรือสังฆนายก

ค ำ น ้ ก ว ส ก ร ี

ประมุขสงฆ์ ถวายสักการะพระอัฐิกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส นอกจากนี้ในวันเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐิน โปรดให้เชิญพระอัฐิไปประดิษฐานที่ในพระอุโบสถ ทรงสักการบูชาแล้วทอดผ้าไตรปีให้พระถนทานุกรมพระอัฐิสดับปกรณ์ เป็นประเพณีมาตลอดทุกรัชกาล

มีเรื่องเกี่ยวกับตำแหน่งของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสที่ควรทราบไว้ด้วย เพราะเป็นกรณีพิเศษ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายไว้ตอนหนึ่งว่า “สมเด็จพระมหาสมณะหรือสมเด็จพระสังฆราชนั้นเรียกต่างกันดังนี้ เดิมเรียกสมเด็จพระสังฆราชและยังไม่มีเจ้านายได้เคยทรงรับตำแหน่งนี้ตลอดรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแก่สมเด็จพระ

พระปรมาณุชิตชิโนรส ทรงสถาปนาในที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ทรงถวายเศวตฉัตร ๕ ชั้นสูงกว่าสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงแต่ฉัตร ๓ ชั้น เมื่อถึงคราวจะออกพระนามเรียกพระนามกรม เมื่อจะกล่าวถึงตำแหน่งเรียกพระนามสมณุตมมหาสังฆปริณายกหาได้เรียกว่าสมเด็จพระสังฆราชไม่ เป็นคราวแรกที่เจ้านายได้ทรงรับตำแหน่งนี้ ต่อมาเมื่อเจ้านายได้ทรงรับมหาสมณุตมมหาภิเชกอีก ๒ องค์ คือสมเด็จพระกรมพระปวเรศวริยาภรณ์ในรัชกาลที่ ๕ และข้าพเจ้าเองในรัชกาลปัจจุบัน (รัชกาลที่ ๖) คำว่าสมเด็จพระมหาสมณะนั้นใช้เรียกเจ้านายซึ่งได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเชก ใช้กันขึ้นในสมัยข้าพเจ้านี้ คำว่าสมเด็จพระสังฆราชนั้นใช้เรียกท่านผู้ไม่ได้รับมหาสมณุตมาภิเชกและทรงฉัตร ๓ ชั้น” และต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาเป็น “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า” เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔

เมื่อได้กล่าวถึงพระประวัติมาพอสมควรแล้ว จะขอกล่าวถึงบทพระนิพนธ์ต่อไป สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงยกย่องไว้ว่า “กรมสมเด็จพระปรมาณุชิตชิโนรส เป็นกวีหนังสือไทยอย่างวิเศษที่สุดพระองค์ ๑” ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือเรื่องต่างๆ ไว้มาก เท่าที่รวบรวมได้มีดังนี้

๑. สรรพสิทธิคำฉันท์
๒. สมุทโฆษคำฉันท์ตอนปลาย แต่งต่อพระราชนิพนธ์สมเด็จพระนารายณ์มหาราช
๓. กฤษณาสอนน้องคำฉันท์
๔. ฉันท์คุชฎีสังเวยกล่อมช้างพัง
๕. กาพย์ขับไม้กล่อมช้างพัง
๖. ฉันท์มาตราพฤติ
๗. ฉันท์วรรณพฤติ
๘. ลิลิตเตलगพ่าย
๙. ลิลิตกระบวนพยุหยาตราพระกฐินสถลมารคแลชลมารค
๑๐. โคลงยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ

๑๑. ร่ายทำขวัญนาค

๑๒. เทศน์มหาชาติ ๑๑ กัณฑ์ ที่ทรงไว้เพียงนี้มีเรื่องเล่ากันว่า “กัณฑ์มหาพนท่านทรงยอมว่าจะแต่งให้ดีกว่าสำนวนของพระเทพโมฬี (กลั่น) ไม่ได้จึงไม่ทรง แต่กัณฑ์มัทรีนั้น จะไม่ทรงด้วยเหตุใดไม่ทราบ” อนึ่งตามประเพณี แต่ก่อนถือกันว่าเมื่อเจ้านายทรงผนวชควรจะมีกัณฑ์เทศน์มหาชาติกัณฑ์ใดกัณฑ์หนึ่งจนได้เทศน์ถวาย กรมสมเด็จพระปรมานุชิตฯ ก็ได้ถวายเทศน์กัณฑ์นครกัณฑ์

๑๓. คำราพระพุทธรูปปางต่างๆ

๑๔. ปฐมสมโพธิกถา

๑๕. พระธรรมเทศนาพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

๑๖. ลิลิตจักรทศิณี เป็นคำราโหราศาสตร์

๑๗. กลอนเพลงยาวเจ้าพระ

๑๘. คำภุชฎี เป็นหนังสือรวมคำศัพท์ต่างๆ ได้ทรงร่วมกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเคชาคิสร และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ

๑๙. โคลงเบ็ดเตล็ดต่างๆ เช่น โคลงฤกษ์คัคคน, โคลงภาพต่างภาษา

๒๐. แห่บายศรีนางลอย

๒๑. ฉันท์ุชฎีสังเวยกล่อมกลองวินิจฉัยภริ แต่งเฉพาะลา ๒ ในรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๐

๒๒. กุรุธรรมชาฎก

ในบรรดาพระราชโอรสในรัชกาลที่ ๑ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงสนทนากับกรมหมื่นไกรสรวิชิตมาก และพระนิพนธ์หลายเรื่องกรมหมื่นไกรสรวิชิตก็เป็นกำลังสำคัญ แม้ไม่ได้ช่วยเหลือโดยตรงก็ทรง “อาราธนา” ให้แต่งอยู่เสมอ เช่นมีบอกไว้ท้ายเรื่อง ปฐมสมโพธิกถาว่า “เมื่อวันอาทิตย์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ พุทธศักราช ๒๓๘๗ (วันที่ ๒๗ ตุลาคม) พระเจ้าแผ่นดินอยุธยา (หมายถึงรัชกาลที่ ๓) มีรับสั่งให้

กรมหมื่นไกรสรวิชิตทรงอาราธนากรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระสมณฉายา สุวณฺณรังสี วัดพระเชตุพนฯ ให้ทรงชำระ ได้ทรงเริ่มชำระแต่เดือนยี่ (พ.ศ. ๒๓๘๗) สำเร็จบริบูรณ์ในวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเส็ง (วันที่ ๗ กรกฎาคม ๒๓๘๘)”

ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาซึ่งเคยเชื่อกันว่าเป็นสำนวน กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสนั้น ต่อมากกรมศิลปากรได้ตรวจสอบ ใหม่และลงมติว่าควรจะเรียกว่า พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพน- รัตน์วัดพระเชตุพนฯ เพราะเชื่อว่าพระอาจารย์ของท่านจะเป็นผู้เรียบ เรียงมากกว่า

ແຫລ່ບາຍສຣີນາງລອຍ

ແຫລ່ເຄື່ອງເລ່ນມາສາດິກັດທັມທາຣາຊທິນຳມາຣວມໄວ້ ກລ່ວກັນມາ ແຕ່ໂບຣາວນຳທ່ອນແກ່ກເປັນພຣະນິພນຳກັດທັມທາຣາຊທິນຳມາຣວມໄວ້ ທ່ອນຫລັງຈະເປັນຄ້າຍຫລືຫລື ຍັງໄມ້ພບຫລັກຊານແນ່ຊັດ

ບາຍສຣີຂັ້ນຕັນ	ເລີ່ມຄຣາມເກຍຣຕີ
ທຳສິກທສເສຍຣ	ອນຄັນເຣຍນທນາຣາຍນຳ
ສຣຣກຸປອສຸເຣສ	ແກ້ວເຄສເບຣນຸກາຍ
ຫລານຣາພນຳເລືອ້ຣາຍ	ແປລຸກາຍປລອມຄລ
ສວຍຄຸຈສີຄາ	ເສາວກາໂສກອນ
ເມື່ອນທັມຄນທລ	ຈຸມບນຄອຄາງ
ກຣແກ້ມຄຣຣນເຄສ	ຈນງເນຕຣເນື່ອນາງ
ເປື່ອນລັບບລ່າງ	ຫມຄອຍ່າງມາຍາ
ກຸຊາຜ້າທຣງ	ຄຳມຣງຄ໌ໂມຣາ
ສວຍຄຸຈສີຄາ	ໂສກາສາຣພັນ
ລາຣາພນຳແລ້ວຣີບ	ປຣະຈງຈີບເຈີມຈັນທຣ໌
ຜ້າທິພພັນດັນ	ໂອບພັນອາກຣນຳ
ມາຣນາງມຸ່ງເນຕຣ	ສູ່ເບຕສາຄຣ
ເຫະຣີບເືອນຣ່ອນ	ເຣ່ງຈຣເຣີວຈຣງ

ถึงชลาท่าชเล
 มายามารหญิง
 อ่านมนต์พระอุมา
 เอนเกศอ่อนกาย
 ถึงชลาท่าฉนวน
 ฤทธิมารแรงมนต์
 จักรกฤษณ์จิตตรอม
 ธรรมทรวงโศกกะสัน
 แสงทองส่องประเทือง
 ศรัทธาอนุชา
 ถึงฉนวนชวนพระน้อง
 ผลักภูษาผ้าสี
 แสนร่างสัตว์ร้าย
 ซอนซอกสุคเสียง
 เหลียวพัศตรเหลือบพบ
 รูปนางร่างน้อย
 ฝิวพัศตรมองผูก
 ไม่เพี้ยนตนผิดตา
 คั้งเค้าเต่งคิง
 คอคางน้ำคม
 พระผวาแหวกชล
 กรสอดคอกศรี
 อุ่มแก้วเบญกาย
 จักรกฤษณ์จอมไตร
 ฝีคายนาคคัก
 สวยคุจแสงควง
 กอคศพโสกี
 ลืมเนตรสักหน้อย

ทำประเวทีประวิง
 หลอกลึงลงนารายณ์
 หลับตาเล่ห์คาย
 ลงว้ายหลังवल
 อาไปป่วนปั่นปน
 น้ำวนนอนวัน ฯลฯ
 พักตรดมเมื่อคพรณ
 คณิงวัญนัยนา
 ลอยควงเหลืองเค่นหล้า
 มายังท่านที
 ลงสู่ห้องชลธิ
 ลงว้ายรีลอยเรียง
 ไม่ระคายเข้าเคียง
 หลีกเลียงเลยลอย
 ยลยบยอคสร้อย
 แฉล้มลอยหลังชล
 สวยคุจสีดา
 ทัั้งเนื้อหน้าเนตรนม
 คั้งแกลึงกลึงกล่อมกลม
 อ่อนสมอินทรีย์
 หลงกลโลกีย์
 จักรีร่าพิไร
 สู้หาดทรายร่มไทร
 แสนอาลัยลาญลง
 พิศพัศตรมองพวง
 บุษลั่นลวงเลื่อนลอย
 ไอ้ศรียอคสร้อย
 อย่าหมอบม้อยหมางเมิน

พี่หอบคนหัวตาม
 สู้คั้งคั้งคั้ง
 เผยอเนตรสักนิก
 ไปโคทวารี่
 ทรงครุฑศุครวณ
 คลุ้มคลั่งเคลิบเคลิ้ม
 จะหาเพชรเท่าบรรพต
 จะหาดาวเดือนตะวัน
 จะหาโฉมให้เช่นน้อง
 ตายแล้วเกิดใหม่คง
 มากอดคขาดทิวคต
 ทำสงครามขับเคี่ยว
 หรือราพณ์ร้ายพิโรธเรียม
 จึงฆ่ามึงเขาวมาลย์
 จะได้ขึ้นก็แต่ชื่อ
 เจิมประจานประจวบจน
 เอาทรวงพีนีต่างโกษ
 ประคองศพเจ้าสายใจ
 ละลอกคลื่นชะเลือก
 ลองโนเรไรร้อง
 เอาดวงแหเข้าต่างโคม
 ต่างคอกไม้เพลิงเถลิงการ
 สองสายกระแสรพัตวารี่
 ต่างเบญจาบรเจ็ดทอง
 เอาห้องห้วงมหรณพ
 ขุนเขาหิมวา
 พระทรงสังข์ไม่สร้างโศก
 พระศอแห่งพระเสียดหาย

ไม่ควรมามขวยเงิน
 หวังจะเชิญไปกุฎี
 คู่ชีวิตของพี่
 อยู่กุฎีอย่างเดิม
 คั่งครสวนทรวงเสริม
 พิโรเพิ่มรำพัน
 จะกำหนดก็อนันต์
 ก็หาได้คั้งใจจง
 ทั้งหกห้องสวรรคังวงศ์
 ไม่ได้เหมือนองค์สีดาเดียว
 เมื่อยามยศพี่โรยเรียว
 พิฆาตฆ่ากุมภภัณฑ์พาล
 ว่าห้าวเหี้ยมกำแหงหาญ
 มาเยาะเย้ยให้เรียมยล
 โลกจะลือทุกแห่งหน
 มาจ่อจิตให้เจ็บใจ
 จำรัสโรจน์เรื่องอุไร
 เอาซุ่มไทรต่างเมรุทอง
 อุโฆษศึกต่างซ้องกลอง
 ต่างแตรสังข์กังสดาล
 คาราโรมิในคัคณานต์
 ประทีปอุปเทียนทอง
 รัตทายเป็นเกาะกอง
 ร่องโกษแก้วลงการ
 เข้าวงศพเจ้าสีดา
 ต่างเมรุสุวรรณฉัตรชั้นราย
 ยิ่งวิโยคบรรยาย
 ไม่เว้นวายอาวรณ์

พระทรงนาคกับซากนาง	ไม่เจือจางจากจร
อุ้มแอบแนบอุทร	ประทับชบสลดลง
ทั้งพิเภกอสุรศักดิ์	อีกพระลักษณ์อนุพงศ์
เหลือที่กำสรคทรง	อาลัยองค์พระราม
ถึงเทศทวิหัง	พร้อมทั้งพระอนุชา
ต่างแซ่ซร้องร้องว่า	โธ้พระมหาร่มโพพราว
มาลับเนตรลวงหน้า	ไปคูสิคาแคนคาว
ลิงพระลักษณย์ักษ์เรอหา	ลัมระนาวลงเป็นระเนนนั้นแลฯ

ฉันท์กุษฎ์สังเวยกล่อมกลองวินิจฉัยภรี

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ซึ่งภายหลังได้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ได้ไปสร้างเมืองที่บ้านเนินวง และท่านได้เห็นคันรักคันหนึ่งงามดีจึงให้ทำกลองใหญ่เข้ามาถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ ในครั้งนั้นโปรดให้แต่งฉันท์กล่อมกลองขึ้น โดยพระยาบำเรอบริรักษ์แต่งลาตันและลา ๓ ส่วนลา ๒ กรมหมื่นนุชิต-ชิโนรสทรงแต่งดังต่อไปนี้

อ้าพระสหบดีพรหมเมศ	กมลศผู้ชมมมาน
เชิญพิทักษ์ทำนุพระไอยการ	พรหมศักดิ์แลหลักไชย
มณเฑียรบาลวิบุลยบท	อันเป็นกฎประกอบใน
ทวยทูลพระบาทบงกชไท	ธิบดินทรคำรงถวัลย์
ทั่วถ้วนทำเนียบในธรรมสาคร	นิติราชพิธีธรรม
วิจารณ์มาตย์อย่าอาจประพศิผัน	พิประลาศเปลี่ยนแปลง
อ้าพระสยมภูวประสาท	สิทธิอำนาจวาทีแสง
แค่จอมจุธาภพจแรง	กำหราบคือสาปสรรค์
ใครปวงไปลวงพจนคำรัส	คำริครัสทุกสิ่งอัน
บันคาลบันโคยประคัจฉัน	ทูลท้าวบรรหารสาร
อ้าองค์บพิตรกฤษณรักษ์	สุรศักดิ์เคชคาล
ขจัดโจรปัจจามิตรผู้พาล	พึงประลาศประไลยไกล

ไปเกิดไปก่อประทุงกิจ
 ทัวทั้งมณฑลสกลใน
 อ้าองค์สุขามบตีบดินทร์
 ผดุงคลกระมลนรประชา
 เบญจางค์อุโบสถแลเทศ
 โดยสุจริตนิตยบแปลง
 อ้าพระผู้โลกยภิบาล
 พยาธิทุกข์อุบัติปัจจุบันอัน
 ทัวชนแลสัตว์จตุบาท
 มีอาทิจคือคชไหยกา
 อ้าพระผู้อัมพรสุรา
 คาราวลาหกทุกไท
 มั่วแมนประชุมช่วยมาบันดาล
 ช่วยฉ่าพรวรชาชลพอควร
 ธิัญญาผลาผลสมบุรณ์
 เหลือล้นแลแล้งพรุณอัน
 อ้าองค์อารักษ์บุเรศ
 อิกองค์พระทรงนครเรือง
 ยังเนื่องนรานิกรชน
 ต่างคอบเมตตาคาจิตฤาฐาน
 มาศยาวิจาร์ณคดี
 เทียงถ่องทำนองในนิติบรร
 ฤาเอื้อแต่อำมิศลโมบ
 จำนองในคลองสัตยธำรง
 อ้าพระผู้อารักษ์นิเวศน์
 เชิญช่วยอำนวยวรวรณพลา
 แแต่จอมนรานฤบดิน
 ปราบกฏพระยศศักดิ์ทวิ

จำนงจิตรจำนองไภย
 นครขันตสสีมา
 วัชรินทร์สุเรนทรา
 กรเกื้อในศีลแสง
 กรรวมบถกุศลแสง
 ประภูบัติในบาปธรรม
 ทั้งสี่วานธเกียกัน
 อมนุษยพาธา
 ทวิชชาคินานา
 ษรอุสุถถึงสร้างไภย
 ฤทธิพายุแฮไถง
 สุรเทพยทั้งมวณ
 ฤคูกาลอย่าแปรปรวน
 คุณพีชทุกพรวณ
 จงเมื่อบบมุลทั้งเขตขันธ
 ทรายสองอย่าข้องเคือง
 ผู้สมยศคือเสื่อเมือง
 ฤทธิเชียวเคโซชาญ
 ในมณฑลอาณาสถาน
 มิตรธรรมทำลายกัน
 จงวาทีแต่โดยธรรม
 พณบับบังคับคง
 มละโลกจำนง
 สุจริตจรรยา
 วรเสวตรฉัตรา
 ยุศมสุขสวัสดิ
 ทรป็นธเรศศรี
 คุณเกียรศิคำเกิงไกร

บำบัดอุบัตินวแลทุกข์
 สวรรย์เสวยสวัสดิ์พิพัฒน์ไพ
 อ้าพระพนัสผู้สำนัก
 มละเหล่าลำนานาพนศิขร
 เชิญสิงสถิตประคิติน
 บำเทิงสำเร็จสุขสำราญ
 เชิญชมอุคมสิริสมบัติ
 ไอสूरย์สมบุรณ์พิภพเพียง
 มวณูแมนทุกแดนจงมาทุกค้ำว
 รับราชพลีกรรมบำเรอ

บำเทิงสุขในราไซ
 บุคภาพถาวร
 พฤกษรักษ์ในคงคอน
 คิริเขตทุเรศสถาน
 ในเกรินท์เร้งเบิกบาน
 รมเยศนิเวศน์เวียง
 สารพัคจะพร้อมเพรียง
 สุรโลกทุกสิ่งเสมอ
 ทุกเทพท้าวทุกไทเธอ
 นฤเบศรบรูชา

กรมหมื่นไกรสรวิชิต

ในบรรดาพระราชโอรสพระราชธิดาจำนวน ๔๒ พระองค์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั้น ปรากฏว่าเป็นกวีมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในวงอักษรศาสตร์วรรณคดีถึง ๕ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๑ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๓ ๑ กรมหมื่นศรีสุเรนทร ๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ๑ กรมหมื่นไกรสรวิชิต ๑ แต่สำหรับพระองค์สุดท้ายนั้น พระนามและพระประวัติออกจะลึกลับอยู่สักหน่อยไม่ค่อยมีใครกล่าวถึงบ่อยนัก และผลงานก็ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร ทั้งๆ ที่ฝีพระโสมมในทางกวีนิพนธ์ก็ไม่ด้อยไปกว่ากวีอื่นๆ เลย

กรมหมื่นไกรสรวิชิตมีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายสุทัศน์ เมื่อทรงพระเยาว์เรียกกันว่า “พระองค์โต” เพราะมีพระวรกายสูงใหญ่ และพระฉวีค่อนข้างขาว ทรงมีสายโลหิตชาวไต้หวันอยู่ด้วย เพราะเจ้าจอมมารคากลิ่นเป็นธิดาของพระยาพัทลุง (ขุน) ซึ่งเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๑ (ท่านผู้นี้สืบสกุลมาจากแขกสุหนี่ เป็นบุตรของพระยาพัทลุงชื่อตะคา) พระยาพัทลุง (ขุน) มีสมญาว่า “คางเหล็ก” ที่จะได้สมญาเช่นนี้มีเรื่องเล่ากันว่า เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้มีรับสั่งถามข้าราชการที่เฝ้าอยู่ว่า ใครจะตามเสด็จขึ้นสวรรค์ได้บ้าง

ปรากฏว่าไม่มีใครกราบบังคมทูล ต่างคนต่างนั่งอยู่ พระยาพัทลุง (ขุน) จึงกราบทูลว่า เป็นอันเหลือวิสัยที่ผู้หาบุญมิได้จะตามเสด็จขึ้นไปสวรรค์ ในเวลายังมีชีวิตอยู่ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ตามเสด็จเมื่อหาชีวิตไม่แล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดว่าพุดกุก นอกจากนี้ยังมีอีกเรื่องหนึ่งว่า เมื่อครั้งคุมทัพเรือโดยเสด็จกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๑ ไปตีเมืองแขกปัตตานี พวกกองทัพอดน้ำ พระยาพัทลุง (ขุน) จึงเอาเท้าแช่ลงในทะเลก็บันดาลให้น้ำเค็มขึ้นจืด (ดูประหนึ่งว่าจะเป็นศิษย์สำนักเดียวกันกับหลวงพ่อดอกเหี้ยบน้ำทะเลจืด) ใช้คีมกินรอกฟื้นความตายไปได้ ภายหลังพระยานครฯ ฟ้องว่า พระยาพัทลุงทำน้ำเค็มให้จืดได้จะเป็นกบฏ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้มีพระกระงูถาม พระยาพัทลุงก็แก้ว่าพวกทหารอดน้ำจึงเสียดเอาพระบารมีพระเจ้าอยู่หัวให้น้ำจืด น้ำในทะเลจึงบันดาลให้จืดได้ หาใช้ด้วยบุญอำนาจวาสนาของตนเองไม่ คำกล่าวนี้เป็นที่โปรดปราน กลับได้ความชอบ แต่เรื่องทั้งสองนี้ก็เป็นเรื่องเล่ากันมา เพื่อจะอธิบายว่าเป็นคนกล้าพุดฉลาดพุดจึงได้สมญาว่า “คางเหล็ก” แต่จะถูกต้องแค่ไหนไม่ทราบ

ส่วนมารดาของเจ้าจอมมารคากลีนหรือยายของกรมหมื่นไกรสรวิชิตนั้น ชื่อท่านแป้น เป็นบุตรของท่านเศรษฐีเต็ม บ้านโคระ เมืองพัทลุง (ในหนังสือบางเล่มว่าเป็นชาวมอญ) พுகันถึงสายสัมพันธ์เครือญาติก็นับว่าใกล้ชิดกับพระราชวงศ์มาก เพราะพี่ชายคนโตของเจ้าจอมมารคากลีน คือพระยาพัทลุง (ทองขาว) นั้นได้เป็นสามีของท่านปล้องบุตรพระยาราชวังสัน ชาวสวนบ้านคลองบางหลวง ริมวัดหงษาราม กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นน้องนางร่วมชนกชนนีเดียวกับพระชนนีเพ็ง (พระชนนีสมเด็จพระศรีสุราลัย ในรัชกาลที่ ๒) และมีบุตรคนหนึ่งชื่อผ่องได้แต่งงานกับท่านทับ ได้มีบุตรคนหนึ่งชื่อทรัพย์ได้ถวายตัวเป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงนับเชื้อสายของพระยาพัทลุง (ทองขาว) ว่าเป็นญาติได้เคยมีรับสั่งกับผู้ใกล้ชิดว่า เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงไปเมืองสงขลา พระยาพัทลุง (ทับ) ซึ่งเป็นบุตรของ

พระยาพัทลุง (ทองขาว) มาเฝ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีรับสั่งให้พระองค์ทรงเคารพต่อพระยาพัทลุง (ทับ) โดยฉันทที่เป็น ญาติข้างฝ่ายสมเด็จพระชนนี

พระองค์เจ้าชายสุทัศน์ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๘ ขึ้นค่ำ ๑ ปี มะเมีย ตรงกับวันที่ ๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๔๑ เป็นปีที่ ๑๗ ในรัชกาล ที่ ๑ พระองค์เป็นพระราชโอรสชั้นเล็กที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลกทรงพระเส่นหาพระองค์หนึ่ง ซึ่งปรากฏในคำกลอนซึ่งว่าเป็น พระราชนิพนธ์ในรัชกาลนั้นดังต่อไปนี้

อรุโณไทย อภัยทัต ฉัตร ไกรสร
 สุริย์วงศ์ สุริยา คารากร
 ศศิธร คันธรส วาสกรี
 ศรีสุทัศน์ อุบล สุมณฑา
 ควงสุคา ควงจักร์ มณีศรี
 ธิคานาฏ กุณฑล นิมพลี
 ภาวะตรี จงกล สภาธร

เมื่อพระองค์มีพระชนมายุได้ ๑๑ พรรษา ได้เสด็จจากพระบรม มหาราชวังมาประทับที่วังศาลเจ้าหลักเมือง การศึกษาในชั้นต้นไม่ทราบ แน่ชัด แต่เข้าใจว่าจะได้ทรงศึกษาตามแบบอย่างเจ้านายในสมัยนั้น ครั้นเมื่อพระชนมายุสมควรที่จะทรงผนวชได้แล้ว พระบาทสมเด็จพระ พุทธเลิศหล้านภาลัยก็คงจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรง ผนวชตามพระราชประเพณี แต่จะเป็นปีใดไม่ทราบแน่ รู้แต่ว่าเมื่อทรง ผนวชแล้วได้เสด็จอยู่วัดสระเกศ เลยถือเป็นประเพณีสืบมาว่าผู้ที่สืบ สกุลต่อมาไม่จำเป็นต้องบวชในฝ่ายธรรมยุต ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า ในวงศ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น ไกรสรวิจิต ควรจะบวชให้ตรงตามลัทธิตของเทือกเถาที่มีมา ไม่จำเป็นต้อง เปลี่ยนมาบวชเป็นธรรมยุต ดังเช่นเมื่อบวชเจ้าพระยาวิจิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คลี สุทัศน์) ซึ่งเป็นหลานของกรมหมื่นไกรสรวิจิต ก็บวชอยู่วัด สระเกศด้วยเหมือนกัน

ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสถาปนาพระองค์เจ้าชายสุทัศน์เป็นกรมหมื่นไกรสรวิชิต (พร้อมกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุริวงค์ ซึ่งสถาปนาเป็นกรมหมื่นสวัสดิวิไชย) และโปรดให้ทรงกำกับกรมสังฆการีและธรรมการ และได้ว่ากรมอาลักษณ์ แลคลังเสื่อหมวกด้วย เมื่อพิจารณาตามหน้าที่นี้แล้ว จะเห็นว่าตำแหน่งหน้าที่ที่ได้รับเป็นตำแหน่งที่ไม่โลกใฝ่อะไร แต่ก็แสดงให้เห็นว่า จะต้องทรงรอบรู้ในเรื่องอักษรศาสตร์และขนบธรรมเนียมต่างๆ เป็นอย่างดี นอกจากนี้ก็จะต้องทรงเชี่ยวชาญในเรื่องเสื้อผ้าต่างๆ ตลอดจนการแต่งกายของพวกขุนนางข้าราชการแผนกต่างๆ อีกด้วย หลักฐานที่แสดงถึงความรอบรู้ในเรื่องงานต่างๆ นั้นปรากฏในหมายรับสั่งครั้ง เอกมณฑ์ โรเบิร์ต เข้ามาเปลี่ยนสัญญาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ สั่งให้เจ้าพนักงานต่างๆ ปฏิบัติหน้าที่ตามที่มีมอบหมาย แล้วลงท้ายเน้นว่า “ถ้าเจ้าพนักงานใดไม่แจ้งก็ให้กราบทูลถามกรมหมื่นไกรสรวิชิตก่อน อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง” แสดงว่าทรงมีความชำนาญในงานด้านต่างๆ อยู่มาก รวมทั้งการรับแขกเมืองด้วย เข้าใจว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะต้องทรงไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก จึงได้แจ้งไว้ท้ายหมายรับสั่งเช่นนั้น

ในบันทึกของพระยาศรีวรวงศ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์) กล่าวความคำเล่าของผู้ใหญ่ว่า เวลาทำกรมหมื่นไกรสรวิชิตมักจะประชุมบุตรหลานประทานโอวาทสั่งสอน เวลาเข้าทรงบาตร และมีพระอภัยมณีสนธิศคบกับพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองพระบาททั่วไป มีอาทิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงพระผนวชได้เสด็จมาที่วังเนืองๆ ประทับอยู่นานๆ ทรงสนทนาอย่างวิสาสะสนธิศคบพระอภัยมณี เวลาหนึ่งได้มีพระกระแสว่า “พวกกรมไกรไม่เป็นขบถ”

กรมหมื่นไกรสรวิชิตทรงสนิทสนมคุ้นเคยกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นอันมาก กล่าวกันว่ากรมหมื่นไกรสรวิชิตเป็นศิษย์ด้วย (กรมหมื่นไกรสรวิชิตอ่อนกว่า ๘ พรรษา) เมื่อกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงนิพนธ์ลิลิตกระบวนพยุห

ยาตราพระกฐินสถลมารคแลชลมารค กรมหมื่นไกรสรวิชิตก็ได้ทรงช่วยเหลือชี้แจงในเรื่องกระบวนการพยุหยาตราและขนบธรรมเนียมต่างๆ คังมีโคลงแจ้งไว้ในบานแพนกว่า

ขบวนสถลชลมารคล้วน	ลอบองบท โคลงเอย
กรมหมื่นนุชิตชิโนรส	เริ่มอ่าง
แถลงเลือกลักษณะเสาวพจน์	นิพนธ์พากย์ นีนา
เสนอพระเกียรติยศศรีสร้าง	สืบฟ้าดินเฉลิม
กรมไกรสรวิชิตเชื้อ	เชิญจรจ เรบแฮ
จดจักษ์นคานบหมค	มอบให้
เพียรพรำร่ำสาธุศัพท์พจน์	ประมวลมาศ หลายแฮ
ปีนกับกึ่งได้	เสร็จสิ้นสมประสงค์

ในค่านกวีนิพนธ์ปรากฏว่าได้ทรงนิพนธ์กลโคลงและโคลงบอกกลต่างๆ ไว้มาก ที่เป็นเรื่องเกร็ดเบ็ดเตล็ดสั้นๆ ก็มี อย่างเช่นโคลงบอกชื่อวงศ์สัจกระจายที่ว่า

สังข์กระจายสังข์จักค้วย	เหตุไค พระเอย
สังฆเภทฤพาลไภย	ออกอ่าง
สังข์ทรงจักรีไกร	เกรียงเคช ดอกพ้อ
สังข์ราพนารายณ์มล้าง	ต่างลิ้นกจ่าย
สังข์กระจายหมายชื่อชี้	ไซ้สงฆ์ กจ่ายเอย
สังข์บจากเขตคง	ถิ่นนี้
สังข์ราพต่ออยู่ทองค์	สังข์จัก กรีนา
สังข์หมู่สังข์อสูรลี	หลบเร้นกจ่ายหาย

โคลงทั้งสองบทนี้จารึกบนแผ่นศิลาติดไว้ในพระอุโบสถวัดสังข์กระจาย (ถนนบุรี) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ได้ทรงจดบันทึกไว้และว่า “กรมไกรแต่ง” จึงเข้าใจว่าต้องเป็นกรมหมื่นไกรสรวิชิตอย่างแน่นอน นอกจากนี้ก็มีผลงานที่ได้ทรงนิพนธ์ไว้ครั้งรัชกาล

ที่ ๓ คราวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามอีกหลายบท เช่น โคลงฤกษ์ตัดคนบทต่างๆ ดังต่อไปนี้

แผ่นจารึกกลอนกลบทที่พระระเบียงรอบพระอุโบสถ
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

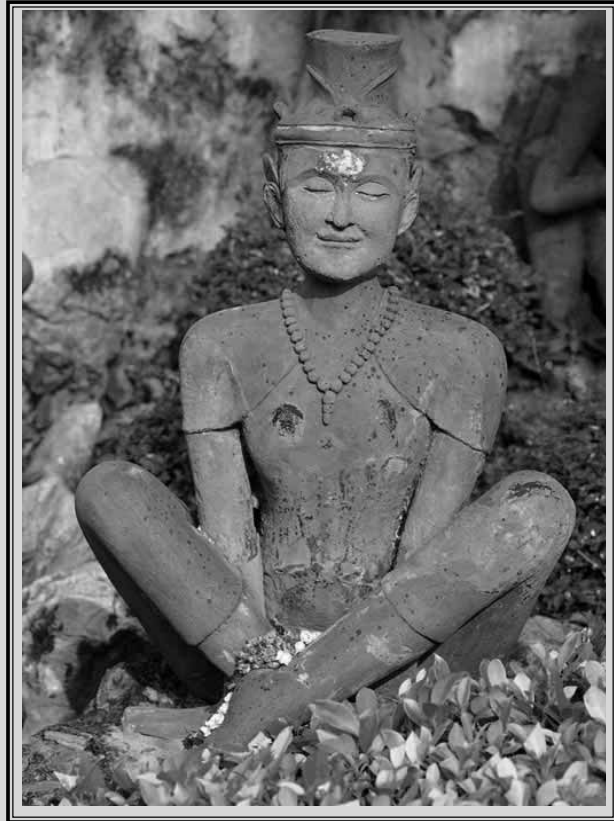
แผ่นจารึกโคลงภาพการแต่งกายคนต่างภาษาในศาลาราย

คัดตนคำร่างกายอายุยืน

ทิศภัยโพ้นผนวชข้าง	เงาเงิน
ทิวพนัสชายเนิน	ท่าน้ำ
ปรนนิบัติคัคองค์เจริญ	ชนมชีพ พระนา
กุมกคธารกรคำ	พ่างพีนยืนยัน

คัดตนแก้ขา

สุทธาวาสชาติทุกข์แจ้ง	มรณะ เทียงแฮ
ผนวชน่ายไอสุรย์สละ	เสลขได้

รูปฤๅษีคัคคน

อาพาธเพื่อวาตะ
ยกเข้าคู้บาทไขว้

คิ่งเมื่อย ขาเฮย
หัดถ่น้าวเหนี่ยวขา

ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น นอกจากจะหล่อรูปฤๅษีคัคคนแล้ว ก็มีรูปคนต่างภาษาไว้อีกด้วย และมีคำอธิบายแต่งเป็นโคลงบอกไว้ เฉพาะที่กรมหมื่นไกรสรวิชิตทรงนิพนธ์ไว้มีดังต่อไปนี้

ภาพอาหารับ

อาหารับภาพพวกนี้
เสื่อเสวคโสภณกรอม
กางเกงวิลาศลาย
จีบจะคัคเกี้ยวเกล้า

แต่งกาย
คอเท้า
แลเลียน
ต่างสีฯ

พระระเบียงรอบพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เครื่องค้ำหมวกเสื่อเปลี่ยน
ปางฮูเซ็นถึงปี
ลุยเพลิงควันหัวจน
เค้นคบอกเจ้าร้อง

แปลกตัว
ป่าวพ้อง
โลหิต ถังนา
จำเซ็น ฯ

ภาพหุ้มไ้ระเกี

ฟังพิศพิมพ์ภาพคั้ง
เรียกหุ้มไ้ระเกีเป็น
เนยนมฤทธิเปริยง
เสี่ยสุกรฤๆไ้กล้า
หนวคเครารกรอบแก้ม
จมูกไฉไลแหลม
สูงใหญ่ล้ำกำล้ง
ใจบ่ย่อท้อท้าว

ตามเฉลียง นี้อ
อย่างไ้
โคชอบ ใ้แฮ
เกลี่ยคไ้ไกล
กลรัง กาเอย
เฟือคฟ้า
สามารถ นังนอ
เที้ยวหาญ

ภาพมลายู

ใส่เสื้อชนิดน้อยโพก	ผ้าคบิด
ชาติแขกมลายูหลาย	เหล่าเชื้อ
เคียดคาคบั้นแห่งกฤษ	เหน็บแนบ เอวแฮ
กุมหอกุเคื้อเงื้อ	ง่ารำ ฯ
เข้าสู่หระเข้านอกแทบ	ถอคใจ
อ่านมุลุคลำน่า	สอดคล้อง
ยะหริงแปะไทรไทร	มุหิงค ก็คิ
เพลงประพศิพร้องค้อง	อย่างกัน ฯ

นอกจากโคลงเบ็ดเตล็ดคั้งได้ค้คมาข้างคั้นนั้นแล้ว ยังมีกลอนกลบทที่แต่งจารึกไว้ที่เสาระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ อีกหลายบท คั้งได้ค้คมารวมไว้เพื่อความสะดวกในการศึกษาคั้งต่อไปนี้

กลบทมังกรคาบแก้ว

นานคนิ่งเสน่ห็นวลคนิ่งนา	สารสงวนควรมิตรสงวนสาร
โศกถวิลกินเทวษถวิลโศก	ทวิทุกข์เหลือที่ทานททุกข์ทวิ
ปีกว่าปานประมาณไว้ค้กว่าปี	พื่อห่างน่องค้องวิโยคค้วยห่างพื่อ
ทุกวันโหยมิค้ห่างว่่างวันทุกข์	แลสุคที่พ่านักนุชนี้สุคแล
แปรปรวนรักสมัครนวลก็ปรวนแปร	แน่หมายสุขฤก่ามิค้เหมือนหมายแน่
คิคเรื่องสารมาให้ทราบในเรื่องคิค	ใจระก่ากลแต่ระก่าใจ
คิข้อผิคคิคเคื่องที่ข้อคิ	ไฉนควรรนวลมิพิศเห็นควรรไฉน
มาคเหมือนบุญน้อยไกลไม่เหมือนมาค	มาว่าให้เห็นจริงสิ่งว่ามา
ราเรคสิ่งสวาทน่องค้องเรครา	หาหวนเศร่าเปล่าสวาทผ่าหวนหา
สองสมเสริมเริ่มร่นแรกขอสมสอง	พักตร์ไกลนวลชาติหน้าอย่าไกลพักตร์
รักจงเหมือนใจพื่อปลงเจ้าจงรัก	สมัครน่องขอให้ค้องใจน่องสมัคร
	ตรงสองเราให้ประจักษ์แต่สองตรง

หมายมั่นตราบศิวโมกข์ที่มั่นหมาย
ยงเยี่ยงกลอนเรียกมังกรคาบแก้วยง

กลบทพยัคฆ์ข้ามห้วย

ไม่ควรชังฤมารานพานชิงชัง
สู้ถนอมแนบเนื้อนี้เหลือถนอม
เมื่ออาลัยยังไม่ลืมปลื้มอาลัย
มาพบพัศตร์เหมือนจะเยื้องกลับเป็นอนพัศตร์
อันเงื่อนงอนนี้ที่เปื้อแล้วเหลืองอน
นี่แน่เจ้าพี่ที่เคยเห็นเช่นเชิงเจ้า
อย่าทำวอลเป็นอาลัยให้ใจวน
เสียดายขึ้นรสรู้เคยชูขึ้น
เสียดายผิวจันทน์เจือเนื่อนวลจันทน์
เสียดายโฉมชื่นฤทัยประไพโฉม
ไม่ยืนรักแรกเหมือนรักจักยาวยืน
อย่ากลับลั่นล่อให้ล้มค้ำยลมลั่น
เหมือนตายจากพรากกันคั่งวันตาย

กลบทพิณประสานสาย

กระเจิงเหลิงกระจายลายกระจ่างกลาง
ฉะลมชมฉะเล่นเช่นแฉล้มแซม
กระบิดหนิคกระบอยหน้อยกระบวนนวล
เริ่มรู้สู้เริ่มรักซึกเริ่มราซ้า
ฉะเห็นเช่นฉะหัดฉะหาญชาญ
พีนางช่างพิณจซึกพินอบชอบ

ประสงค์เสน่ห้อย่ารู้หน่ายเสน่ห้ประสงค์
สองชั้นตรงสัดแคร์แน้อย่างเอย ฯ

เสียดแรงหวังใจมุ่งผดุงหวัง
เออเป็นใจเออใครมั่งไม่น้อยใจ
ก็เหคุโฉนโยไม่ยอมเสน่ห้โฉน
ช่างเค็ดครอนรักได้ไปรอนรอน
ทำเชิงซ้อนเช่นพยัคฆ์ไว้เล็บซ้อน
ช่างใส่กลเคียดค้อนจนเกินกล
นี่เนื้อผลเวรเราอำนวยผล
ไม่คิดกันแล้วก็จต้องจากกัน
ไหนดจะคืนขวัญน้องได้ครองขวัญ
จะนับวันคืนลับไม่กลับคืน
เคยประโลมชื่นเชยกลื่นจะสิ้นสิ้น
ไม่ทันวายรสรีนมาแรมวาย
พี่รู้สิ้นว่าหายรักจึงหักหาย
บทขยายเรียกพยัคฆ์ข้ามห้วยเอย ฯ

ระคายหม้ายระคนหม่นระคางหมาง
จะห่างร้างจะโหยโรยจะหวนรวน
ทำแยมแซมทำยลชนทำยวนสรवल
ประมวณุกวนประเมินเกินประมาณการ
เพราะไว้ใจเพราะวาจาเพราะหวานจ้าน
ทำเร็ดเพ็ดทำรานพาลทำฤทธิพิษ
เจ้าลอบปลอบเจ้าล่อมปลอมเจ้าลิดปลิด

สนัดขัดเสนียดเคียดสนิทคิค
 ครั้งว่างนางครั้งหวัดหนักครั้งวันนั้น
 เข้าจ่านำเข้าจันคักเข้าจ่างนาง
 สลวยสวยสลักสัศย์แสงแสง
 รู้การนานรู้เกมแนมรู้ไถโน
 ทูรทรวนทวนทราท่า
 ทำอายบ้ายทำเอียงเบียงทำเอื้อนเบื้อน
 จะลอบชอบจะโลมโฉมจะลือชื่อ
 ระเบียบเปรียบระบุนุประบายปราย

กลบทมยุราพื่อนหาง

ผิคผิคทำจำเป็นทักแต่เปรยเปรย
 อยู่อยู่หน่อยก็ทำเงาเองออก
 ฟังฟังคำกับคุทำท้วงทีที่
 ล่ำล่ำใจจะใคร่ตากปากกล้ำกล้ำ
 ไหนไหนร้ายแล้วก็คงลงเลื่อนเลื่อน
 ร้อนร้อนแล้วกระเบื้องเครื่องจะร้าวร้าว
 เร่เร่รักแล้วก็ซัดซังซิงซิง
 แน่นแน่นี้ได้คำราไหนใหม่ใหม่
 อย่างอย่างนี้มีแต่กลคนรั้นรั้น
 แรกแรกใจหมายรักจักยี่คยี่ค
 รั่ารั่าสั่งฟังนัคผัดครอรอ
 คิคคิคเงียเสี่ยเชิงเจ้าซัดซัด
 ทำทำนองไชรอยคอยรานราน
 เกิดเกิดสาปหลาบลาทั้งรักรัก
 คีคิซัวไม่ต้องบอกออกรางราง

จนมิตรจิตรจนมีคจี้คนหมางจาง
 พลอยการความพลอยกันควันพลอยกางฆาง
 ให้ค่างจางให้ค้อยจ้อยให้ใ้ใ้ใจ
 ถล่ำคำแกลงแข่งไถไลไ
 แค้ใจใ้แต่เจ้าเฝ้าแต่เจื้อนเพื่อน
 คุซ้าล่ำคุเชิงเหลิงคุเชื้อนเลื้อน
 เห็นกลีบลบเห็นเกลื้อนเลื้อนเห็นกลายลาย
 คิคหือมือคิคเห็นเมินคิคหายหมาย
 ชื่อกลพิณประสานสายหมายนามเอย ฯ

คุคุซันเชิงมิตรคิคเฉยเฉย
 ำนำนัจำนเจียวเจ้าเอ้ยเมื่อคีคี
 ไปไปหน่อยก็ออกคอกเจียวฉีฉี
 เคียงเคียงค่อนข้างจะรีไปเชื้อนเชื้อน
 นิกนิกเวทนาหน้าจะเผื้อนเผื้อน
 ฉีฉีคฉีคเหมือนบุราณว่ามาจริงจริง
 แ่ววแ่ววข่าวคุเหมือนจิตรคิคกรังกรัง
 ฉะฉะมายาหญิงนึครันครัน
 ฉีฉีปิคควันไฟได้ขันขัน
 เถอะเถอะเจ้าแต่เท่านั้นก็พอพอ
 คุคุจี้คลงสีทำลบล้อล่อ
 นานนานมากกลับมาพ้อที่พาลพาล
 เก่งเก่งจัดเจียวการมออกจ่านจ่าน
 เปื้อเปื้อจิตรคิคคี่คร้านพาลจางจาง
 ออย่าอย่าพักเอื้อนอำทำฆางฆาง
 ชื่อมยุราพื่อนหางไว้อย่างเอย ฯ

นอกจากกลอนกลบทต่างๆ ที่ได้ศึกษานี้แล้ว กรมหมื่นไกรสร-
วิชิตยังได้แต่งโคลงบอกกลอักษรและแต่งคำรากลโคลงไว้อีกหลายบท
รวมทั้งโคลงภาพรามเกียรติ์ที่จารึกไว้ได้แผ่นศิลาจำหลักภาพเรื่องราม
เกียรติ์ ซึ่งคิดที่พันรอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม แต่
ไม่สามารถจะทราบได้ว่าเป็นบทไหนบ้าง เพราะได้แต่งรวมๆ กันถึง ๕ คน
คือ กรมหมื่นไกรสรวิชิต ๑ หลวงชาญภูเบศร์ ๑ หลวงสุวรรณอักษร ๑
ขุนมหาสิทธิโวหาร ๑ นายชุมหาคเล็ก ๑ ได้ช่วยกันแต่ง อย่างไรก็ตาม
ก็ตามแสดงว่ากรมหมื่นไกรสรวิชิตทรงเป็นกวีที่มีความรู้เชี่ยวชาญองค์
หนึ่งในสมัยนั้น ทั้งยังเป็นผู้อาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงนิพนธ์เรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย
อีกด้วย

กรมหมื่นไกรสรวิชิตประสูติสิ้นพระชนม์เมื่อวันอาทิตย์
เดือนยี่ แรม ๑๐ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๐๘ ตรงกับวันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ.
๒๓๘๐ ก่อนสิ้นรัชกาลที่ ๓ เพียง ๓ ปี พระราชทานเพลิงพระศพที่วัด
สุวรรณาราม คลองบางกอกน้อย เป็นที่น่าเสียดายว่าพระชันษาเพียง
๔๘ พรรษาเท่านั้นเอง นับว่าสั้นมาก ถ้าหากว่ามีพระชนม์ยืนยาวต่อมา
อีก ก็เชื่อแน่ว่าจะได้ทรงนิพนธ์กาพย์กลอนไว้ให้เราอ่านมากกว่านี้ และ
บางทีจะเป็น “กำลังใจ” ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิต
ชิโนรส ได้ทรงพระนิพนธ์อะไรเพิ่มเติมขึ้นอีก เหมือนอย่างที่เคยทูล
อาราธนามาแล้วก็ได้ ทรงเป็นต้นสกุลสุทัศน์

กรมหมื่นศรีสุเรนทร

ในปีชวค อัฐศกจุลศักราช ๑๑๘๘ (พ.ศ. ๒๓๕๘) นับว่าเป็นปีที่พระราชกณณะต้องมีเรื่องหมองมัวมากเป็นพิเศษ โดยเหตุที่มีใจทักฟองว่าพระพุทโธโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุรูปหนึ่ง พระญาณสมโพธิ (เค็ม) วัดนาคกลางรูปหนึ่ง พระมงคลเทพมุนี (จิ่น) วัดหน้าพระเมรุอยุธยารูปหนึ่ง ทั้ง ๓ รูปนี้ประพฤตินิคมพระวินัยบัญญัติคองเมณูปาราชิกมาช้านาน จนถึงมีบุตรหลายคน พระบาทสมเด็จพะพุทโธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นรักษัรณเรศ^๑ กับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร^๒ ทรงพิจารณาไต่สวน ได้ความเป็นสัตย์สมคังฟอง ได้มีรับสั่งให้เอาตัวผู้กระทำผิดไปจำคุกไว้

ในบรรดาพระราชกณณะที่คองโทษครั้งนั้น พระพุทโธโฆษาจารย์ (บุญศรี) ออกจะมีความสำคัญมากกว่าเพื่อน เพราะเป็นพระราชกณณะชั้นผู้ใหญ่ มียศระหว่างธรรมกับเจ้ากณณะรอง ถ้าทำคิมีความชอบก็มี

^๑ ในรัชกาลที่ ๓ เลื่อนเป็นกรมหลวงรักษัรณเรศ เป็นคันสกุลฟิงบุญ

^๒ พระบาทสมเด็จพะนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

หวังเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้า และโดยเฉพาะเป็นพระอาจารย์พระเจ้า ลูกยาเธอ พระองค์เจ้าคันทรส พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งนับเป็นองค์โปรดของสมเด็จพระชนกพระองค์หนึ่งทีเดียว กล่าวกันว่าพระองค์เจ้าคันทรสทรงเฉียบแหลมมาแต่ยังทรงพระเยาว์ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า พระองค์ไม่ทันได้ทรงใช้ความเฉียบแหลมนั้นให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองอย่างเต็มที่ เพราะพระพุทโธฆษาจารย์ (บุญศรี) ซึ่งเป็นพระอาจารย์ ได้มาเกิดเหตุวิบัติเสียก่อน ทำให้พระองค์ทรงเคืองคร้อนพระทัยจนถึงพาให้ต้องรับเคราะห์กรรมเช่นเดียวกับพระอาจารย์

พระองค์เจ้าชายคันทรส^๑ ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๗ ขึ้น ๘ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๓๐ เป็นพระคณียโทนของเจ้าจอมมารคาพุ่ม เมื่อเอยถึงเจ้าจอมมารคาพุ่มแล้ว ก็ขอขอเล่าประวัติแทรกไว้ด้วย เพราะชีวิตของท่านพิสดารอยู่ไม่น้อย เจ้าจอมมารคาพุ่มเป็นธิดาพระยาวิเศษสุนทร (นาคคนเล็ก)^๒ และคุณหญิงสันธิคาเจ้านครศรีธรรมราช ตามประวัติกล่าวว่า เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า那年 ท่านอายุประมาณ ๘-๑๐ ขวบ บิดาซึ่งตอนนั้นยังเป็นที่พระราชโสมพะมิตรหนีออกมาไปรบป้องกันพระนคร พอพม่าเข้าเมืองได้ก็เลยพลัดกัน คุณพุ่มกับน้องชายคนหนึ่งชื่อแก้วหรือแก้วแขก (ต่อมาได้เป็นพระยาจินดารังสรรค์) ได้หนีไปพร้อมกับบ่าวไพร่มุ่งไปทางทิศใต้ข้ามของเก็บใส่กระบุงตะกร้ามาพอกำลังเท่าที่จะเอามาได้ ที่สำคัญก็คือคาบของเจ้าพระยาชำนาญซึ่งสอดไว้ในลำไม้ไผ่ทะลวงปล้องที่ใช้เป็นไม้คาน ทั้งหมดหนีลงมาถึงบางไทรก็ถูกพม่าจับตัวได้ พากลับขึ้นไปอยุธยาอีก ในระหว่างทางพม่าจับพวกผู้ใหญ่มัดไว้ เหลือแค่สองคนพี่น้องที่

^๑ มีบันทึกใน *สมุคประวัติศาสตรราชสกุลวงศ์* สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ เป็นผู้ตั้งถวายพระนามนี้

^๒ ชื่อของท่านผู้เขียนกันหลายอย่าง เช่น นาค บุณนาค เป็นบุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่)

ปล่อยให้เป็นอิสระที่จะเห็นว่าเป็นเด็ก คุณพุ่มได้แสดงให้พวกผู้ใหญ่ที่ ถูกจับรู้ว่ามีคาบซ่อนอยู่ เมื่อพม่าเผลอก็จะเอาคาบตัดเชือกให้ แล้วช่วย กันฆ่าพม่าหนีเอาตัวรอด ครั้นตกเย็นพม่าจอดเรือเพื่อหุงหาอาหาร บ้าง ก็ออกมาพีนเก็บผัก เหลือเฝ้ายืนอยู่เพียงคนสองคน คุณพุ่มเห็นเป็น โอกาสก็เอาคาบตัดเชือกที่มัดคนไทยออก เมื่อเป็นอิสระกันหมดแล้วก็ เข้ากลุ่มรุมฆ่าพม่า แล้วพากันหนีต่อไปจนถึงพระพุทธรูปบาทสระบุรี ชุ่มซ่อนตัวอยู่พักหนึ่ง จนเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชตั้งกรุงธนบุรี เป็นอิสระขึ้นแล้ว จึงได้มีผู้พาสองคนพี่น้องลงมาสืบหาบิดาจนพบ

เมื่อคุณพุ่มเจริญวัยขึ้นแล้ว ได้ถวายตัวรับราชการในพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และมีพระองค์เจ้าเพียง พระองค์เดียว คือพระองค์เจ้าคันธรสตั้งกล่าว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสวยราชสมบัติ นั้น พระองค์เจ้าคันธรสมีพระชนมายุได้ ๒๒ พรรษาแล้ว แต่ไม่พบหลัก ฐานว่าได้ทรงปฏิบัติราชการอะไรที่สำคัญ มาปรากฏเรื่องราวอีกคราว หนึ่งในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นศรีสุเรนทร เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๕๖ พร้อมกับพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ พระองค์เจ้าทับ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทับทิม เป็นกรมหมื่นอินทรพิพิธ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทับ เป็นกรมหมื่นจิตรรักดี นามกรมชุกนี้ จึงเป็นเจษฎาบดินทร์ อินทรพิพิธ จิตรรักดี ศรีสุเรนทร ตามลำดับ ๔ องค์นี้เป็นพระเจ้าลูกยาเธอเพียงพระองค์เดียว นอกนั้นเป็นพระเจ้าน้อง ยาเธอทั้งสิ้น พระชนมายุก็ไล่เลี่ยกัน โดยเฉพาะกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ นั้นเป็นสหชาติกัน ประสูติปีเดียวกัน

ในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ อันเป็นปีแรกในรัชกาลที่ ๒ นั้นเอง พระองค์ เจ้าคันธรสก็แสดงความเป็นกวีให้ปรากฏออกมา ด้วยกาพย์นิพนธ์โคลง สุภาพเรื่อง งานพระเมรุกลางเมืองถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิสมเด็จพระ เจ้าปฐมบรมมหาชนก (ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๓๕) เป็นโคลงยาวถึง ๑๕๑ บท (ส่วนบทที่ ๑๕๒ นั้นเข้าใจว่าจะมีผู้แต่งเพิ่มภายหลัง หรือจะ

ทรงพระนิพนธ์เพิ่มเติมหลังจากที่ทรงกรมแล้วก็ได้) เรื่องนี้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ได้ทรงวิจารณ์ไว้ว่า

“พระองค์ทรงพระนิพนธ์โคลงงานพระเมรุพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวงนี้เมื่อเดือน ๑๒ ปีมะเส็ง เอกศก พุทธศักราช ๒๓๕๒ คันทุศยรัชกาล แต่ยังคงทรงพระอิศริยยศศักดิ์เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าพระชนม์ได้ ๒๑ พรรษา กับเศษ ๘ เดือนเท่านั้น รุ่นเดียวกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังคงทรงพระอิศริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร ทรงพระราชนิพนธ์โคลงลิลิตปราบดาภิเษกทุกศักราช จึงเนื้อความโคลงงานพระเมรุนี้ออกจะจางจาง สักแต่อ้างเรื่องมาประพันธ์พจนานาเพื่อไพเราะตรงกันข้ามกับโคลงลิลิตปราบดาภิเษกซึ่งมีเนื้อความชัดเจนแจ่มแจ้งโดยทรงพระราชนิพนธ์เนื่องงานนั่นเอง ค้วยขณะงานพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวงนั้น กรมหมื่นศรีสุเรนทรพืงทรงพระชนม์ได้ ๑๐ พรรษาเท่านั้น ยั่วคำหนึ่งว่า เหตุไฉนไม่ทรงยกเรื่องงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระชนกนาถเจ้า ซึ่งพืงจะมาถึงนั้นมาทรงรจนา แทนยกเรื่องที่ทรงจำแต่คำเล่าปรัมปราแลทอดพระเนตรเห็นแต่เฝินเฝินนั้นมาประดิษฐ์ขึ้นแทนเค้าโครงพระเมรุ น่าจะยิดเอาพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นเกณฑ์เหล่านี้ล้วนเป็นข้อพิกลพิกลอยู่”

กิจการพระเมรุพระบรมอัฐิสมเด็จพระเจ้าปฐมบรมมหาชนก ทำเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๓๘ ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งขณะนั้นพระองค์เจ้าคันทรมีพระชนมายุเพียง ๑๐ พรรษาเท่านั้น การที่จะรู้จะเห็นอะไรจึงค่อนข้างจะน้อย ข้าทรงพระนิพนธ์ต่อเมื่อเหตุการณ์ได้ล่วงเลยมาแล้วถึง ๑๒-๑๓ ปี ความแม่นยำในเหตุการณ์ก็ดูจะจืดจางลง แต่ที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นก็เห็นจะเป็นเพราะงานนั้นเป็นงานใหญ่ที่ได้เคยทรงเห็นเป็นครั้งแรกก็ได้ ส่วนข้อที่ว่าทำไมจึงไม่ทรงยกเรื่องงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระชนกนาถเจ้ามาทรงรจนา นั้น ก็เป็นเรื่องต่างกรรมต่างวาระกัน ทรงพระนิพนธ์เรื่องนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ ส่วนงานพระเมรุพระบาทสมเด็จพระชนกนาถเจ้า (รัชกาลที่ ๑) นั้นมาทำต่อเมื่อ พ.ศ.

๒๓๕๔ ภายหลังจากที่ได้ทรงพระนิพนธ์ไปแล้วถึง ๒ ปี ฉะนั้นที่ว่า “เค้าโครงพระเมรุ น่าจะยึดเอาพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นเกณฑ์” จึงไม่น่าจะเป็นไปได้ ถ้าไม่ใช่เพราะทรงมีความทรงจำดีแล้ว ก็น่าจะมีจดหมายเหตุอะไรเป็นเครื่องช่วยอย่างแน่นอน

ข้อที่น่าพิจารณาก็คือ ตั้งแต่ได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องงานพระเมรุพระบรมอัฐินั้นแล้วถึง ๗ ปี ไม่ปรากฏว่าได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องใดที่เป็นชิ้นเป็นอันมากนัก นอกจากคำฉันท์กล่อมช้างพลายเพียงเรื่องเดียว แต่ถึงกระนั้นก็หากวิที่จะมาทัดเทียมได้ยากเต็มที พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ได้ทรงวิจารณ์งานพระนิพนธ์ไว้ว่า

“พระองค์เป็นกวีลือในสมัยนั้นโดยพระโวหารกล้า โปรคไพเราะ กระทำทำนองฝีปากนายรินทรธิเบศ (นรินทร์อิน) เดินคนละทำนองกัน กะพระนิยมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสและสมเด็จพระยาเดชาดิศร หรือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่าสืบกันมาว่าคำ ไป พระองค์ก็ทรงชุบขึ้นทรงใช้อย่างคำปฏิเสศ ไม่ แต่ไม่เห็นทรงใช้ในโคลงนี้ ชรอยจะฟังทรงนฤมิตขึ้นภายหลัง โปรคทรงใช้คำนฤมิตแทนเอกอย่างคำฉันท์ยอมให้ใช้เป็นลหุ แต่กวีโดยมากมักไม่ชอบโดยเสด็จ ใช้แต่คำตายเป็นเอกตามเบื้องโบราณ ค้วยเสียงไม่รำคัมเหมือนคำตายใช้แทนไม้เอกได้สนิท คุณเหมือนจะทรงเห็นแก่มากกว่าทรงรู้สึกเพราะ”

ในด้านพระอธยาศัย ได้ทรงวิจารณ์ไว้ว่า “วางพระองค์แก้วน แก้วพอดู เชื่อพระวิชาคุณจะสามารถ ออกน่าจะบาดหุบบาดตาผู้มีอำนาจ ในยุคนั้นอยู่ไม่น้อย แต่คุณเหมือนก่อนจะทรงพระปริชาหลักแหลมอยู่ไม่น้อยเหมือนกัน เห็นได้ที่ได้ทรงกรมแต่เมื่อพระชนม์ ๒๗ พรรษา แปลกกว่าพระภาคองค์อื่นโดยมากเป็นอาทิ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงยกย่องผิดกว่าพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์อื่นอื่นโดยมาก ไว้พระองค์ฉันท์คิยวิญญูผู้มีศักดิ์ มีพักอ่อนโยนอนุโลมตามสมัย โดยเชื่อพระองค์ทรงสติปัญญาเฉียบแหลม ทั้งเป็นนักเลง ทรงสอดสร่ายแสวงหาความรู้ แดกฉาน พระประพฤติน่าจะมีใคร่เรียบราบ หย่อนพระสติโดยกำลัง

ทราบคนอง จนถึงสอให้พระชันษาสิ้น คัดพระวาสนาบารมีเมื่ออนาคต ก็เพราะทรงใช้พระปริโชบายเชิงเหยี้ยมเหยี้ยมเฉียว รุนแรงเกินเวลา เหมาะไปมากมาย จนน่ารู้สึกสงสารและเสียดายนักอยู่”

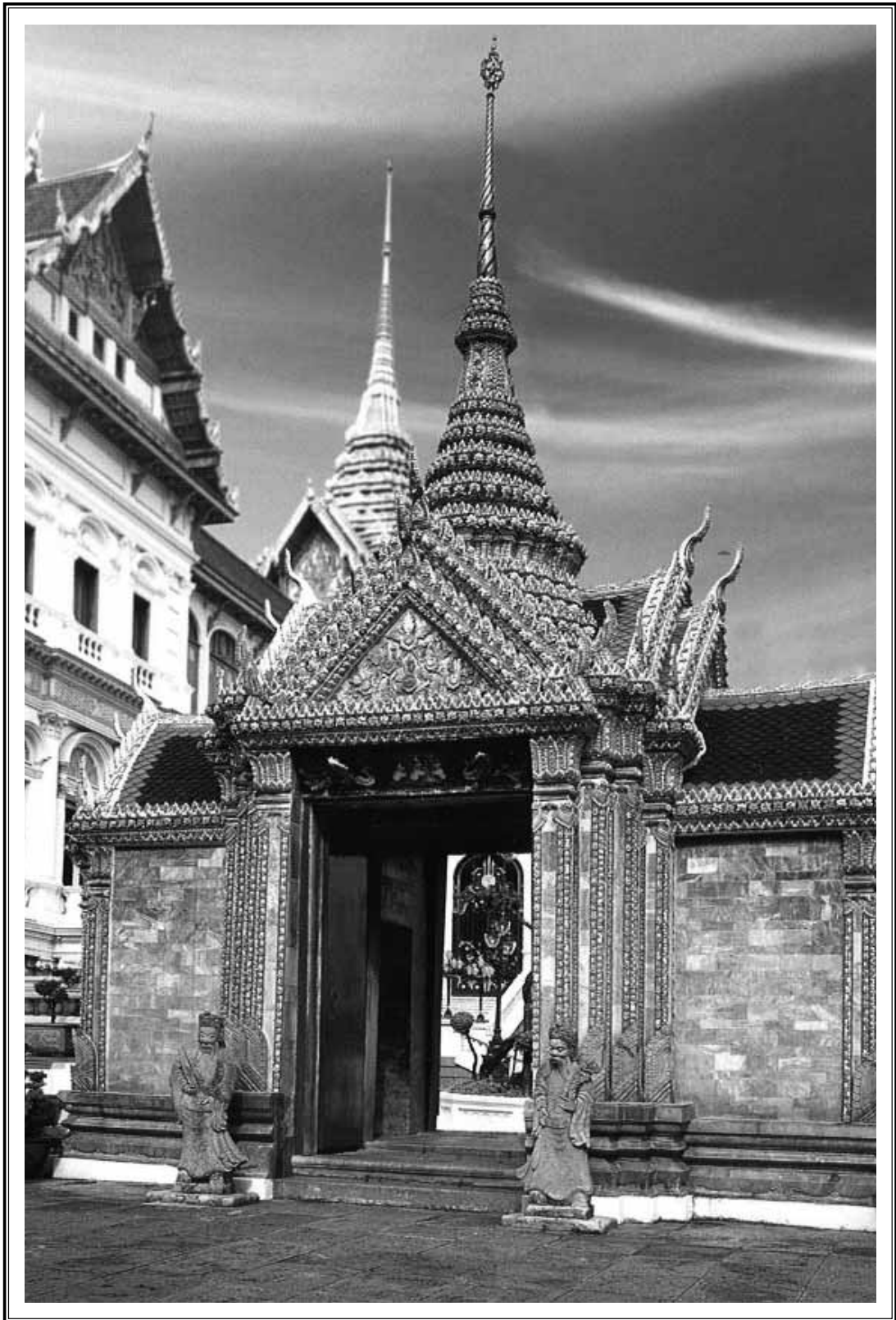
ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า การที่พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) ซึ่งเป็นพระอาจารย์ต้องถูกจำคุกนั้น ทำให้กรมหมื่นศรีสุเรนทรทรงเดือดร้อนพระทัยจนถึงพาคำให้ต้องรับเคราะห์กรรมเช่นเดียวกับพระอาจารย์ ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะหลังจากที่พระพุทธโฆษาจารย์ถูกจับสึกแล้วไม่เท่าไร ได้มีผู้พบบัตรสนเท่ห์เขียนในกระดาษปักไว้ที่กระดาง ต้นไม้คัดหน้าพระทวารเทเวศร์รักษาในพระบรมมหาราชวัง ข้อความในกระดาษนั้นแต่งเป็นโคลงบทหนึ่งว่า

ไกรสรพระเสด็จได้	สึกชี
กรมเจษฎาบดี	เร่งไม้
พิเรนทร์แม่นอเวจี	ไปคลาด เลยพ่อ
อาจพลิกแผ่นดินได้	แมนแมนเมืองทมิฬ

ข้อความในโคลงบทนี้บ่งชี้ลงไปทีเดียวว่า กรมหมื่นรักษัรณเรศ (พระองค์เจ้าชายไกรสร) ซึ่งทรงกำกับกรมสังฆการี (คือตำแหน่งพระเสด็จ) ได้สึกพระ และกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ ๓) ซึ่งทรงกำกับกรมพระตำรวจ ว่าความฎีกาได้บีบบังคับลงโทษ รวมความว่าทั้งสองท่านนี้ได้ร่วมมือกันจับพระสึก คงจะต้องตกนรกอย่างแน่นอน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงทราบ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ผู้ที่แต่งโคลงบังอาจว่ากล่าวหยาบช้ำตลอดจนถึงแผ่นดิน จึงโปรดให้สืบเอาตัวผู้ตั้ง ได้ความว่าเป็นโคลงของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร โดยมีข้อสันนิษฐาน ๒ ประการ คือ

๑. กรมหมื่นศรีสุเรนทรเป็นศิษย์พระพุทธโฆษาจารย์ ย่อมมีความเดือดร้อนโกรธแค้นแทนอาจารย์

๒. ถ้อยคำในโคลงบทนั้น มีคำที่กรมหมื่นศรีสุเรนทรมักทรงใช้ อยู่ ๒ คำ คือคำว่า “ไป” ใช้แทน “ไม่” และคำว่า “เร่งไม้” ซึ่งโปรด

พระทวารเทเวศร์รักษาในพระบรมมหาราชวัง จุดพบบัตรสนเท่ห์

ทรงใช้ในโคลงงานพระเมรุพระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก
ดังกล่าวแล้ว

เมื่อมีหลักฐานมั่นคงเช่นนี้แล้ว จึงมีรับสั่งให้เอากรมหมื่น
ศรีสุเรนทรมาขังไว้ แต่เมื่อกรมหมื่นศรีสุเรนทรได้ประจวบสิ้นพระชนม์
ในระหว่างที่ขังอยู่ ณ วันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีชวด จ.ศ.
๑๑๗๘ ตรงกับวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๕๘ จึงไม่ได้ตัดสินลงโทษ
แต่อย่างใด มีเรื่องกล่าวต่อไปว่า เมื่อกรมหมื่นศรีสุเรนทรมีความผิด
ครั้งนั้น ทำให้บรรดาพระญาติไม่กล้ารับราชการ เช่น เจ้าพระยา
สุธรรมมนตรี (บุญศรี) ซึ่งเคยเป็นมหาดเล็กมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ พอถึง
รัชกาลที่ ๒ ก็ไม่ได้รับราชการ ด้วยระแวงความผิดเพราะเป็นพระญาติ
อยู่ในกรมหมื่นศรีสุเรนทร แต่ไปเป็นนายเวรมหาดเล็กอยู่ในกรมหลวง
พิทักษ์มนตรี

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าเสียดายว่า พระองค์ได้มาสิ้นพระชนม์เมื่อ
พระชนมายุเพียง ๓๐ พรรษาเท่านั้น ถ้าหากว่ามีพระชนมายุยืนยาวต่อ
ไปอีก เราอาจได้พระนิพนธ์ไว้ประดับอุทยานวรรณคดีเพิ่มขึ้นอีกก็ได้

กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์

ในบรรดาพระราชโอรสพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจำนวนรวมทั้งสิ้น ๕๑ พระองค์นั้น มีอยู่เพียงพระองค์เดียวที่มีผลงานทางกวีนิพนธ์ปรากฏอยู่ พระราชโอรสพระองค์นั้นก็คือ พระองค์เจ้าชายคเนจร แต่ถึงกระนั้นผลงานก็ยังล้นเหลืออยู่มาก ยังไม่มีใครหยิบยกรวบรวมเผยแพร่ให้เป็นที่รู้จักกันทั่วไปเหมือนกวีอื่นๆ และท่านเป็นกวีมีชื่อในสมัยรัชกาลที่ ๓ ร่วมสมัยเดียวกันกับท่านสุนทรภู่เหมือนกัน จึงน่าจะสอบค้นพระประวัติและผลงานมาศึกษากันต่อไป

พระองค์เจ้าคเนจรประสูติเมื่อวันอังคาร เดือน ๗ ขึ้นค่ำ ๑ ปีกรุงตรงกับวันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๕๘ เป็นที่ ๒ ในเจ้าจอมมารคาน้อยเมือง ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าคเนจร เป็นกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๘๘ ได้รับพระราชทานพระแสงกระบี่ฝักทองจำหลักลายกุศันองค์หนึ่ง เงินตรา ๑๐๐ ซึ่ง โปรดให้ว่ากรมช่างมุก

พระประวัติเท่าที่ปรากฏในราชกิจจานุเบกษาและในจดหมายเหตุต่างๆ พอสรุปได้ความว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๒ ชั่ง ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว โปรดพระราชทาน

เบี้ยหวัดเพิ่มอีกปีละ ๓ ชั่ง เงินประจำเดือนเดือนละ ๒ ตำลึงกึ่ง ตาม
 อย่างพระองค์เจ้าในพระบรมมหาราชวัง พระราชทานวังที่ริมวัด
 พระเชตุพนวิมลมังคลาราม ได้รับพระราชทานพานหมากเสวย เค้าน้ำ
 บ้วนพระโอษฐ์จําหลักทองคำทั้งสิ้น โตะเงิน ๓ โตะ ครั้นโสกันต์แล้ว
 ทรงเพิ่มเบี้ยหวัดขึ้นอีก ๒ ชั่ง รวมเป็นปีละ ๕ ชั่ง โปรดให้ไปทำการ
 พระระเบียงวัดพระเชตุพนฯ ทั้งสองชั้น กับพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรม
 หมื่นเชษฐาธิเบนทร ๑ พระองค์เจ้างอนรต ๑ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ๑
 ครั้นสมเด็จพระบรมราชาตามหัยยิกาเสด็จทิวงคตแล้วโปรดให้ทำพระ
 อุโบสถ ต่อมาพระราชทานเบี้ยหวัดขึ้นอีก ๓ ชั่ง รวม ๘ ชั่ง ทรงพระ
 กรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานวังที่ ๒ คือวังสมเด็จพระบรมราชา
 มาตามหัยยิกา ได้รับพระราชทานขันทองใหญ่สำหรับหนึ่ง ต่อมาได้ไป
 ทำการวัดราชโอรสและวัดอรุณราชวราราม ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด
 ขึ้นอีก ๕ ชั่ง รวมเป็นปีละ ๑๐ ชั่ง เงินประจำเดือน ๒ ตำลึงกึ่ง รวมเป็น
 เดือนละ ๕ ตำลึง แล้วโปรดให้ขึ้นมาอยู่ที่วัง ๓ คือวังริมสนามชัยของ
 หม่อมไกรสร (กรมหลวงรักษัรณเรศซึ่งถูกประหารชีวิตเมื่อ พ.ศ.
 ๒๓๘๑) ได้รับพระราชทานเงินอีก ๓๐ ชั่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้นำเงินกับเบี้ยหวัดกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระเคชาธิศร
 ครั้งยังเป็นกรมขุนเคชอศิครอยู่นั้น (ทรงเป็นพระราชโอรสรัชกาลที่ ๒)
 ครั้นต่อมาโปรดให้ว่าความฎีกา พอสันรัชกาลที่ ๓ ถึงแผ่นดินพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานหีบหมากทองคำลงยารา
 ชาวดีหีบหนึ่ง พระมาลาเส้าสะเทินองค์หนึ่ง พระตำมรงค์ตราองค์หนึ่ง
 มีพระบรมราชโองการให้ดูงานพระที่นั่งบรมพิมานในพระบรมมหา
 ราชวัง และได้ไปทำวัดราชโอรสอีกครั้งหนึ่ง

ที่เล่าพระประวัติและการงานตลอดจนของพระราชทานมาอย่าง
 ละเอียดยิบนั้น ก็เพื่อให้แลเห็นขนบธรรมเนียมโบราณและงานช่างทรง
 กำกับอยู่ เอกสารต่างๆ เหล่านี้นับวันจะหมดยุคสูญหายไป จึงได้นำมา
 รวมไว้เพื่อท่านที่ต้องการศึกษาจะได้ไม่ต้องค้นหาให้ลำบาก ตามเรื่องที่
 กล่าวมานี้พอจะสรุปได้ว่า กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์เป็นพระราชวงศ์

ชั้นผู้ใหญ่ที่เป็นกำลังแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ ๓ และที่ ๔ อยู่มาก

ต่อมาในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีวอก จ.ศ. ๑๒๒๒ (พ.ศ. ๒๔๐๓) กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์เริ่มประชวร มีพระอาการให้เหินบชาครัสไม่ได้ มีพระอาการทรงกับทรุดอยู่เช่นนี้เป็นเวลาช้านาน จึงเข้าใจว่าจะไม่ได้รับราชการมาตั้งแต่ครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ครัสเล่าให้กรมขุนภูวนัยนฤเบนทรธำบาล และพระบรมวงศานุวงศ์ฟังว่า ได้พบกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์เพียง ๒ ครั้งเท่านั้น “ท่านพระราชวงศ์ซึ่งได้เห็นกันมาแต่ก่อนก็หมดไปสิ้นไป ข้างฝ่ายหน้ายังมีอยู่เหลือน้อยพระองค์ ก็แลทั้งที่น้อยนี้เล่าจะต้องนับท่านกรมอมเรนทรด้วย แต่ฉันไม่คุ้นเคยรู้จักมักจี่กับท่านเลย ได้ไปพบท่านสองครั้ง เมื่อลาโกนจุกครั้งหนึ่ง ลาบวชเณรครั้งหนึ่ง แล้วก็ไม่มีพบปะอะไรกับท่านอีกต่อไป” แสดงว่าในรัชกาลที่ ๕ ไม่มีโอกาสได้รับราชการเลย

ครั้นถึงวันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๓ กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ประชวรมีพระอาการให้เหินบชาครัสไม่ได้ ได้นำพระอาการขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท โปรดฯให้ขุน

ราชโอสถมาตรวจดูอาการ ได้ความว่าประชวรพระวาโยเหน็บชา ได้ประกอบยาให้เสวย พระอาการก็คลายขึ้นบ้าง ทรงอยู่บ้าง ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๑๔ ได้แปรสถานเสด็จลงไปอยู่วังกรมหมื่นสุนทรธิบตีซึ่งเพลิงไหม้แล้วร้างเป็นสวนหลวงอยู่ แลได้รับพระราชทานตราทุติยจุลจอมเกล้า แต่พระอาการก็ยังไม่คลายหายขาด กลับทรุดลงเรื่อยๆ ในที่สุดเมื่อเห็นว่าพระอาการทรุดมากแล้วจึงได้จัดดอกไม้ธูปเทียนขึ้นน้อมเกล้าถวายคำนับกราบถวายบังคมลา

พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ ประชวรมาได้ ๑๗ ปี ๑๑ เดือน ๗ วัน ถึงวันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๑ ก็สิ้นพระชนม์ พระชันษาได้ ๖๔ ปี มีหม่อมเจ้าชาย ๖ องค์ หม่อมเจ้าหญิง ๗ องค์ ทรงเป็นต้นสกุลกเนจร

พระนิพนธ์ของกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์นั้นเข้าใจว่าจะมีอยู่มากพอสมควร แต่คงจะเป็นบทสั้นๆ ไม่มีใครรวบรวมไว้ก็กระจัดกระจายหายสูญไปหมด เท่าที่ค้นพบมักจะเป็นพวกกลบทซึ่งคุณจะเป็นที่นิยมกันมากในสมัยรัชกาลที่ ๓ อย่างเช่นเพลงยาวกลบท ทรงแต่งว่าหม่อมห้ามมีผู้คัดไว้ได้เพียง ๔ บทดังนี้

ที่ ๑ กลบทเบญจวรรณห้าสี

เสนาะเสนอเหนือหน้าเอ็นดู	หม่อมพลับพลอคพลิกเพลงเพลินเจริญหู
เนาหน้าเนิ่นมนนจิงพานพบ	ควรเคียงคู่ค้มกายหลายประการ
พบรักตรพวงพ้องพะออกกระราน	สืบสาวสบเสาะแสวงตำแหน่งสถาน
ฉुकโฉมฉิดฉิดชูพรุสะพรั่ง	ก็คั่นกัางเกิดการช่วงชิงกัน
แล้วลอลลาล่องเลื่อนตักเตือนกัน	เนาเนิ่งนั่งในนาเวศน์วิเศษสรรพ
ถึงถิ่นท่าประเทศนิเวศน์หวัง	เป็นนบากบั่นเบี่ยงบายพายพอแรง
เพื่อนพวกพ้องเพียงรักครร์ช่วยรักแรง	วงศ์วานวังเวียงสุวรรณเฝ้ากรรแสง
เสียมสรรพประเสริฐสินสารพัก	ต่างคกแต่งตามคำหรับเคยรับมา
ฝ่าแฝงฝ่าฝายฝักช่วยชักพา	แจ่มจะแจ้งแจงจัดช่วยหัดหา
	จึงเจนจรีตแจ้งกิจจาภาษาคน

คล่องแคล่วคลานเคลื่อนคล้อยหม้อยหมอบ เยื้องยุบยอบเยียงอย่างต่างฝึกฝน
 กรีกกรายกราบกรานกระบวนเข้ายวนยล ว่าเวณนเวียนระวังไม่พลั้งพลัน
 ช่วงใช้เชิงซิดชจนกระบวนกระบิค จับใจจริตจอมจิตรหัดช่างจัดสรร
 ทูลแต่้มเคิมเสริมส่งให้พงศ์พันธุ์ ชื่อเบญจวรรณห้าสีเช่นนี้เอย

ฯ ๑๔ คำ ฯ

ที่ ๒ กลบทคำเนินนางสระ

งามเสียมเอี่ยมอิมพริ้มพรายพริ้น ทำท่วงทียิวนกระบวนกระบิค ใช้ทบทิถุทธิเริงละเลิงลง ยี่สู่น้ององงามหนามก็หนา คอยคานค้ำค้ำคอกปีกคอกควง ถึงพันผูกจะถูกถือสุดคือเค็ด แสนชำสามหนามไหนนี้ใช้เชิง มีคกรีกกรายคายเสียได้ แปลงปลิดช่วยลิลกลง ที่ทางแม่นธางถาก ซึ่งห่างเหินเนิ่นนี้เค็มที่เค็มทน เคื่องเบื่องบาทประพาศผัน ชะเซยโณมประโลมเลิศให้เพลิดเพลิน	หม่อมสุนทรยงยิ่งทุกสิ่งสรรพ ทั้งเชิงชั้นขึ้นชวนควรประคอง คุแปลกเปลี่ยนเพี้ยนผิคสนิทสนอง เค็มครอบครองครวญไคร่สงสัยทรวง กิดเกะกะระราคุหาห้วง จะโรยร่วงริงรุมในซุ่มเชิง คอยหน่ายเห็นจหนามนุงคิคุย่งเหยง จนต้องเค็งค่างขาคประพาศพงแม่นมี เค็ดคอกใช้ขึ้นชมสมประสงค์ผู้เฝ้าแฉง ลีนคายคงคีนคาคไม่ขาดคนในสวนศรี ไม่จรจากจิคจางไม่ห่างหน สุน่อย่าสนเทห์ถวิลว่าหมิ่นเมินเม้นไม่ ไม่บุกบั้นเรียวรกระหกระเหิน บทนี้หรือชื่อคำเนินนางสระเอย
--	---

ฯ ๑๔ คำ ฯ

ที่ ๓ กลบทตรีพิธภัณฑ์

กลิ่นตระหลบฟุ้งตระหลบตระหลบครัน จากหุบหับเผยหุบหับหุบหับเหย สัณหรณ์กลิ่นหวนกลิ่นกลิ่นกายา	หม่อมหนูแปลกปลอมแปลกแปลกเทศผัน ช่างเหลือคั่นเกินคั่นคั่นออกมา แต่พอเผยก็รำเพยเผยกลิ่นกล้า เหมือนเขาว่าพริ้วว่ากาากากี้
---	---

กลืนกายหอมหวานหอมหอมตระหลบ
 พรหมทัตต์รักถักถักชีวี
 นื่องามแปลกแปลกพิภพก็แปลก
 ใ้อ่อนนวลอ่อนนวลอนาถอนอน
 มาท่อม้องทอคน้องทิ้งน้องไว้
 เหวไรโคกลีบกลีบใส่กลีบไม่อินัง
 เพราะออกเรือเรือร้างเรือนั้นเหลือแหล่
 หมายหม่อมหม่อมหนึ่งหม่อมไหนก็โยนิก
 สงสารแปลกแปลกใจอาลัยแปลก
 ประสงค์น้องพบน้องนุคน้องนาง
 เมื่อเค็มเสาะสืบเสาะเสาะทำไม
 เรื่องหม่อมแปลกเปลี่ยนแปลกกลับแปลกคน

ฯ ๑๖ คำ ฯ

ขจรจบลือจบจบกรุงศรี
 เฉลิมศรีให้ป็นศรีศรีนคร
 กลิ่นก็แทรกแทรกทวยแทรกกายสมร
 เจ้าของวังไม่หวังวอนเป็นศรีวัง
 ใ้หวิคใจไวจิตรหวิคหวิคหวัง
 ทำคังให้คังคับคังคังออกคึก
 คนท่านแะคิคแะแะไม่คริก
 ทำใ้หน้องน้องพีศริกน้องนิกค้าง
 เคิมเริ่มแรกแรกเราะแรกเสาะสง
 เนาวังลางออกสล้างสล้างลน
 ใ้คสมใจใจฤาใจไม่ป็นผล
 นามนิพนธ์ศรีพิธภันท์เอย

ที่ ๔ กลบทมังกรคาบแก้ว

สำรวรูปคัจจริตคิคสำรวย
 ฟ่วงผาดคาราษีพองพีฟ่วง
 วามไวว่องคล่องแคล่วมีแววาม
 กฤษดอดฝักชักรายช่างฉายกฤษ
 นวลเหน็บแนมแย้มขยายเหมือนสายชนวน
 พินิจนิกคริกเมื่อไรก็ได้พินิจ
 ชาญชะงัดจัจจริงเจียวเชิงเชียวชาญ
 พลิกแพลงเพลินเมินขมายชักชวยพลิก
 ไกกลนวนนวนยลเหมือนกลไก
 แลลบล้อต่อคาเหมือนฟ้าแลบ
 แพรหอมหม่มสมสอดเล็กสอดแพร
 ถวิลงามยามนิยมคงสมถวิล

หม่อมทิมเล็กล้ำเลิศประเสริฐสวย
 งามระทวยทอคทัศนางาม
 หวามหวาดทรวงเลียงพิศจิตรหวาคหวาม
 ปรวนแปรตามพระกระแสนไม่แปรปรวน
 หวนใจจิตรทัศนาก็เพิ่มพาวน
 อาการจนวนนวนวิญญาเพราะอาการ
 วิชานทำน้ำจิตรคิควิชาน
 ใครไม่ปานปองเปรียบประเทียบใคร
 ไหวระริกРАВกับลวดคอกไม้ไหว
 แลวิไลเลียงภักตร์ให้ลักแล
 ฉะแหวแหวแหวกองช่องฉะแหว
 สำอางเอี่ยมเอี่ยมพระแกลแลสำอาง
 สางเสาะสายคล้ายยุพินสิ้นเสาะสง

ทางเชิงชวณยวนยี่ทุกที่ทาง
(สมุคพาคเพียงนี้)

การอื่นจางเจื่อนจิตร

เพลงยาวกลบทเรื่องนี้ กล่าวกันว่าเดิมมีเต็มเล่มสมุคไทย แต่ได้
มาเป็นสมุคพาค มีแต่เท่าที่พิมพ์นี้

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวบูรณปฏิสังขรณ์วัด
พระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้น กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ก็เป็นผู้หนึ่ง
ในหมู่กวีที่ได้แต่งโคลงกลอนจารึกไว้ ในหมวดคำราเพลงยาวกลบทและ
กลอักษร ดังจะคัดมารวมไว้เพื่อสะดวกแก่การศึกษา ดังต่อไปนี้

กลบทสะบัดสะบั้ง

ทรวงสะท้อนถอนจิตรรำคิรำคาญ
ตระกองเกยเซยโฉมประโลมประเล้า
จะจากจรอ่อนอารมณ์เสียคมเสียคาย
จนเวลากากระเหวาก็เร่าก็ร้อง
ทั้งแสงทองส่องไขอำไพอำพร
ยิ่งเสียวทรวงดวงฤคิทวีโทษ
พลางรับขวัญนุชนองประลองประโลม
ไฉ่ยังหลับกลับรู้สึกสำนึกสำเหนียก
จะแลเหลียวเปลี่ยวอุระนิจนิจา
ผู้ใดหนอพอจะเมียงมาเบี่ยงมาบาย
ผันแต่คร่ำครวญหวนคณิ่งรำพึงรำพัน
แล้วลูปหลังสั่งเสียละเหี่ยละห้อย
ออกจากห้องหมองสวาทจะคลาศจะคลา
เดินประเดี้ยวเหลียวหลังแล้วยั้งแล้วหยุด
นिरาคนางอย่างนี้พิริพิไร

จะเหินห่างร้างรักสมัครสมาน
แสนสงสารสุคสวาทจะคลาศจะคลาย
ยิ่งโศกเศร้าทรวงระทวยระหวยระหวย
สงสารสายสมรมิ่งยังนิ่งยังนอน
เสียงแซ่ซ้องภุมรีวะหวิวะว่อน
ศศิธรอ่อนอับพยัปโทยม
นี่เนื้อเศษกรรมเคยจากเซยจากโฉม
อย่าทุกข์โทมนัสจะละจะลา
จะรำเรียกรำไรร้องไห้ร้องหา
จะอาทวาแสนทวิทุกวิทุกวัน
ให้เหื่อคหายคลายร้อนช่วยผ่อนช่วย
จนสุริยันจะสว่างนงาคันภา
อย่าโศกสร้อยเศร้าอุระเลยนะเลยหนา
ลงเคหาให้คิดเสียจิตรเสียใจ
ปานนี้ชู้ตั้นมวาคจะคว่ำจะไขว่
ให้นามไว้ชื่อสะบัดสะบั้งเอย

กลบทพักพันร้าน

มิตรเขื่อนเหมือนนไช้ไม่เช่นมิตร
 หนักทรวงหนองสารนานสื่อนัก
 เพื่อนใจไฝ่เจ้าเฝ้าเจื่อนเพื่อน
 จิตรเศร้าเจ้าข้าจำโศกจิตร
 คล้ายแล้วแคล้วเล่าคล้ายเลยคล้าย
 รักซู้รู้เช่นเร้นเชิงรัก
 วางจิตรหวิคใจไหวจ่าวาง
 คิครื่นคืนร้างค้างเรื่องคิค

จิตรแห่งแจ้งไนใจหนักจิตร
 เปือนจิตรบิคจากบาคใจเปือน
 เหมือนจิตรมิตรจักมักจืดเหมือน
 ชายเคื่อนเขื่อนคอบชอบแตกชาย
 หมายค่างหมางคิคมิตรขาดหมาย
 นางร่ายหน้ายเราะเนาะฤทธีนาง
 หมางพักตร์มักผอมมอมผิวหมาง
 ลับเห็นเล่นหางกลางแห่งลับ
 จับผิดจิตรเพี้ยนเจียนฟิ่งจับ

แผ่นจารึกที่เสาระเบียงพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

รับหน้าร้านรักไหนรับ
 ชู้เอ๋ยเซยอื่นขึ้นอกชู
 เชิญคืนขึ้นเคยเซยขอเชิญ
 เลียงพัคคร้ลักพบหลบพอเลียง
 คิคนางค่างเนินเงินนอนคิค
 ขามนวนควรหน้าขายหน้าขาม
 ยักกล่าวยาวกลอนย่อนแกล้งยัก

เกินนับกับน้องก้องนักเกิน
 เงินร้าวข่าวรู้คู่ร้างเงิน
 มิตรเห็นเมินหายหมายเห็นมิตร
 บิคสร้างแบ่งเสียงเบียงสบิค
 ลักชิลลิลชมลมชายลัก
 หักเล่นเห็นลามห้ามเหลือหัก
 ฝ้าผูกรักฟักพันร้านซื้อสารเอย

ฯ ๑๖ คำ ฯ

กลบทวิสูตรสองใจ

ไม่เว้นไม่วายหมายถวิลประคินประคอง
 แต่ปางแต่ไปไกลตานิธานิราศ
 ให้เห็นให้หวังทรวงประคุดจะทรุดจะโถม
 จะพากจะเพียรเวียนสวาทที่มากที่หมาย
 ระหวยระหายสายน้ำชล่าชเล
 จึงเอื้อนจึงอ้อนวนรักประคักประเคิด
 ไม่เสไม่สร้างแจ้งรักประจักษ์ประจง
 ถนัถนอมกลมเกลี้ยงเป็นเที่ยงเป็นแท้
 เสี่ยมสงวนชวนเซยสเบยสบาย
 ซึ่งกล่าวซึ่งกลอนซ้อนทับประดับประคิษฐ์
 ให้ชื่อให้เช่นเป็นระเบียบทำเนียบทำนอง

แสวงสวาทมากมิตรสนิทสนอง
 สมานสมักรรักน้องประลองประโลม
 ก็ค่างก็ขาดคู่คิคเซยชิลเซยโฉม
 เพราะทุกข์เพราะโถมนัสถึงคณิงคเน
 คังเวียนคังว้ายวังวระหนระเห
 ยิงว้ายิงแห้วหวนจิตรจะปลิดจะปลง
 อย่าเห็นอย่าห่างร้างเรศประเสริฐประสงค์
 จะขอจะคงเคียงข้างจนวางจนวาย
 ไม่ห่างไม่แห่ห้องน้องอย่าหมองอย่าหมาย
 ไม่คลาศไม่คลายเคล้าคลอละออละอง
 ประสมประสิทธิ์สำเนียงเป็นเสียงเป็นสอง
 วิสูตรทองสองใจไว้นามเอย

ฯ ๑๒ คำ ฯ

กลบทอักษรสลัปล้วน

จำจนใจให้หิวโหยร่วงโรยแรง
 เหลือรำลึกนึกนิมนวลหวานหายหอม

ไอ้ออกเอ๋ยเคยเคียงข้างนางหน่ายแหนง
 กลับกลายแกล้งแปลงเปลี่ยนแปดิ่งเรื่องรักเรา
 ครึกครองครอมย่อมเย็นเยียบเงียบง่วงเหงา

ลำลักลอบชอบเชิงชวนวนยั่วเย้า
 พอพบพัศตร์ยักเยื้องพริ้มเพราะพริ้ง
 ไช้ข้อำรำว่าเรื่องรักซักรักชวณเชิญ
 ไอ้ออกเอ๋ยเลยลี้มละปละเปลื้องปลิด
 ยั้มยั้มเย้ยเลยเลียงเลียบเปรียบเปรยปราย
 นี้แน่น้องล่องลอยลิ่วผิวผ่องผิด
 หลงรำลึกนึกหนาวนอนกร่ำกายเกย
 แกรู้รักจักจิดใจไม่ถามท้วง
 น้อยหนอนางจางจิดรจากปากปุ่แปง
 คู่เคียงควรวลน่องหน้ารำเริงรีน
 ลี้มเลยเหลิงเชิงเชื่อนซักรักรำวราน
 ต้องคักเคื่อนเยื่อนเยียมหญิงกริ่งเกรงโกรธ
 แกล้งกล่าวกลอนวอนว่าไว้ให้เฮฮา

คลิ้งเคล้นเกล้าเจ้าจิงจางหมางเมิดเมิน
 จับใจจริงมิ่งมิตรมั่นขันค้ำเงิน
 เห็นฮืดเห็นเกินกว่าก่อนค้อนคมคาย
 เจ็บจริงจิดรคึดเคื่องแค้นแหนหวงหาย
 กลบเกลื่อนกลายหมายเหมือนไม่ใช่ผู้เซย
 พี่เฟ่งพิศคึดคิ้นคายนายอกเอ๋ย
 คำคิ้นเคยเววยาววนรอนรอนแรง
 หลงลี้มลวงค้วงคอกคั้นพันพันแฝง
 คู่คำแดงแจ้จ้องเจอเก้อเกินการ
 ขมคอขึ้นขึ้นชอบซึ่งหวังว่าหวาน
 พี่พบพานสารส่งซ้ำจำเจรจา
 ทำถือโทษโอษฐ์โอ้อ่อนอ่อนหันหา
 ได้สมญาสลับล้นสามส่วนเอย

ฯ ๑๖ คำ ฯ

กลบทคำเป็นนางสระ

พักตร์ผ่องสองศรีฉวีวรรณ
 พุ่มภูคู่คีเกศเส้น
 ยิ่งอย่างนางในจุไรรอย
 ขอบคั่นกันก่งขนงน้อม
 เนตรนุชคุดคำเหมือนน้ำนิล
 เปรมปรางช่างแซมเหมือนแยมยั้ม
 โอษฐ์เอื้อนเยื้อนย้อมถนอมนวล
 กางกรอ่อนแอกแปรกรถ
 ทรงทรวงพวงพุ่มประทุมทอง
 นิ้วก้อยช้อยเชิดประเสริฐแสน
 เล็บเหลืองเรื่องรองไม่หมองมัว

โฉมฉิดพิศพรุ่งทุกสิ่งสรรพ
 พิศเพี้ยนเจียนจันทร์บุหลันลอย
 ขลับคล้ำคำเค่นทุกเส้นสอย
 เรียบร้อยช้อยชมนิยมยิน
 ขำค้อมม้งอมงอนเช่นศรศิลป์
 ค้อนคมสมลื่นให้ยินยวน
 เอี่ยมอ้อมพริ้มพร้อมยังหอมหวาน
 ยั่วชวนชวนชายช้ายมอมง
 ช้อยชคศคศรีไม่มีหมอง
 เนื่อน้องผ่องพันเกินคนตัว
 พันเพชรเม็ดแมนล้นแหวนหาว
 แดงตัวทั่วทั้งประคังเคิน

งคามยามอย่างจะอ้างอวด
 lobalomimocimelicelinelin

ยิ่งยวคทรวคทรวงตั้งหงส์เหิน
 บทนี้ฤาชื่อค่านินนางสระเอย

ฯ ๑๔ คำ ฯ

นอกจากจะได้แต่งเพลงยาวกลบทตั้งกล่าวนั้นแล้ว ยังได้แต่ง
 เพลงยาวกลอักษรไว้อีกบทหนึ่งดังนี้

กลอักษรม้าลำพอง

แค้นเคืองคิดจิตรเจ็บจิตรคิดเคืองแค้น
 นื่องแหงหน่ายคลายรักคลายหน่ายแหงนื่อง
 จางเจื่อนจริงหญิงเอ๋ยหญิงจริงเจื่อนจาง
 ชิดชู้ชอบลอบลักลอบชอบชู้ชิด
 ชวนชมชื่นรื่นรักรื่นชื่นชมชวน
 แนะนัคเนื่องเรื่องรักเรื่องเนื่องนัคแนะ
 อายอัปสินคั้นคืดคั้นสินอัปอาย
 ลักษณะเสาวเลิศเฉิดโฉมเฉิดเสาวลักษณะ
 ลึกล้ำเหลือเชื้อสุคเชื้อเหลือล้ำลึก
 ตั้งจิตรจงปลงชีพปลงจงจิตรตั้ง
 ใยเยื่อสิ้นเจือจางเจือสิ้นเยื่อใย
 ยอกย้อนยิ่งจริงจัดจริงยิ่งย้อนยอก
 คี๋ยวนชวนชายชวนวนยี้คี
 เสแสสร้างทำงานเงื่อนงำทำแสสร้างเส
 ยักเยื้องพลอดนอคน้อยนอคพลอดเยื้องยัก
 นำซังซิงจริงจ้านจริงซิงซังหน้า
 คายคมแสนแค้นเหลือแค้นแสนคมคาย
 แล้วลาหลาบสาปสรรสาปหลาบลาแล้ว
 ครอบคู่ภาคชาติร้อยชาติภาคคู่ครอง

แสนโศกทรวงหน่วงหนักทรวงโศกแสน
 นางทดแทนแม่นหมายแม่นแทนทดนาง
 หมางจิตรหมองมิตรมีมิตรหมองจิตหมาง
 รวนเรร้างค้ำเงินค้ำร้างเรรวน
 หวนหันคิดปิดป้องปิดคิดหันหวน
 ชายคร่ำครวญนวลนื่องนวลครวญคร่ำชาย
 ร่ายเร่ระแวงเวียนแวงระเร่ร่าย
 นึกน่ายายหน้าหนอน่ายายหน้านึก
 หมึกมอมพักตร์รักร้ายรักพักตร์มอมหมึก
 ใจแหงนนึกแคลงเคลือบแคลงนึกแหงนใจ
 ไข่ฝากฝ้างหวังคิดหวังฝ้างฝากไข่
 นี้เช่นใครไหนที่ไหนใครเช่นนี้
 หนีตัวออกกลัวเหลือกลัวออกตัวหนี
 รักหรือรักชู้ชู้หรือรัก
 หนักกลเล่ห์เร่ร้อนเร่เล่ห์กลหนัก
 ชายทวยทักควักค้อนควักทักทวยชาย
 ขวายขวนกล้าหาเหตุหากกล้าขวนขวาย
 นื่องหน่ายพ้อายเหลืออายพ้อหน่ายนื่อง
 สองปองแคล้วแ้ววราศแ้วแคล้วปองสอง
 ม้าลำพองนามกำหนดกลบทเอย

ฯ ๒๐ คำ ฯ

กลอักษรบทนี้กรมหมื่นไกรสรวิชิตภวิสภัยเดียวกันได้ทรงนิพนธ์โคลงบอกกลอักษรม้าลำพองไว้ว่า

กลกลอนย้อนยอกหน้า	หน้าหลัง
ซ้ำสี่โดยที่สั่ง-	เกศไว้
เป็นเก้ากับตัวยัง	คงที่ กลางแฮ
ม้าเล่นลำพองไค้	ชื่อสี่เฉลยกล

เมื่อปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามในรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้หล່อรูปรุจาษัดคนไว้ด้วย กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ก็ได้ทรงช่วยแต่งโคลงอธิบายไว้บทหนึ่ง อธิบายวิธีคัดคนแก้ปวดท้องสับกมไว้ดังนี้

ทรงนามยามหญ่	เนาพนา เวศนา
ชูเชิดสองพาทา	หัตถ์ช้อย
นั่งแบะฝ่าบาทา	ซ้อนทับ กันแฮ
แก้ปวดปวดท้องน้อย	อีกเส้นสับกม

ความจริงแล้วพระนิพนธ์ของกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์น่าจะมีมากกว่านี้ อาจจะชำรุดเสียหายไปเสียบ้าง หรือเป็นเพราะประจวบเสีย ๑๗ ปี ไม่มีพระอุคสาหะที่จะทรงพระนิพนธ์อะไรก็เป็นได้ แต่ถึงกระนั้น ผลงานที่เหลืออยู่เพียงน้อยนิด ก็ยังคุณประโยชน์เป็นแบบอย่างของกวีนิพนธ์ไทย ที่นักศึกษาจะได้ถือเป็นแบบอย่างต่อไป

กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ

ในประวัติของคุณพุ่ม-บุษบาทำเรือจ้างได้กล่าวถึงนักสัทวาซึ่งเป็นคู่ปรับของคุณพุ่มไว้ท่านหนึ่งคือกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ ฉะนั้นจึงเห็นสมควรนำพระประวัติมาเล่ารวมไว้ด้วย เพราะทรงเป็นกวีที่มีผลงานปรากฏอยู่มาก ทั้งเพลงยาว นิราศ และบทละคร

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าทินกร ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๓๕ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประสูติ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีระกา ตรงกับวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๔๔ ในเวลาที่พระราชบิดายังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรในรัชกาลที่ ๑ และเป็นปีที่ ๔ ในเจ้าจอมมารคาศิลา

เจ้าจอมมารคาศิลาเป็นบุตรของขรัวยายฟักทอง ราชนิกุลบางช้าง มีพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๒ คือ

๑. พระองค์เจ้าหญิงวงศ์ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
๒. พระองค์เจ้าชายพนมวัน เป็นกรมหมื่นแล้วเลื่อนเป็นกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ในรัชกาลที่ ๓ เป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ในรัชกาลที่ ๔ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
๓. พระองค์เจ้าชายกุญชร เป็นกรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ในรัชกาลที่ ๓ เลื่อนเป็นกรมพระในรัชกาลที่ ๔ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลนี้

๔. พระองค์เจ้าชายทินกร

๕. พระองค์เจ้าหญิงอินทนิล สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

พระประวัติกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิเมื่อทรงพระเยาว์ไม่มีกล่าวไว้ แต่เข้าใจว่าจะได้ทรงศึกษา ณ สำนักวัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม) เช่นเดียวกับพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อื่นๆ ในสมัยนั้น ในรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ จะได้รับราชการในตำแหน่งใดมาบ้างยังไม่พบหลักฐาน แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ ได้ทรงตั้งกรมเจ้านาย ทรงเห็นว่า “พระเจ้าพี่ยาเธอ พระนามเดิมพระองค์เจ้าทินกร แต่ก่อนมิได้เป็นกรม ก็โปรดฯ ให้เป็นกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ”

ปรากฏว่าหลังจากที่ได้รับสถาปนาเพียงไม่กี่ปีและได้ว่ากรมพระนครบาลอยู่ได้หน่อยหนึ่งก็สิ้นพระชนม์ มีรายละเอียดยังอยู่ในพระราชพงศาวดารว่า

“ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร เมื่อวันศุกร์ เดือน ๑ ขึ้น ๑ ค่ำ (วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๓๘๘) กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ ซึ่งประสูติพระโรคทูลาวะสาสิ้นพระชนม์ ณ เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ (พฤหัสบดีที่ ๕ มีนาคม ๒๓๘๘) ได้เชิญพระศพกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ ๒ พระศพ มาลงเรือเอกไชยที่หน้าวัดพระเชตุพน ณ เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เปลา ๒ ยามเศษ จัดเป็นกระบวนแห่ข้ามไปเข้าเมรุผ้าขาวที่หลังวัดอรุณราชวราราม มีการมหรสพ ๒ วัน ๒ คืน ครั้น ณ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ (๘ มีนาคม) พระราชทานเพลิงพร้อมกัน ทั้ง ๒ พระศพ”

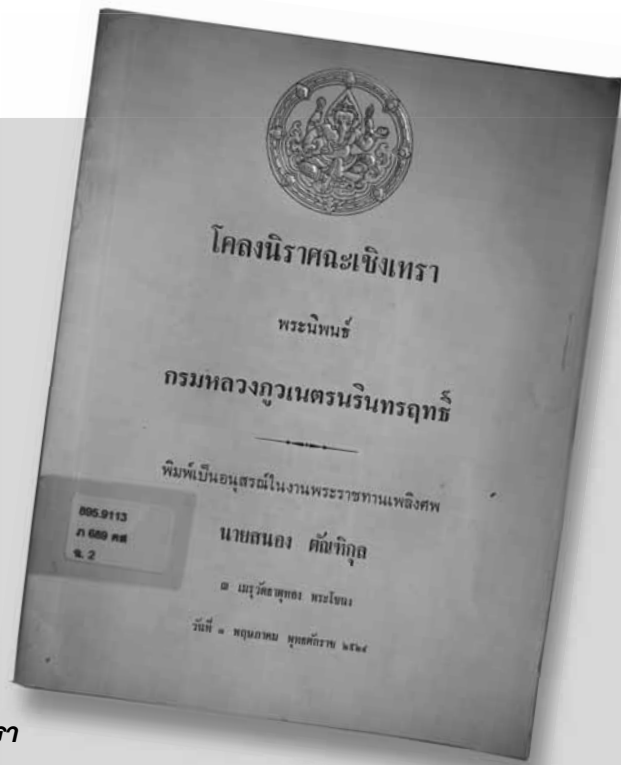
กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิจะทรงแต่งโคลงกลอนมาตั้งแต่เมื่อไรไม่อาจทราบได้ ตามทางสันนิษฐานเข้าใจว่าจะหัดแต่งมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๒ แล้ว บางทีจะเริ่มด้วยเพลงยาวก่อน เพราะปรากฏว่ามีพระนิพนธ์เพลงยาวอยู่หลายบท (เข้าใจกันว่าจะได้แต่งไว้ไม่ต่ำกว่า ๑,๕๐๐ คำ) ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ คงมีชื่อเสียงในทางกวีนิพนธ์มากขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมล-

มังคลาราม พระองค์เจ้าทินกรก็ได้รับเชิญให้ทรงแต่งโคลงกาพย์คั่นคน
ด้วยหลายบทดังต่อไปนี้

นักพรตพักตร์เพชรมา	มีแผน พม่านา
ชื่ออัศวมุขีแชน	คู่คู่
ท่าอัคคัคเหลี่ยมแบน	แบะเข้า
คอเคล็ดแคลงไหล่หลู้	โฉลกแก้ตลอดกัน
คาบสทวารปิฐนี้	นังงาน น่านา
คักส่งสรงศิวญาณ	อยู่เกล้า
กายปมป่วยพิการ	ปัตฆาฏคคริวเฮย
ยีนคัคเศียรเยอเท้า	ท่านแก้กลมอ
พระโสณสันโคษค้าว	คงคริม
ภูคโฆมคโฆษครหิม	กู่ก้อง
ลัมไ้ข้มเศียรซิม	ยอกขัค แชนนา
ยกศอกขึ้นเข้าจ้อง	จรคซ้ายเปลี่ยนขวา
ปริพาชกนี้ชื่อ	โยฮัน แลเฮย
น้ำฟุ้งคักแดนฉัน	เช่นเข้า
อยู่ยั้งฝั่งโยระคัน	หนั่งอูฐ ครอบนา
นังคัคหัตถ์ถ่างเท้า	ขัคแจ้งขหาย

การแต่งโคลงจะเป็นความถนัดอย่างหนึ่งของกรมหลวงภูวเนตร-
นรินทรฤทธิ ได้ทรงพระนิพนธ์*โคลงนิราศฉะเชิงเทรา*ไว้เรื่องหนึ่ง ได้รับ
การยกย่องว่าเป็นโคลงที่มีโวหารและแต่งได้ดีเป็นแบบอย่างของกวีได้
เข้าใจกันว่าจะแต่งนิราศเรื่องนี้ในราวตอนต้นรัชกาลที่ ๓ เป็นโคลงรวม
๑๑๗ บท ขอคัดมาพอให้เห็นโวหารเพียงบางบทดังนี้

อญชยายศแผ่พัน	พันแสง
เรื่องรัตน์รศธรรมแจง	แจกหล้า
สุทัศน์เทพถ่ายแผลง	ผลัดโลก ลงฤ
ท้าวทวีปเวียงไต้ฟ้า	ควบร้อยฤเทียม

หนังสือโคลงนิราศฉะเชิงเทรา

สมภารสมโพธิเจ้า
 สมบัติสมบุรณ์ปาน
 พระฤทธิพระรามผลาญ
 พระเดชพระคัคห้ำ
 แจ่มบุญบพิตรไต้
 บุญเพียบบุรพพูน
 ปรางค์รัศนัรจเรกปุ่น
 ไตรกคระห่านเง้อมค้ำ

อรเดี้ยวคินฟ้าขึ้น
 แม้ว่าขุนเขาจอม
 เจาะเมรุเมกนุชถนอม
 เขาไปย้อยอคให้
 เจาะจอมเมรุแมกน้อง
 กริ่งกรีกไทรเนตรชาญ
 เอาศรีแทรกบาบาล
 เกรงพิษภุชคินท์ผู้

จักรพาล
 ปีนฟ้า
 แผลงราพณ์ เพียงพ้อ
 โลกล้ำกฏแสง
 เทียมสุริย์
 เพิ่มล้ำ
 ราชปะ-นาทนา
 แย่งค้ำนโคกไถง

ฯลฯ

โฉมหอม แม่เอย
 จคิไถ้
 ในศิข-รินท์นา
 แห่งน้องเนาหน
 นงพาล เล่านา
 เชี่ยวรู้
 คลซ่อน ไว้แม่
 ฟ่นพ้องพานโฉม

โถมนุชเนาสะควกไค้
 โสฬศกมลลสหน
 จักรพาลพนัศจน
 จตุพัคค์พิทยถ้ำ

แคนคล ไคเนา
 หกฟ้า
 จบทวีป ไร่แม่
 เทพกล้ำกลายโถม

ฯลฯ

วาววาวหึ่งห้อยโบก
 พราวพร่างลำพวยล
 แสงส่องสว่างชล
 ฉุกว่าพวงเพชรแพรว
 วาบวาบสว่างฟ้า
 แสงหึ่งห้อยแวมวาว
 ลำพูนุ่มพฤษพราว
 พิศพ่างเพชรพีให้

บินบน
 ยิงแก้ว
 ฉุกคิค คนิงแม่
 เพรศพร้อยพรายกรรณ
 เพื่อนคาว
 วาบไม้
 พรายเนตร เรียมเอย
 ห่วงห้อยกรรณนาง

ฯลฯ

บางมั้นคิคมั้นเช่น
 ผิวพ่างสุพรรณโชม
 เจียรเจ็บจรเทอญโทม
 โศกแม่ขาคมมั้นเกื้อ
 นกมั้นมองหลากล้ำ
 โถมแม่เทียมทองละเลง
 คลิงโคลงเกาะกิงเบลง
 คังพีคลอเคล้นไค้

ฉาบโถม แม่เนา
 แทรกเนื้อ
 นัศเปลี่ยว ออกเอย
 เก็บเมี้ยนหมองผิว
 เหลืองเอง
 เลี้ยนไค้
 คลอคู่
 คู่เคล้าคลิงเคลีย

ฯลฯ

ในตอนสุดท้ายมีโคลงบอกไว้ว่า

รังสฤษคี่นึราศสร้อย
 อนุชให้ทินกร
 เพี้ยนพากย์เอกโทกลอน
 เล่ห์สลาบนกน้อย

สายสมร
 ผกอบร้อย
 ปราชญ์แต่งเคิมพ่อ
 นุ่มเ้ายอนกรรณ ฯ

หนังสือบทละครนอกเรื่อง
แก้วหน้าม้า

หนังสือบทละครนอกเรื่อง
มณีพิไชย

ส่วนการเล่นสักวาจะมาเล่นในสมัยรัชกาลที่ ๔ หรืออย่างไรไม่ทราบ จึงได้ประการมกับคุณพุ่ม-บุษบาทำเรือจ้าง

เมื่อได้รับสถาปนาเป็นกรมหลวงภาณุเมตรนรินทรฤทธิ์แล้ว เข้าใจว่าจะมีข้าในกรมชำนาญการละครอยู่มาก จึงได้ทรงพระนิพนธ์บทละครขึ้นหลายเรื่อง เช่น สุวรรณหงส์ แก้วหน้าม้า เทวัญนางกุลา มณีพิไชย เป็นต้น โดยเฉพาะเรื่องแก้วหน้าม้ากับมณีพิไชยเป็นที่นิยมกันมาก เรื่องมณีพิไชยนั้นบางทีก็เรียกกันว่าเรื่องยอพระกลืนตามชื่อนางเอกซึ่งเป็นลูกพระอินทร์ “ขนานนามตามวงศ์เทวา ชื่อว่ายอพระกลืนยุพินพงศ์ เหตุเพราะเนื่อนวลเจ้าหอมหวล อบอวลรววยรินกลืนส่ง” (ผู้เขียนได้เล่าไว้แล้วในหนังสือนิทานวรรณคดี)

กรมหลวงภาณุเมตรนรินทรฤทธิ์ทรงเป็นต้นสกุลทินกร

พระเทพโมลี (กลั่น)

ตำแหน่งพระเทพโมลีเป็นตำแหน่งที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีออกนามเต็มว่า “พระเทพโมลี ศรีสังฆปริณายก คิลกรัตนมหาสวามี (ศรี) ธรรมไตรโลกโพธิโชติพุทธมุนี อภัยสรณานบพิตร อธิการ วัดสมณโกฐาราม” ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้จัดอยู่ในตำแหน่งเทพคณะกลาง เปลี่ยนสร้อยเป็น “พระเทพโมลี ศรีปิฎกธรา มหาธรรมกถึกคณฤศรบรรสังฆาราม ความวสี สถิตย ณ วัด ฯลฯ” มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๔ คำลึงกึ่ง

พระเทพโมลีที่มีชื่อเสียงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็คือพระเทพโมลี (กลั่น) เป็นเจ้าอาวาสองค์ที่ ๓ ของวัดราชสิทธิาราม ท่านเป็นกวีมีชื่อมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ นอกจากเป็นกวียังเป็นนักเทศน์มหาชาติ อีกด้วย ได้แต่งร่ายกัณฑ์มหาพนอันลือชื่อที่ใช้เทศน์อยู่ในปัจจุบันและใช้เป็นแบบเรียนภาษาไทย ต่อมาคุณธระ สุวรรณาคาร ซึ่งได้หัดเทศน์มหาชาติจากสำนักวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ค้นพบว่าพระเทพโมลี (กลั่น) ได้แต่งร่ายกัณฑ์จุลพนไว้อีกกัณฑ์หนึ่งด้วย

พระเทพโมลี (กลั่น) มีชื่อเสียงมาตั้งแต่ครั้งยังเป็นมหากลิ่น ได้รับอาราธนาให้ไปเทศน์มหาชาติกัณฑ์มหาพนในพระบรมมหาราชวัง ดังปรากฏในประกาศเรื่องบำเพ็ญพระราชกุศลเทศน์มหาชาติในรัชกาล

วัดราชสิทธิาราม (วัดพลับ)

ที่ ๑ เมื่อวันที่เสาร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีเถาะ นพศก (วันที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๕๐) ที่ถือกันว่าเป็นการเทศน์มหาชาติในพระบรมมหาราชวังครั้งยิ่งใหญ่ที่สุด ในจดหมายเหตุกล่าวไว้ว่า “ครั้ง जबलगันท์ใดก็ศรัทธาสมโภชน์บูชาเสียงก้องโกลาหลมโหรีปี่พาทย์กลองแขกแตรสังข์ ทั้งพระคาถาพันและเรียงกันต์ ฝ่ายพระมหาชาติเรียงกันต์จบलगันท์ใด สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ผู้เป็นเอกองค์อัครธรรมาธิบดีนิมนต์ท่านธรรมกถึกผู้สำแดงนั้นขึ้นนั่งบนเสลี่ยงและแคร่กันยานาวาเบื้องหน้าเบื้องหลัง แห่ฉัตรรูปเทียนและฉัตรธงผ้าเหลืองผ้าขาว บ้างจัดเป็นกลีบเป็นบุปผชาติสองแถว แห่โดยสถลมารคโดยทางชลมารคไปส่งถึงพระอารามทุกกันท์”

ผู้เทศน์หรือผู้สำแดงแต่ละกัณฑ์ในครั้งนั้นมีดังนี้

๑. กัณฑ์ทศพร สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุฯ สำแดง
๒. กัณฑ์หิมพานต์ พระพรหมมุนี วัดสระเกศฯ สำแดง
๓. ทานกัณฑ์ พระราชมุนี วัดมหาธาตุฯ สำแดง
๔. กัณฑ์วนปเวสน์ พระธรรมเจดีย์ วัดสุวรรณาราม สำแดง
๕. กัณฑ์ชูชก พระเทพมุนี วัดสังข์กระจาย สำแดง
๖. กัณฑ์จุลพน พระองค์เจ้าประถมวงศ์ วัดระฆังฯ สำแดง
๗. กัณฑ์มหาพน พระมหากลิ่น วัดราชสิทธิาราม สำแดง
๘. กัณฑ์กุมาร พระมหามี วัดระฆังฯ สำแดง
๙. กัณฑ์มัทรี พระมหาเกด วัดสุวรรณาราม สำแดง
๑๐. กัณฑ์สักกบรรพ พระญาณสมโพธิ วัดกลาง สำแดง
๑๑. กัณฑ์มหาธาต พระมหาปาน วัดระฆังฯ สำแดง
๑๒. กัณฑ์ฉกษัตริย์ พระเทพเมาลี วัดหงส์ฯ สำแดง
๑๓. นครกัณฑ์ พระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ สำแดง

คั้งนี้ก็พอได้เค้าเงื่อนบางประการที่พอจะสรุปได้ว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๐ นั้นท่านกลืนได้เป็นพระมหา อายุอานามก็คงจะในราว ๓๐ ปี ตีเสียวว่าเกิดเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๒๐ หรือก่อนนั้นก็คงไม่กี่ปีนัก ได้บวชต่อมา จนได้เป็นพระเทพโมลีในรัชกาลที่ ๓ แล้วประวัติของท่านก็เงียบหายไป ไม่มีกล่าวถึงอีกเลย^๑ จะอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ หรือเปล่าไม่ทราบแน่ แต่พิจารณาตามหลักฐานเห็นจะอยู่ไม่ตลอด จะลองพิจารณาคู่คั้งต่อไปนี้

พระเทพเมาลี หรือพระเทพโมลี วัดหงส์ ที่เทศน์กัณฑ์ฉกษัตริย์ คั้งกล่าวข้างคั้นนั้น คือองค์ที่ชื่อ ค่อน ต่อมาได้เป็น ที่พระพรหมมุนี (และสมเด็จพระสังฆราชตามลำดับ) และในปีนั้นพระนิกรมุนี (นาค) ได้เลื่อนมาเป็นพระเทพโมลีแทนองค์ที่ชื่อ ค่อน ต่อมาปี พ.ศ. ๒๓๕๘ พระเทพโมลี (นาค) เลื่อนขึ้นเป็นพระพรหมมุนี ตำแหน่งพระเทพโมลี

^๑ ตำนานตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในสมัยรัตนโกสินทร์

พระอุโบสถ วัดราชสิทธาราม

ว่างอยู่ เข้าใจว่าพระมหากลิ่นจะได้เป็นพระเทพโมลีในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๐-๒๓๖๘ เพราะในปีจอ พ.ศ. ๒๓๖๘ ได้ทรงตั้งพระรัตนมุนี (ฉิม) วัดพระเชตุพนฯ เป็นพระเทพโมลี แสดงว่าพระเทพโมลี (กลิ่น) ต้องมรณภาพไปก่อนหน้านี้ เพราะไม่มีหลักฐานว่าได้เลื่อนเป็นอะไรอีกเลย คาดว่าจะมรณภาพในราว พ.ศ. ๒๓๖๘

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น พระพุทธศาสนาได้รับการเอาใจใส่ทะนุบำรุงมากเป็นพิเศษ จนถึงกับมีคำกล่าวที่ว่า ในรัชกาลนั้นใครสร้างวัดก็เป็นคนโปรก ฉะนั้นวัดวาอารามต่างๆ จึงได้รับการปฏิสังขรณ์ให้มั่นคงสวยงามเป็นจำนวนมาก นอกจากนั้นยังได้โปรดให้สร้างคัมภีร์ทางพุทธศาสนาอีกด้วย เช่น โปรดให้แปลพระมงคลทีปนีขึ้น หนังสือนี้มีชื่อพระเทพโมลี วัดราชสิทธิาราม เป็นผู้แปลรวมอยู่ด้วยผู้หนึ่ง

หนังสือมงคลทีปนีดังกล่าวได้คัดจากสมุดไทย มารวมพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ (จุลศักราช ๑๒๓๘) ในใบแจ้งความค้นหนังสือกล่าวไว้ดังนี้

“หนังสือมงคลทีปนี แปลตามอรรถกถามงคลสูตรนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชจินตนาการก่อปรคัวยพระราชศรัทธา ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ให้ประชุมพระสงฆ์พระราชอาณาภูมิกนุกรมเปรียญแปลคัมภีร์พระมงคลทีปนี ตามพระอรรถกถามงคลสูตรนี้ขึ้นไว้ เพื่อจะได้เป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่ผู้งนรชนไปภายหน้า แล้วได้ทรงจำแนกพระราชทรัพย์จ้างช่างชุบช่างเขียน สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก

“หนังสือมงคลทีปนีฉบับนี้ ได้ทรงสร้างไว้แต่เมื่อปีมะเส็ง ตรีศกจุลศักราช ๑๑๘๓ (พ.ศ. ๒๓๖๔) แต่ครั้งซึ่งยังมีได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

“อนึ่งหนังสือนี้พระสงฆ์ผู้ซึ่งแปลนั้นหลายองค์ ความรู้แลโวหารต่างๆ กัน คือเล่มที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕ พระเทพโมลี วัดราชสิทธิาราม ได้แปลรวม ๕ เล่ม”

คำกล่าวข้างต้นนี้ถึงจะได้เขียนขึ้นใหม่ในคราวพิมพ์เป็นเล่ม แต่ก็

น่าเชื่อว่าหากกลืนจะได้เป็น
พระเทพโมลีมาแล้วแต่ใน
สมัยรัชกาลที่ ๒ เพราะ
ตำแหน่งนี้ได้ว่างลงตั้งแต่
พ.ศ. ๒๓๕๕ ดังกล่าวแล้ว
และด้วยคุณวุฒิความรู้
ความสามารถทั้งในค่าน
ภาษาบาลีและภาษาไทย
เป็นที่เลื่องลืออยู่ในสมัยนั้น
ก็ไม่น่าจะเป็นปัญหาอันใด

ในคราวที่ค้นหนังสือ
ทางพระพุทธศาสนานั้น ได้
พบหนังสือเรื่อง*ครุธรรมชาฎก*
แจ้งว่า พระเทพโมลีเป็นผู้
แต่งแปลจากภาษาบาลี
เสียคายที่ไม่มีแจ้งความ

อธิบายถึงที่มาของหนังสือเรื่องนี้ไว้เหมือนหนังสือ*มงคลทีปนี* และที่น่า
สังเกตก็คือได้พิมพ์รวมไว้กับเรื่อง*กुरुธรรมชาฎก* พระนิพนธ์ “กรมหมื่น
นุชิตชิโนรส” ซึ่งเป็นกวีสมัยเดียวกัน จึงเป็นเรื่องที่น่าคิดว่า พระเทพโมลี
(กลืน) อาจจะทำเรื่อง*ครุธรรมชาฎก*ไว้อีกเรื่องหนึ่งก็ได้

อนึ่งมีนิราศที่เคยเข้าใจกันว่าพระเทพโมลี (กลืน) แต่ง เรียกกัน
ว่า*นิราศตลาดเกวียน* แต่เมื่ออ่านคุตลอคแล้วเป็นสำนวนขรราวาส
มากกว่าจะเป็นพระแต่ง

พระเทพโมลี (กลืน) จะมีภูมิลำเนาอยู่ที่ไคมาก่อนไม่มีใครทราบ
กล่าวแต่ว่าท่านเป็นคนทางภาคใต้ เป็นอันหมดทางสืบเพียงเท่านี้

ภาพจิตรกรรมประกอบเรื่องเทศน์มหาชาติ
กัณฑ์มหาพน

เจ้าพระยาพระคลัง (หน)

ประวัติของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ออกจะลับลี้ ไม่มีใครทราบว่า ท่านเกิดเมื่อไร ที่ไหน^๑ เท่าที่ทราบกันก็ว่าท่านมีปู่เป็นเจ้าเมืองเพชรบุรี ถ้ากล่าวตามพงศาวดารก็คงได้ความว่า เมื่อพม่ามาล้อมกรุงศรีอยุธยา ครั้งสุดท้ายนั้น พระยาเพชรบุรีได้มาช่วยราชการสงคราม คราวหนึ่ง พระยาเพชรบุรีเป็นกองหน้า คุมเรือออกสกัดตีเรือทัพพม่า ได้ปะทะกับ เรือรบของพม่ารามัญกลางทุ่งตรงวัดสังฆาวาส ฝ่ายพระยาเพชรบุรี มีเรือเพียง ๕ ลำ ของพม่ารามัญมีมากกว่าก็เข้ารุมล้อมไว้ได้รบกันเป็น สามารถ แต่พม่าเห็นว่าการรบจะยืดเยื้อ จึงเอาหม้อดินคำคิดเพลิงทิ้ง ลงในเรือพระยาเพชรบุรี ทหารไทยต้องโคกลงน้ำหนีไป พม่าได้โอกาส ก็ไล่ฟันแทงได้โดยง่าย

พระยาเพชรบุรีผู้นี้ในพระราชพงศาวดารว่าชื่อเรื่อง ท่านเป็นคน มีวิชาคงกระพันฟันแทงไม่เข้า พวกพม่าต้องเอาไม้หลาวเสียบแทงทาง ทวารหนักจึงถึงแก่ความตาย (พ.ศ. ๒๓๐๘) ตามประวัติว่าท่านมีบุตรชาย

^๑ ก.ศ.ร. กุหลาบเคยเขียนไว้ว่า บ้านอยู่วัดชีโพน อำเภอดักไห้ แต่ตาม หนังสืออื่นๆ ไม่กล่าวไว้ จะเชื่อถือได้อย่างไรก็ไม่ทราบ กล่าวไว้พอให้ช่วยกัน สืบหาหลักฐานต่อไป

คนหนึ่งชื่อบุญมี ได้รับราชการในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มีความชอบจนได้เป็นเจ้าพระยาสุรบดินทรสุรินทรภักไชย

เจ้าพระยาสุรบดินทรสุรินทรภักไชย (บุญมี) ตามที่กล่าวถึงนี้ว่า ท่านไปถึงแก่อสัญกรรมในท่ามกลางศึกเมื่อคราวยกทัพไปตีนคร เชียงใหม่ครั้งแรกสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๒๓๑๓ แต่เท่าที่อ่าน พระราชพงศาวดารมาหลายเที่ยวยังไม่พบ มีแต่กล่าวว่า ในเดือน ๑๒ ปี ขาล จุลศักราช ๑๑๓๔ (พ.ศ. ๒๓๑๓) สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เสด็จพระราชดำเนินมายังเมืองพิษณุโลก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งผู้มีความชอบในการสงคราม “ให้พระยาสุรบดินทรเป็นพระยา กำแพงเพชร” หลังจากนั้นเรื่องก็เงียบหายไป อย่างไรก็ตามมีเรื่องต่อไป ว่า เจ้าพระยาสุรบดินทรสุรินทรภักไชยมีบุตรกับท่านผู้หญิงเจริญ คนหนึ่ง ชื่อหนหรือหนทาง รับราชการมีตำแหน่งเป็นหลวงสรวิชิต มีหน้าที่เป็นนายด่านเมืองอุทัยธานี

นามหลวงสรวิชิตปรากฏในพระราชพงศาวดารเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ มีหน้าที่ป้องกันเสียบึงและปืนใหญ่ที่ส่งมาสนับสนุนกองทัพ ซึ่งในตอนนั้นเมืองอุทัยธานีถูกพม่าเผาไปแล้ว หลวงสรวิชิตก็คงจะคุมกองทหารเป็นหน่วยคุ้มกันบ้าง ตระเวนตรวจตราหาข่าวบ้างตาม เหตุการณ์ อย่างไรก็ตามตลอดรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช นั้น ท่านไม่ได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งอะไรเลย แต่แล้วชะตาชีวิตของท่านก็เริ่มรุ่งโรจน์เมื่อเหตุการณ์บ้านเมืองผันแปรไปอย่างรวดเร็ว

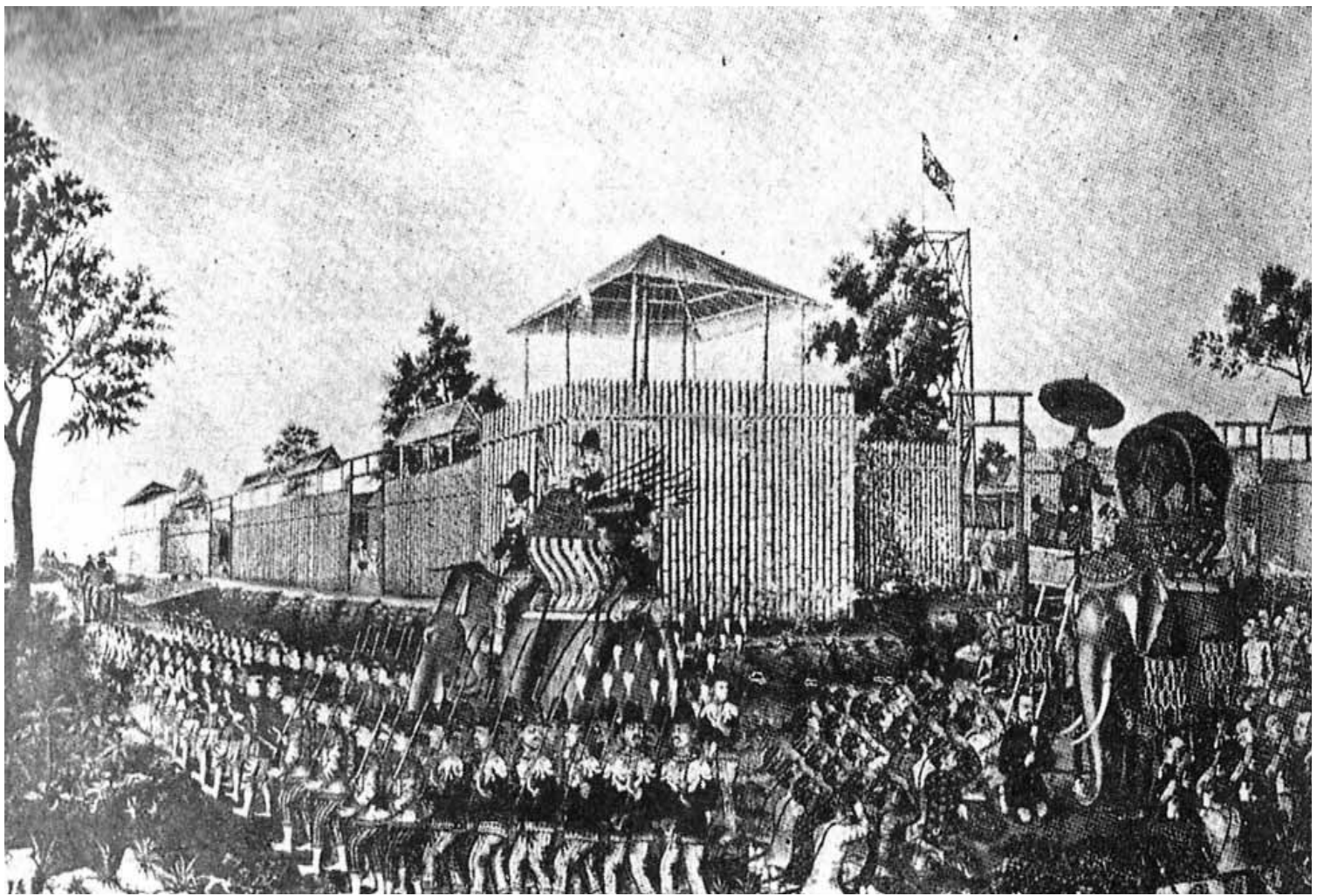
ในตอนปลายปี พ.ศ. ๒๓๒๔ นั้น แผ่นดินกรุงธนบุรีเริ่มส่อเค้าว่า จะเกิดความไม่สงบ ขุนนางข้าราชการฉ้อราษฎร์บังหลวง กดขี่ข่มเหง ราษฎร บังคับขู่เข็ญเอาเงิน ถ้าไม่มีให้ก็ถูกเขียน ที่ทนไม่ไหวก็ทิ้งเหย้าเรือนหลบหนีเข้าป่าเข้าคองไปเป็นอันมาก ในครั้งนั้นนายบุญนาค บ้านแม่ลากับขุนสุระคิดอ่านกันว่าบ้านเมืองเป็นจลาจลเดือดร้อนเช่นนี้ จะละไว้มิชอบ ควรจะชักชวนช่องสุ่มผู้คนลงไปตีกรุงธนบุรี จับพระเจ้าแผ่นดินสำเร็จโทษเสีย แล้วจะถวายราชสมบัติแก่เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก บ้านเมืองจึงจะอยู่เย็นเป็นสุข เมื่อพวกชาวบ้านแม่ลาทราบเรื่องก็พากันมา

เข้าค่ายเป็นอันมาก ต่างจัดหาเรือบรรทุกพวกฟองล่องเรือลงมาในเวลา กลางคืน เข้าปล้นจวนพระพิชิตณรงค์ผู้รักษากรุงเก่าซึ่งตั้งกองเร่เงิน ชาวเมืองอยู่ในเวลานั้น พระพิชิตณรงค์กับกรมการถูกฆ่า พวกที่หนีรอด ไปได้ก็รีบลงมากราบทูลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชให้ทรงทราบ

เวลานั้นพระยาสรรคบุรีลงมาอยู่กรุงธนบุรี จึงคำรัสให้พระยา สรรค์ขึ้นไปจับพวกกบฏ แต่พระยาสรรคก็กลับไปเข้ากับพวกนายขุนนาค และได้รับมอบหมายให้เป็นนายทัพ ได้ยกลงมาตีกรุงธนบุรีเมื่อวันที่ ๘ มีนาคม ๒๓๒๔ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไม่มีพระราชประสงค์ จะให้คนไทยต้องฆ่าฟันกันเองจึงขอพระราชทาน พระยาสรรคก็เข้าว่าราชการ แผ่นดินในวันที่ ๑๑ มีนาคมนั้น การที่ได้บ้านเมืองง่ายๆ เช่นนั้นทำให้ พระยาสรรคเปลี่ยนใจ คิดจะเอาราชสมบัติเสียเอง

ในเวลานั้นหลวงสรวิชิต (หน) รับราชการอยู่ด้วยสมเด็จพระเจ้า หลานเธอ กรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ แต่ครั้งยังเป็นพระยาสุรียอภัย (ทองอิน) ได้แต่งคนเอากิจราชการหนักเบาในเมืองธนบุรีออกไปแจ้ง เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกถึงค่านพระจาริก หนังสือเรื่องลำดับเสนาบดี ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวว่า “ทรงเห็นว่าหลวงสรวิชิตนายค่าน เมืองอุทัยธานี ชื่อหม่อมหน เข้ามารับราชการอยู่ที่กรุงธนบุรี เป็นคนมี ความสวามิภักดิ์ ได้แต่งตั้งคนเอากิจราชการสอดหนังสือกลับไปถวายถึง ค่านพระจาริก แล้วก็ได้ไปรับเสด็จถึงทุ่งแสนแสบ มีความชอบหลาย อย่าง ทั้งสี่ปากเรียบเรียงหนังสือก็คี่ จึงโปรดฯ ตั้งให้เป็นที่พระยาพิพัฒ- โภชา ครั้นโปรดฯ ให้พระยาพระคลัง (สน) เป็นพระยาศรีอัครราชแล้ว จึงโปรดฯ ตั้งพระยาพิพัฒโภชาขึ้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง”

ที่กล่าวว่า “ทั้งสี่ปากเรียบเรียงหนังสือก็คี่” นั้น แสดงว่าเจ้าพระยา พระคลัง (หน) มีชื่อเสียงในทางแต่งหนังสือมาแต่ครั้งกรุงธนบุรีแล้ว ดังปรากฏว่ามีบทประพันธ์บางเรื่องได้แต่งแต่ครั้งยังเป็นหลวงสรวิชิต สมัยกรุงธนบุรี หนึ่งมีเรื่องเกร็ดที่แสดงถึงความจำว่าแม่นยำมาก ได้ฟัง หนหนึ่งแล้วให้เขียนตามนั้นก็ถูกต้องตรงกัน กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (น.ม.ส.) ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ท้ายเรื่องสามกรุงตอนหนึ่งว่า

เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพกลับจากด่านพระเจดีย์ เมืองเขมร

“วันหนึ่งพระพุทฺธยอกฟ้ามีพระราชดำรัสให้เจ้าพระยาพระคลัง
หนร่างสารตราฉบับหนึ่ง เจ้าพระยาพระคลังหนรับรับสั่งไปลืมเสีย ต่อ
มาอีกสองสามวันตรัสเตือนว่า โปรดให้ร่างสารตราจนปานนี้ยังไม่แล้ว
อีกหรือ เจ้าพระยาพระคลังหนตกใจลงลานหยิบสมุดออกมาพลิกอ่าน
ร่างถวาย ตรัสว่าดีแล้ว แต่จะต้องแก้สักแห่งสองแห่ง ยื่นพระหัตถ์
รับสมุด สมุดเปล่าทั้งเล่ม ไม่มีตัวหนังสือเลย ทรงเอาสมุดฟาดศีรษะ
เจ้าพระยาพระคลังหน ตรัสว่าให้ไปเขียนมาใหม่ให้เหมือนกับที่อ่านปาก
เปล่าถวาย ถ้าไม่เหมือนจะลงพระราชอาญา เจ้าพระยาพระคลังหน
กลับไปเขียนร่างสารตราลงในสมุดเล่มเดียวกันกลับเข้าไปอ่านถวาย
ทรงฟังตลอดแล้วตรัสว่าเหมือนกันกับที่อ่านถวายปากเปล่า เป็นอันว่า
แก้ตัวพ้นโทษได้”

คนอย่างเจ้าพระยาพระคลัง(หน)ในสมัยโบราณคงจะมีอยู่หลาย
คน ในสมัยก่อนต้องหัดจำกันมาก และจำกันชนิดคำต่อคำ ท่านที่เคย

อ่านจดหมายหลวงอุดมสมบัติมาแล้ว จะเห็นว่าหลวงอุดมสมบัติ (จัน) ได้เขียนบันทึกไว้วันต่อวันว่าใครทำอะไร ใครถามใครตอบ ผู้ที่จะบันทึกได้อย่างนี้จะต้องมีความจำแม่นยำ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ตอนหนึ่งว่า

“ผู้ใดได้อ่านจดหมายหลวงอุดมสมบัติแล้ว จำต้องสรรเสริญความทรงจำของหลวงอุดมสมบัติ ว่าแม่นยำเหลือเกิน ไม่ใช่จำได้แต่เนื้อเรื่องเท่านั้น จำได้ถึงถ้อยคำที่รับสั่งทุกๆ องค์ น้าอัครจรรย จะหาผู้ใดในสมัยนี้ที่จะจำได้อย่างหลวงอุดมสมบัติ ถ้าหาได้ก็จะมีน้อยทีเดียว แต่วิธีการทรงจำอย่างหลวงอุดมสมบัตินั้นตามที่ข้าพเจ้าได้สลับมาคนแต่ก่อนไม่สู้ถือว่าเป็นอัครจรรยอันใดนัก เพราะวิธีการในครั้งนั้นนับถือความทรงจำเป็นสำคัญ ไม่ใคร่จะใช้จดลงไว้เป็นหนังสือ ต่อเมื่อมาใช้เขียนหนังสือกันมากขึ้นเห็นไม่จำเป็นจะต้องจำ เพราะใช้จดแทนจำได้ วิชาการจำจึงเสื่อมลง ข้าพเจ้าเคยได้ยินเล่ากันในกระทรวงมหาดไทยว่า เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายกคน ๑ จำแม่นยำนัก แต่ที่ข้าพเจ้าได้เคยพบปะคุ้นเคยด้วยตนเองนั่นคือพระยาจำแสนบดี (ไทย) ซึ่งเป็นข้าราชการในกระทรวงมหาดไทยในชั้นหลังลงมา เมื่อข้าพเจ้าไปรับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย...พระยาจำแสนบดียังเป็นพระมนตรีพจนกิจ เวลารับราชการด้วยกันต่อมา เมื่อประชุมปรึกษาราชการในกระทรวง คนชั้นข้าพเจ้าซึ่งอายุอ่อนกว่าพระยาจำแสนบดีตั้ง ๒๐ ปี จำข้อราชการอันใดที่มีมาแล้วสู้พระยาจำแสนบดีไม่ได้สักคนเดียว มีเรื่องอะไรขึ้นพระยาจำแสนบดีเป็นบอกได้ทั้งชื่อคนวันคืนแลเรื่องราว ข้าพเจ้าเองได้เคยพบข้าราชการที่ทรงจำแม่นยำอย่างวิธีแก่คนเดียวเท่านั้น”

ที่ยกเรื่องหลวงอุดมสมบัติและพระยาจำแสนบดี (ไทย) มาเล่าประกอบ ก็เพื่อให้เห็นว่าเรื่องความจำของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) นั้น เป็นเรื่องที่เป็นไปได้

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) มีบุตรชายมากก็จริง แต่ไม่ได้ทำราชการ ซึ่งออกจะผิดจากความนิยมในสมัยนั้นมาก เพราะข้าราชการที่

มีตำแหน่งสูงๆ เมื่อมีบุตรก็นิยมนำ
เข้าถวายตัวรับใช้ราชการ ส่วนบุตร
ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) กลับ
ไปเอาดีทางอื่น เช่น นายเกศ นาย
ทัต เป็นจันทกวีและเป็นครูพิณ-
พาทย์ บุตรหญิงที่ปรากฏชื่อก็มีเจ้า
จอมพุ่มในรัชกาลที่ ๒ และเจ้าจอม
มารคานิมในรัชกาลที่ ๒ ที่เป็นเจ้า
จอมมารคาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ กรมพระยาเดชาดิศร เป็นต้น

เจ้าพระยาพระคลัง (หน)
เมื่อถึงอสัญกรรมนั้นมีอายุเท่าไรไม่
ทราบ รู้แต่ออสัญกรรมในรัชกาล
ที่ ๑ เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๔๘ พระ
ราชทานเพลิง ณ วัดสุวรรณาราม

บ้านเจ้าพระยาพระคลัง (หน)
อยู่เหนือเขตโรงเรียนราชินี ใกล้
สถานีตำรวจพระราชวัง

วรรณกรรมของเจ้าพระยา
พระคลัง (หน) เท่าที่ปรากฏมีดังนี้

๑. *ลิลิตเพชรมงกุฎ* แต่งก่อน
พ.ศ. ๒๓๒๕ ในสมัยกรุงธนบุรี แต่
ครั้งยังเป็นหลวงสรวิชิต

หนังสือเรื่องราชาธิราช
เจ้าพระยาพระคลัง (หน)
เรียบเรียงร่วมกับคณะ

ภาพจิตรกรรมประกอบเทศน์
มหาชาติ กัณฑ์กุมาร

หลวงสรวิชิตเชื้อ	สัประรุษ
แต่งพระเพชรมงกุฎ	แก่นไต้
ถวายแก่ราชบุตร	อิศเรศ
โดยนิยมนั่งได้	เรื่องรู้โบราณ

๒. อิเหนาคำฉันท์ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๒ ปีกุน สมัยกรุงธนบุรี
๓. สามก๊ก เรียบเรียงราว พ.ศ. ๒๓๔๕
๔. ราชานิราศ พ.ศ. ๒๓๒๘ เรียบเรียงร่วมกับคนอื่นอีก ๓ คน
๕. กากีคำกลอน แต่งในรัชกาลที่ ๑
๖. ร่ายยาวมหาชาติกัณฑ์กุมารและกัณฑ์มัทรี
๗. ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง แต่งเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๔๐
๘. กลอนและร่ายจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์ พ.ศ. ๒๓๓๔
๙. ลิลิตศรีวิชัยชาดก
๑๐. สมบัติอมรินทร์คำกลอน
๑๑. เพลงยาวปรารภถึงวิภูฏสงสาร

พระสุนทรโวหาร (ภู่)

ใครคนหนึ่งเคยกล่าวไว้ว่า “ชีวิตคือการเดินทาง” แต่การเดินทางนั้น ย่อมมีทั้งสบายและลำบาก เส้นทางเดินก็ย่อมมีขรุขระบ้าง ราบเรียบบ้าง ท่านมหากวีสุนทรโวหารของไทยเราก็เป็นนักเดินทางคนหนึ่ง แต่วิถีชีวิตหรือการเดินทางของท่านแสนจะลำบากยากแค้น มีทั้งความผิดหวัง รุ่งเรือง ยากจน ผจญภัย เป็นชีวิตของการต่อสู้ที่ไม่มีกวีคนใดของไทยเคยประสบพบมาก่อนเลย

สุนทรโวหารเกิดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อวันที่จันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๔๘ เวลา ๒ โมงเช้า ตรงกับวันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๘ บิดามารดาจะชื่ออะไรไม่ปรากฏ ทราบแต่ว่าบิดาเป็นชาวบ้านกร่ำ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง ส่วนมารดานั้นสันนิษฐานกันว่าน่าจะมีเชื้อสายมาจากอยุธยา อพยพมาอยู่กรุงธนบุรี และคงจะมีเชื้อผู้ดีเข้านอกออกในบริเวณพระราชวังหลังได้ เพราะปรากฏว่ามารดาของสุนทรโวหารได้เป็นนางนมพระธิดาในกรมพระราชวังหลัง คือพระองค์เจ้าจงกล

ในขณะที่สุนทรโวหารยังไม่ทันจะรู้ตัวเอง ลางร้ายของชีวิตก็เริ่มขึ้น บิดากับมารดาเกิดหมางใจกันจนถึงต้องแยกทางกันเดิน บิดากลับออกไปบวชที่เมืองแกลง ส่วนมารดาคงอยู่ในพระราชวังหลังต่อมา และได้สามีใหม่ เกิดบุตรหญิงอีก ๒ คน ชื่อฉิมคนหนึ่ง ชื่อนิ่มคนหนึ่ง

เมื่อสุนทรโวหารโตขึ้นพอพูดจารู้เรื่อง มารดาได้พาไปฝากเรียนหนังสือ

กับพระที่วัดชีปะขาว (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามใหม่ว่าวัดศรีสุคาราม) ที่ริมคลองบางกอกน้อย สุนทรภู่ได้เล่าประวัติตอนนี้ไว้ในนิราศสุพรรณว่า

วัดปะขาวครารู่นรู้	เรียนเขียน
ทำสุทรสอนเสมียน	สมุคน้อย
เดินระวางระวังเวียน	หว่างวัด ปะขาวเอย
เคยขึ้นกลืนกลืนสร้อย	สวาทห้องกลางสวน

แสดงว่าได้เรียนหนังสืออยู่จนโตพอที่จะรู้จักรักผู้หญิงได้ สาวในสวนคนนี้เห็นจะชื่อสร้อย เพราะมีกล่าวถึงในบทต่อไปอีก สรุปว่าหลังจากเรียนหนังสือมีความรู้ขึ้นบ้างและโตพอที่จะทำอะไรได้แล้ว มารดาก็พาสุนทรภู่เข้าไปถวายตัวเป็นข้าในกรมพระราชวังหลัง ต่อมาจึงออกมาเป็นเสมียนนายระวางกรมพระคลังสวน เพราะความรู้ของสุนทรภู่พอเป็นเสมียนได้ แต่หน้าที่นี้ก็ทำอยู่ไม่นาน ได้กลับเข้าไปอยู่ในพระราชวังหลังตามเดิมอีกครั้งหนึ่ง

ชีวิตในวัยหนุ่มของสุนทรภู่จะรักมียู่สักหน่อย เข้าใจว่าจะเริ่มมีชื่อเสียงเพราะเป็นคนเจ้าบทเจ้ากลอนบอกบทออกสร้อยสักว่าได้เก่ง แล้วเข้าใจกันว่านิทานกลอนเรื่องแรกของสุนทรภู่คือเรื่อง *โคบุตร* สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้ทรงสันนิษฐานไว้ว่า “เรื่อง *โคบุตร* นี้ สำนวนดูเหมือนจะแต่งถวายเจ้าวังหลังองค์ใดองค์หนึ่ง เป็นหนังสือ ๘ เล่มสมุดไทย จะแต่งในคราวเดียวกันนั้นหรือแต่งหลายครั้งหลายคราวข้อนี้หาทราบไม่ แต่ว่าแต่งไม่หมดเรื่อง กลอนเรื่องอื่นของสุนทรภู่คุณำนวนเป็นชั้นหลังเรื่อง *โคบุตร* ทั้งนั้น”

เมื่อแต่งเรื่อง *โคบุตร* สุนทรภู่บอกชื่อคนแต่งไว้ด้วย

ฉันชื่อภู่รู้เรื่องประจักษ์แจ้ง
จึงสำแดงคำคิดประดิษฐ์ถวาย
ตามสศิริเริ่มเรื่องนิยาย
ให้เพริศพรายพริ้งเพราะเสนาะกลอน

พระอุโบสถวัดศรีสุคาราม ธนบุรี

ชื่อเสียงของนักกลอนสุนทรภู่คงจะเป็นที่เลื่องลือกันบ้างแล้ว
ความเป็นหนุ่มคะนองได้ชักพาให้ไปชอบพอกับผู้หญิงคนหนึ่งชื่อจัน
(จันทร์) ได้เขียนเพลงยาวถึงแม่จันจนเกิดเรื่อง คือบิดาของแม่จันซึ่ง
เป็นข้าราชการอยู่ในวังหลัง คงจะพบเพลงยาวที่มีไปมานั้นเข้า ก็ให้
คนไปจับแล้วนำความขึ้นกราบทูลพระราชวังหลัง ถูกกริ้วต้องเวรจำ
ทั้งชายหญิง ตอนนั้นสุนทรภู่เห็นจะอยู่บ้านใกล้กำแพงวัง

เหมือนไร้คู่อยู่ข้างกำแพงวัง จะเกี่ยวมั่งก็จะเขียนเอาเจียนตาย

นี่เป็นครั้งแรกที่สุนทรภู่ต้องถูกขังเพราะเรื่องรัก แต่ก็ถูกขังอยู่
ไม่นานเท่าไร เพราะถึงวันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๔๘ กรมพระราชวัง
หลังก็ประชวรทิวงคล สุนทรภู่ก็คงได้รับการปลดปล่อย ถึงจะเป็นอิสระ
แต่จิตใจก็ยังหม่นหมอง ไม่อยากจะอยู่แถววังหลังต่อไป ตอนนี่คิดถึง
บิดาขึ้นมาได้ อย่างกระนั้นเลยไปหาพ่อที่เมืองแกลงจะดีกว่า ไม่ได้พบ

หน้ากันมาช้านานแล้วจะเป็นตายร้ายคืออย่างไรก็ไม่รู้ อีกประการหนึ่งอายุก็ครบบวช (ตอนนั้นอายุย่างเข้า ๒๒ ปี) ก็คงอยากจะบวชล้างอัปมงคลที่ถูกจองจำเสียด้วย

เมื่อตัดสินใจเช่นนี้แล้ว สุนทรภู่กับศิษย์ที่มาหัดแต่งหนังสืออีกสองคน ชื่อน้อยคนหนึ่ง ชื่อฟุ่มคนหนึ่ง กับนายแสง ชาวจังหวัดระยอง เป็นผู้นำทาง ก็พากันลงเรือประทุนแจวออกจากท่า เมื่อคืนวันแรมเดือน ๗ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ เวลา ๒ ยาม (๖ ทุ่ม) ตอนนี้อยู่สุนทรภู่ครวญว่า

ไอ้สังเวชวานานิจาเอ๋ย
จะมีคู่มิได้อยู่ประคองเซย
ต้องละเลยดวงใจไว้ไกลคา
ถึงทุกข์ใครในโลกที่โศกเศร้า
ไม่เหมือนเราภุมรินถวิลหา
จะพลัดพรากจากกันไม่ทันลา
ใช้แต่ตาต่างถ้อยสุนทรวอน

การเดินทางไปเมืองแก่งของสุนทรภู่ครั้งนั้นนับว่าลำบากมาก เมื่อออกจากกรุงเทพฯ ไปทางคลองสำโรง แลคลองศิระจรเข้ (เรียกกันเป็นสามัญว่าคลองหัวตะเข้) ออกปากน้ำบางมั่งกง (บางปะกง) แล้วไปขึ้นบกที่บางปลาสร้อย จังหวัดชลบุรี นำเรือไปฝากไว้ที่บ้านขุนจำเมือง ค้างแรมอยู่ที่นั่น ๓ วันจึงออกเดินทางต่อไป การเดินทางครั้งนั้นนับว่าลำบากมาก ต้องบุกป่าฝ่าหนาม พอถึงห้วยพะยูนก็ไปพบแรดเข้าตัวหนึ่ง เห็นท่าไม่ได้การก็พากันวิ่งหนีอุตุลุด พอหลุดจากแรดไปได้ก็พบกับพวกทาก ต้องนั่งปลดกันอีก หลังจากนั้นสุนทรภู่กับพวกก็เดินทางเพราะนายแสงที่รับอาสาเป็นคนนำทางเกิดเมากัญชาจำทางไม่ได้ ช้ำพอไปถึงเมืองระยอง นายแสงก็หายากลับไปบ้านเสียอีก สุนทรภู่กับศิษย์ทั้งสองคนจึงต้องอาศัยปากถามชาวบ้านเขาเรื่อยไป

ถึงหย่อมย่านบ้านกรำพอคำพลบ
 ประสบพบเผ่าพงศ์พวกวงศา
 ขึ้นภูฏีที่สถิตท่านบิดา
 กลืนน้ำตาก็ไม่ฟังเฝ้าพรังพราย
 ศิริโรราบกราบเท่าให้เปล่าจิต
 รำคาญคิคาอาลัยมีใครหาย
 ชะรอยกรรมทำสัควีให้พลัดพราย
 จึงแยกย้ายปิตุมารครุณาติกา
 มาพบพ่อท้อใจค้ำวยไกลแม่
 ให้ตั้งแต่เศร้ร่าสร้อยละห้อยหา
 ชนนีอยู่ศรีอยุธยา
 บิดามาอ้างว่างอยู่กลางไพร

สุนทรภู่มาเมืองแกลงด้วยความประสงค์สองประการ คือต้องการพบบิดาและต้องการจะบวช แต่สำเร็จเพียงอย่างเดียวคือได้พบบิดาเท่านั้น การบวชล้มเหลวเพราะสุนทรภู่ป่วยเสียเดือนหนึ่งเต็มๆ แทบจะเอาชีวิตไม่รอด พอหายก็กลับกรุงเทพฯ

การไปเมืองแกลงครั้งนี้สุนทรภู่ได้แต่งนิราศขึ้นเล่มหนึ่งเรียกว่า *นิราศเมืองแกลง* และคงจะได้ส่งเข้าไปให้แม่จันอ่านด้วย เพราะ

นิราศเรื่องเมืองแกลงแต่งมาฝาก
 เหมือนขันหมากมิ่งมิตรพิสมัย
 อย่าหมางหมองข้องขัดคัศอาลัย
 ให้ชื่นใจเหมือนแต่หลังมิ่งเกิดเอย

“*นิราศเรื่องเมืองแกลงแต่งมาฝาก เหมือนขันหมากมิ่งมิตรพิสมัย*” ของสุนทรภู่ เกิดเป็นความจริงขึ้นมา ถึงแม้ว่าผู้ใหญ่ทางฝ่ายแม่จันจะไม่ค่อยชอบและคอยกีดกันอยู่ก็ตาม แต่ในเมื่อแม่จันและสุนทรภู่มอบดวงใจให้แก่กันอย่างแน่นแฟ้นเสียแล้ว ก็หมดปัญญาที่จะขัดขวาง เจ้าครอกทองอยู่ซึ่งเป็นพระอัครชายาของกรมพระราชวังหลัง ได้ช่วย

จัดการให้ สุนทรภู่กับแม่จันทน์ก็ได้แต่งงานกันสมความปรารถนา นับว่าเป็นความสุขครั้งแรกในชีวิตของสุนทรภู่อีกว่าได้

แต่ชีวิตการครองเรือนของสุนทรภู่กับแม่จันทน์มิได้ปกคิสุข เพราะนิสัยของแม่จันทน์ออกจะขี้หึงแสนงอนชอบหยิกข่วน สุนทรภู่อยากมากถึงกับออกปากไว้ในนิราศเมืองแกลงว่า

อย่ารู้จักผลักพลิกทั้งหยิกข่วน
 แขนแต่ลั่นรอยเล็บเจ็บหนักหนา
 ให้แยมยิ้มพริ้มพร้อมน้อมวิญญา

สุนทรภู่ออนแต่งงานแล้วอายุอานามก็เพิ่งจะ ๒๒-๒๓ ยังหนุ่มและคงไม่ค่อยอยู่ติดบ้าน เทียวเตร่กินเหล้าเมาประะไม่ค่อยเว้น

คืนหนึ่งสุนทรภู่มากุไซซัดไซเซกกลับมาบ้าน เกิดทะเลาะขัดใจกับแม่จันทน์ และจากคืนนั้นเป็นต้นมาแม่จันทน์ก็ไม่ยอมพูกกับสุนทรภู่อีก ถึงสุนทรภู่อจะพยายามง้อสักเท่าไร แม่จันทน์ก็คงสะบัดสะบั้งไม่ยอมพูกอยู่นั่นเอง

ในระหว่างที่โกรธกันอยู่นี้ สุนทรภู่ก็ต้องการเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปพระพุทโธบาท จังหวัดสระบุรี^๑ และมีใ้ไปในฐานะของคนติดตามใกล้ชิดอะไร เพราะไม่ได้นั่งไปเฉยๆ แต่เข้าไปในฐานะพวกผีพายเหมือนคนอื่นๆ

การไปพระพุทโธบาทของสุนทรภู่ครั้งนี้ ทำให้ได้ความคิดแต่ง *นิราศพระบาท* ขึ้นเป็นเล่มที่ ๒ ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ นี้เอง และในขณะที่นมัสการพระพุทโธบาทนั้น สุนทรภู่ได้กล่าวคำอธิษฐานถึงความในใจที่ผ่านมาแต่อดีตว่า

มาเคารพพบพุทโธบาทแล้ว
 ขอคุณแก้วสามประการช่วยอุปถัมภ์
 ฉันทเกิดมาชาตินี้มีแต่กรรม
 แสนระยำยุบยับด้วยอัจน
 ได้เคืองแค้นแสนยากลำบากบอบ
 ไม่สมประกอบทรัพย์สิ้นก็ขัดสน
 แม้นกลับชาติเกิดใหม่เป็นกายคน
 ชื่อว่าจนแล้วจากกำจัดไกล
 สตรีหึ่งหนึ่งแพศยาหญิง
 ทั้งสองสิ่งอย่าได้ชิดพิสมัย
 สัญชาติชายทรชนคนใด
 ให้หลีกไกลร้อยโยชน์อย่าร่วมทาง
 ถ้ารักใครขอให้ได้คนนั้นด้วย
 บุญจงช่วยปฏิบัติอย่าขาดวาง
 อย่ารู้มีโรคาในสารพางค์
 ทั้งรูปร่างขอให้ราวกับองค์อินทร์

^๑ ออกเดินทางจากวัดระฆังฯ เวลาจวนจะย่ำรุ่ง วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ๒๓๕๐

หนังสือนิราศเมืองเพชร

ในระหว่างที่พักอยู่ในบริเวณวัดพระพุทธรูปนั้น สุนทรภู่ได้ไปเที่ยวทางเขาขาด ได้พบเจ้าสามเณรองค์หนึ่ง มีคนกั้นพระกลดหักทอง ขวางเสด็จมาทางนั้นพอดี สุนทรภู่ว่าจะเหลียวไปพบเข้าอย่างกะทันหัน จึงรีบหลบหลีกทางเสียดจนพลาดล้มกลิ้งลงไป เจ้าสามเณรที่กล่าวถึงนี้ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ เข้าพระทัยว่าเป็นพระองค์เจ้าวาสุกรี (กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส) ซึ่งขณะนั้นมีพระชนม์ได้ ๑๘ พรรษา

ในวันแรม ๑ ค่ำ (วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๓๕๐) สุนทรภู่ได้ไปดูละครนอกคณะนายบุญยังเล่นเรื่องสุวรรณหงส์ คือครั้งนั้นพระยาพระคลัง (ทุน) ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ที่สมุหนายก ได้ไปสร้างศาลาไว้ที่ลานพระพุทธรูป เมื่อฉลองศาลาจึงหาละครนายบุญยังไปแสดง เพราะเป็นคณะละครที่มีชื่อเสียง กล่าวกันว่านายบุญยังร่ำรวยจนถึงได้สร้างวัดละครทำในจังหวัดธนบุรีได้วัดหนึ่ง เข้าใจว่าในสมัยต่อมาสุนทรภู่ว่าจะได้เข้าร่วมคณะด้วย เพราะมีกล่าวไว้ในนิราศสุพรรณว่าได้เคยช่วยบอกบท

พระองค์เจ้าปฐมวงศ์เสด็จกลับจากพระพุทโธบาทวันอาทิตย์ที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๓๕๐ ไม่ได้หยุดพักที่ใดเลย มาถึงวัดระฆังฯ เมื่อวันที่จันทร์ที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ตกเดียวกัน

เมื่อสุนทรภู่กลับจากพระพุทโธบาทจังหวัดสระบุรีแล้ว ชะตาชีวิตของสุนทรภู่อีกจะอับเฉาลงไปอีก แม้จันก็ยังไม่ยอมคืนคีตวาท สุนทรภู่มือกลุ้มใจขึ้นมาทีละเล้าเลี่ยมทุกวัน ในที่สุดพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ที่ทรงรับอุปการะสุนทรภู่อุ่กัทรระอา สุนทรภู่มื่อเห็นว่าทั้งเจ้านายและคนรักมีนตึงเช่นนั้น ก็น้อยใจ จึงตัดสินใจเดินทางไปเมืองเพชรบุรี เหตุการณ์ตอนนี้เข้าใจว่าจะเกิดขึ้นก่อนปีระกา พ.ศ. ๒๓๕๖

สุนทรภู่อได้ไปอาศัยอยู่กับหม่อมมุนนาค ในกรมพระราชวังหลัง ซึ่งออกไปทำนาอยู่ที่เพชรบุรี หม่อมมุนนาคเป็นคนมีน้ำใจ ได้ให้ความช่วยเหลือสุนทรภู่อ่วยประการต่างๆ เมื่อเจ็บไข้ก็ช่วยรักษา ทั้งยังจะช่วยเหลือให้อีกด้วย สุนทรภู่อได้รำพันถึงคุณความดีของหม่อมมุนนาคไว้ใน *นิราศเมืองเพชร* หนึ่งว่า

ถึงคณคาลบ้านคุณหม่อมมุนนาค
เมื่อยามยากจนมาได้อาศัย
มารดาเจ้าคราวพระวังหลังครรไล
มาทำไรทำนาทำนการุณ
เมื่อเจ็บป่วยช่วยรักษาจะหาคู่
จะขอสูให้เป็นเนื้อช่วยเกื้อหนุน
ยังยากไรไม่มีของสนองคุณ
ขอแบ่งบุญให้ท่านทั่วทุกคัวคน

นอกจากหม่อมมุนนาค ในกรมพระราชวังหลังแล้ว สุนทรภู่อยังมีเพื่อนอีกคนหนึ่งเป็นข้าราชการ ชื่อขุนรอง อยู่บ้านโพธิ ภายหลังได้

เลื่อนเป็นขุนแพ่ง สุนทรภู์เคยมาพักอยู่ตอนมาเพชรบุรีเหมือนกัน ได้กล่าวถึงใน*นิราศเมืองเพชร*ว่า

ถึงบ้านโพธิ์ไฉนก็ไปลิกซึ่ง
 เคยมาพึ่งพักร้อนแต่ก่อนไร
 กับขุนรองต้องเป็นแพ่งตำแหน่งพี่^๑
 สถิตที่ทับนาเคยอาศัย

และอีกตอนหนึ่งว่า

ไฉ่สงสารท่านรองเคยครองรัก
 เมื่อมาพักบ้านโพธิ์สโมสร
 เคยร่วมใจไหนจะร่วมน่วมที่นอน
 ทั้งร่วมร้อนร่วมสุขสนุกสบาย

สุนทรภู์อยู่ที่เพชรบุรีเป็นเวลานานพอสมควรแล้วก็กลับเข้ามากรุงเทพฯ อีก คราวนี้สุนทรภู์ได้พบกับแม่จันปรับความเข้าใจกันได้ แต่จะอยู่ในกรุงเทพฯ ไม่เหมาะ เพราะทางญาติผู้ใหญ่ไม่พอใจ เผลอญในระยะนั้นเกิดเรื่องมีคนทิ้งบัตรสนเท่ห์กันซุกซุม (ดูเรื่อง “กรมหมื่นศรีสุเรนทร”) สุนทรภู์ก็ถูกสงสัยว่าเป็นผู้แต่งทิ้งบัตรสนเท่ห์ด้วยคนหนึ่ง

อาจจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการดังกล่าว สุนทรภู์จึงจำต้องหนีหลบไปอยู่เพชรบุรีเป็นครั้งที่ ๒ คราวนี้ไม่ได้ไปพักอยู่กับหม่อมขุนนาคหรือขุนรอง แต่หลบไปซ่อนตัวอยู่ในถ้ำเขาหลวง เพราะเกรงว่าจะมีคนตามพบ

สุนทรภู์อยู่ที่เมืองเพชรบุรีหลายปี จนกระทั่งอายุ ๓๕ ปี คอนนี้ชะตาเริ่มจะดีขึ้น เพราะในคอนนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดในการกวินพนธ์ และคงจะได้ทรงเห็นแววกวีของสุนทรภู์

^๑ ขุนแพ่งคนเดิมตาย ขุนรอง ซึ่งเป็นน้องจึงได้เป็นแทน

ในบัตรสนเท่ห์มาครั้งหนึ่งแล้ว หรืออาจจะได้ทรงหนังสือที่สุนทรภู่แต่งมาบ้างแล้วก็ได้ สมเด็จพระยามหาราชราชนิกุล ได้ทรงสันนิษฐานว่า หนังสือบทกลอนของสุนทรภู่ที่ปรากฏอยู่เป็นของแต่งในรัชกาลที่ ๑ เมื่อก่อนสุนทรภู่เข้ารับราชการ ๓ เรื่อง คือเรื่อง *โคบุตร* เรื่องหนึ่ง *นิราศเมืองแกลง* เรื่องหนึ่ง *นิราศพระบาท* เรื่องหนึ่ง

การที่สุนทรภู่ได้แต่งเรื่องต่างๆ ไว้นั้น อาจจะเป็นทางหนึ่งที่ทำให้รัชกาลที่ ๒ พอพระราชหฤทัยและทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หาตัวเข้ารับราชการเป็นอาลักษณ์ เพราะเหตุอื่นยังไม่ปรากฏหลักฐาน

ตั้งแต่สุนทรภู่เข้ารับราชการแล้วก็เป็นทีโปรดปรานมาก ได้ช่วยแต่งบทถวายเป็นที่พอพระราชหฤทัยสองสามครั้ง เช่นคราวหนึ่งกำลังทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง *รามเกียรติ์* ถึงคอนนางสีดาผูกคอตาย บทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ซึ่งเคยเล่นละครกันมา กล่าวบทนางสีดาเมื่อจะผูกคอตายไว้ว่า

เอาภูเขาผูกคอกให้มัน

หลับเนตรจางงปลงใจ

แล้วพันกับกิ่งโศกใหญ่

อรไทยก็โจนลงมา

ต่อไปนี้ถึงบทอนุมานว่า

บัดนั้น

ครั้นเห็นองค์อัครกัลยา

ตัวสั้นเพียงสิ้นชีวิต

โลกโผนโจนลงตรงไป

วายุบุตรวูมิไกรใจกล้า

ผูกศอโจนมาก็ตกใจ

ร้อนจิตคั่งหนึ่งเพลิงไหม้

ค้ำยกำลังว่องไวทันที

(เชิด)

ครั้นถึงจึงแก้ภูเขาทรง

หย่อนลงยังพื้นปฐพี

ที่ผูกศอองค์พระลักษมี

ขุนกระบี่ก็โจนลงมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงคิดว่า บทเก่าทรงนี้กว่าอนุมานจะเข้าไปแก้ได้นานนัก นางสีดาจะต้องตายเสียก่อน บทที่ทรงพระราชนิพนธ์ใหม่จึงคิดจะให้อนุมานเข้าแก้ได้โดยรวดเร็ว จึงทรง

แต่งบทนางสีดาว่า

จึงเอาผ้าผูกพันกระสันรัด
 เกี่ยวกระดูกไว้กับกิ่งโศกใหญ่

แต่แล้วก็เกิดข้อข้องว่าจะแต่งบทหนุ่มมานอย่างไรจึงจะเข้าแก่นาง
 สีดาได้โดยเร็ว บรรดาภวีที่ปรึกษาก็พากันงุนงง นี่ก็ไม่ออกว่าจะแต่ง
 อย่างไรจึงจะทำให้ได้ความต่อเนื่องกัน และคุณกระฉับกระเฉงว่องไวทันกาล
 มีผู้ลองแต่งถวายเป็นไปรอด ในที่สุดคำรัสสั่งให้สุนทรภู่ลองแต่งบ้าง
 สุนทรภู่จึงแต่งถวายเป็นว่า

ชายหนึ่งผูกคออรไทย
 แล้วทอคองค์ลงไปจะให้ตาย
 บัดนั้น
 วายบุตรแก้ได้คังใจหมาย

เป็นอันว่าได้ความและรวดเร็วสมพระราชประสงค์ นำไปแสดง
 ละครก็เข้ากับกระบวนเล่นได้สะดวกดี จึงเป็นที่โปรดปรานมาก เมื่อ
 ทรงแต่งคอนไหนข้อข้องไม่เหมาะพระราชหฤทัย ก็โปรดให้สุนทรภู่ลอง
 แต่งดูทุกครั้ง อย่างเช่นคราวหนึ่งทรงแต่งบทเรื่อง*รามเกียรติ์*มาถึงตอน
 สี่กสิบัญสนิสิบรถ ได้ทรงพระราชนิพนธ์ชมรถทศกัณฐ์ไว้ว่า

รถที่นั่ง
 บุษบกบัลลังก์ตั้งตระหง่าน
 กว้างยาวใหญ่เท่าเขาจักรวาล
 ยอดเยี่ยมเทียมวิมานเมืองแมน
 คุมวงกงหันแปนวันคว้าง
 เทียมสิงห์วิ่งวางข้างละแสน
 สารถีขึ้นับเข้าคางแคน
 พื้นแผ่นดินกระเด็นไปเป็นจุน

ดังนั้นจะเห็นว่ารถศกัณฐ์ช่างใหญ่โตมโหฬารเสียจริงๆ เรียกว่าเพียงรถคันเดียวก็เต็มทุ่ง เสียงล้อรถคพื้นดิน เสียงฝีเท้าสิงห์สองแสนตัว (ข้างละแสน) ก็คงจะอ้ออึงน่าสยดสยองเป็นอย่างนัก ทรงพระราชนิพนธ์มาถึงตรงนี้แล้วก็นึกไม่ออกว่าจะหาความอะไรมาพรรณนาต่อไปให้สมกับความใหญ่โตของรถคันนี้ได้ ในที่สุดก็โปรดให้สุนทรภู่อัดสุนทรภู่อัดแต่งต่อไปว่า

นทีศิฟองนองระลอก
 คลื่นกระฉอกกระฉ่อนชลค่นุ่น
 เขาพระเมรุเอนเอียงอ่อนลมุน
 อนนค้หนุนคินคาลสะท้านสะเทือน
 ทวยหาญให้ร้องก้องกัมปนาท
 สุทธาวาสไหวหวั่นลั่นเลื่อน
 บคบังสุริยันตะวันเดือน
 คลาคเคลื่อนจักรุงค์ตรงมา

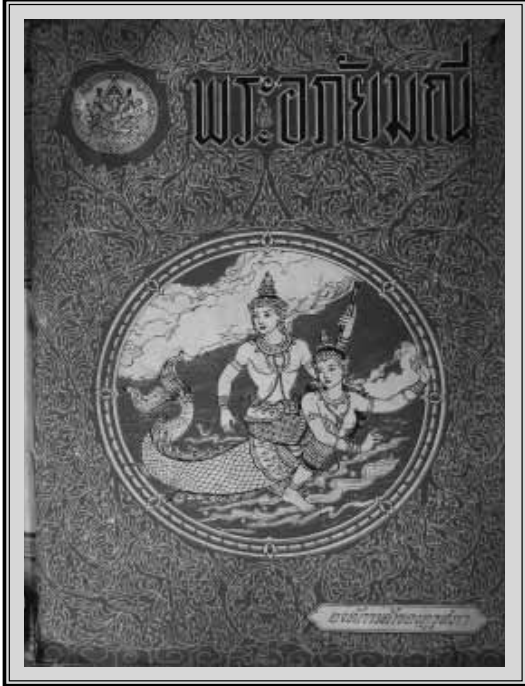
ก็ลองนึกดูในปัจจุบันนี้ ขนากรรถบรรทุกสิบล้อวิ่งตามถนนยังกระเทือน แล้วรถศกัณฐ์ใหญ่กว่ามากมายนัก เขาพระสุเมรุยังแทบจะทนความกระเทือนไม่ไหว เอนไปเอนมา ปลาอนนค้ซึ่งหนุนโลกอยู่ก็ยังพลอยกระทบกระเทือนไปด้วย เสียงให้ร้องของทหารก็ดังขึ้นไปถึงพรหมโลกชั้นสุทธาวาส เรียกว่าอีกทีก็จริงๆ เล่ากันว่ารัชกาลที่ ๒ โปรดบทที่สุนทรภู่อัดแต่งค่อนข้างมาก จนถึงกับให้เป็นกวีที่ปรึกษาและต่อมาทรงตั้งเป็นที่ขุนสุนทรโวหารในกรมพระอาลักษณ์

นอกจากนั้นยังพระราชทานเรือนหลวงให้อยู่ได้ท่าช้าง และมีตำแหน่งเข้าเฝ้าด้วย ในเวลาเสด็จประพาสก็โปรดให้ลงเรือพระที่นั่งเป็นพนักงานอ่านเขียนในเวลาทรงพระราชนิพนธ์บทกลอน เรื่องตามเสด็จประพาสนี้มีเรื่องเล่ากันว่า วันหนึ่งท่านกวีสุนทรภู่อัดตามเสด็จไปทางชลมารค ครั้นเรือพระที่นั่งถึงป้อมแห่งหนึ่งทรงรับสั่งเป็นกลอนว่า “ถึงป้อมปิ่นภู่อัดต้องย่นให้ปิ่นย่น” สุนทรภู่อัดแฉ่งเหมือนกันลุกขึ้นย่นทันที

เพราะเป็นรับสั่งจะเล่นหรือจริงก็ต้องปฏิบัติตาม แต่ก็ไม่มีใครยิงปืน สนุทรภูยืนอยู่จนเมื่อยก็เลยกราบทูลว่า “ปืนก็นิ่งภูต้องนั่งคอยฟังปืน” แสดงว่ากราบทูลได้ความดีเหมาะสมกับเหตุการณ์ นับว่ามีปฏิภาณเป็นเยี่ยม

เมื่อสนุทรภูได้เป็นขุนสุนทรโวหารขึ้นมาแล้วก็คุณจะมีความสุขขึ้น เพราะมีบ้านอยู่ มีแม่จันเป็นขวัญชีวิต และก็มีลูกชายคนหนึ่งคือหนูพุด บ่าวไพร่ก็มีใช้ แต่สนุทรภูก็คงเป็นคนเจ้าสำราญอยู่เช่นเดิม ยังคงกินเหล้าเมาแประ แล้วก็คิดจะเจ้าชู้หนักมือขึ้น เพราะแอบไปรักใคร่ได้เสียกับหญิงอีกคนหนึ่งชื่อนิ่ม อยู่ในคลองบางกรวย การที่สนุทรภูกลับเป็นขี้เมาและเจ้าชู้หนักขึ้นเช่นนี้ ทำให้แม่จันซึ่งเป็นคนขี้หึงอยู่แล้วโกรธมาก ได้พาลูกกลับไปอยู่กับผู้ใหญ่ในบริเวณพระราชวังหลัง สนุทรภูรู้เข้าก็ตามไปขอคืนดี แต่ก็เมาแประไปตามเคย เพราะฉะนั้นแทนที่จะพุดจกกันให้เป็นที่ขึ้นอกขึ้นใจก็กลับไปก่อเหตุทะเลาะกันและทำร้ายลูกที่ออกมาห้ามเสียบอบซ้ำ ลูกผู้นั้นจึงถวายฎีกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกริ้วในการกระทำของสนุทรภูมาก มีรับสั่งให้เอาตัวสนุทรภูไปจำไว้ในคุก การติดคุกของสนุทรภูคราวนี้มีค่าเล่ากันมาว่า สนุทรภูได้แต่งเรื่องพระอภัยมณีนี้ขายพอเลี้ยงตัวในเวลาที่ติดคุกอยู่นั้น

แต่คนก็มีวิซาย่างสนุทรภูก็ติดคุกอยู่ไม่นานนัก และที่จะพ้นโทษออกมาจากคุกได้นั้น ก็มีเรื่องเล่ากันว่า คราวหนึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องหนึ่งและติดขัดเรื่องกลอน ไม่มีใครสามารถจะต่อให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยได้

หนังสือนิทานคำกลอน
เรื่องพระอภัยมณี

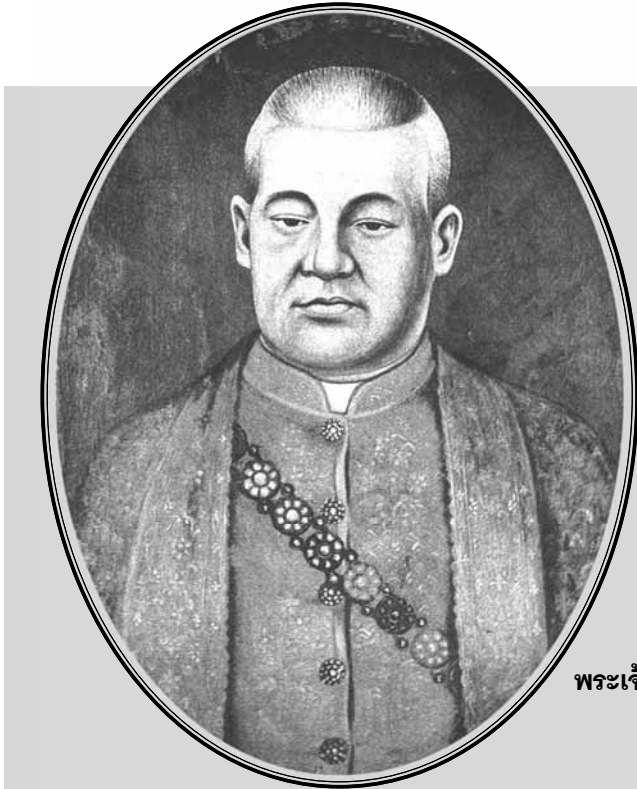
จึงมีรับสั่งให้เบิกตัวสุนทรภู่ออกมาจากคุกแล้วให้ลองแต่งดู ท่านสุนทรภู่ก็ต่อกลอนได้คั่งพระราชประสงค์ ก็เลยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พ้นโทษ กลับเข้ารับราชการตามเดิม

ฝ่ายแม่จันนั้นก็ขุนเคืองสุนทรภู่มากถึงกับคัดสินใจหย่าขาดจากสุนทรภู่ ไม่ได้กลับคืนค้ำกันอีก เมื่อสุนทรภู่พ้นโทษออกมา ก็ได้มาอยู่กับแม่จันซึ่งเป็นคนส่งเสียสุนทรภู่ในระหว่างติดคุก สุนทรภู่มีบุตรกับแม่จันคนหนึ่งชื่อตาบ^๑ และคราวนี้สุนทรภู่ไม่ได้เป็นแค่เพียงกวีที่ปรึกษาเท่านั้น หากแต่ว่าต้องเป็นครูสอนหนังสือถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ด้วย ในระยะนี้เองที่สุนทรภู่ได้แต่งหนังสือถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์ไว้เรื่องหนึ่ง คือเรื่อง *สวัสดิรักษา* ซึ่งขึ้นต้นว่า

สุนทรทำคำสวัสดิรักษา
ถวายหน่อบพิตรอิสรา
ตามพระบาลีเฉลิมได้เพิ่มพูน
เป็นของคู่ผู้มีอิสริยยศ
จะปรากฏเกิดลาภไม่สาบสูญ
สืบอายุสุริยวงศ์พงศ์ประยูร
ให้เพิ่มพูนภิญโญเคไชชัย
อย่าลืมหองจงอุคสำหรับรักษาสิริ
ตามคติโบราณท่านขานไพบ
ว่าเข้าครุสุริโยโณทัย
คืนนอนให้ห้ามโมโหอย่าโกรธา

สุนทรภู่รับราชการมีความสุขอยู่ต่อมาอีกไม่กี่ปี พอถึงปีวอก พุทธศักราช ๒๓๖๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเริ่มประจวบตั้งแต่วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๓๖๗ เป็นต้นมา พระอาการให้มี

^๑ รับราชการอยู่วังหลวง เป็นกวีบอกสัทวาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้แต่งนิราศไว้เรื่องหนึ่ง เรียกกันว่า *นิราศนายตาบ* แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๕

พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์
(รัชกาลที่ ๓)

และเมื่อยพระองค์ แล้วต่อมากลับเชื่อมซิม มิได้ครัสสิ่งไร ประชวรอยู่
๘ วัน ครั้นถึงวันที่ ๒๑ กรกฎาคม เวลาย่ำค่ำแล้ว ๕ บาท ก็เสด็จสวรรคต
สุนทรภู่ว่าเสรำโศกเสียใจปานใดนั้นจะเห็นได้จากคำรำพันในบท
นิราศภูเขาทองตอนหนึ่งว่า

สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ
ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย
มั่นกำเนิดเกิดชาติภพใดใด
ขอให้ได้เป็นข้าฝ่าธุลี
สิ้นแผ่นดินขอให้สิ้นชีวิตบ้าง
อย่ารู้ร้างบงกชบทศรี
เหลืออาลัยใจตรมระทมทวี
ทุกวันนี้ก็ซังตายทรงกายมา

การสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น
ทำให้ชีวิตของสุนทรภู่วลวยสิ้นสะเทือนไปด้วย เพราะเมื่อพระเจ้า
ลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่า

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น สุนทรภู่คงจะเกรงภัยเพราะเคยมีเรื่องแคลงใจกันอยู่

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ สุนทรภู่อีกลาออกจากราชการ แต่บางท่านว่าสุนทรภู่ต้องถูกถอดออกจากบรรดาศักดิ์ขุนสุนทรโวหารลงมาเป็นนายภู่ตามเดิม โทษที่จะถูกถอดจะเป็นด้วยเมาสุราค้าขี้หนึ่ง และคงจะมีเหตุอื่นอีกด้วย เข้าใจว่าสุนทรภู่เองก็คงหวาดระแวงไปต่างๆ นานา เพราะเคยมีเรื่องกินใจกันอยู่ระหว่างสุนทรภู่กับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ ๓) แต่ครั้งยังเป็นกวีที่ปรึกษาด้วยกัน สมเด็จพระยาอำนาจราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

“สุนทรภู่คุยว่าสำนวนกลอนที่จะแต่งให้เป็นคำปากตลาดคนนั้น ต้องเป็นไพร่เช่นตัวจึงจะแต่งได้ บ่งความว่าถ้าเป็นเจ้านายก็แต่งไม่ได้ ความนี้ทราบถึงพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องไกรทองพิสูจน์ให้ปรากฏว่าถึงเจ้านายจะทรงแต่งกลอนให้เป็นคำปากตลาดก็อาจทรงได้”

อีกเรื่องหนึ่งเล่ากันว่า เมื่อทรงบทละครเรื่องอิเหนา ทรงแบ่งตอนนางบุษบาเล่นธำมณีเมื่อทำวคาหาไปใช้บน พระราชทานให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงแต่ง

ในฐานะที่ขุนสุนทรโวหาร (ภู) เป็นกวีที่ปรึกษาและมีฝีปากในการแต่งกลอนเป็นเยี่ยมอยู่ในเวลานั้น เมื่อกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงแต่งแล้วก็เอามาให้สุนทรภู่ตรวจดูเป็นเชิงขอความเห็นว่ามีอะไรควรจะแก้บ้างหรือไม่ก่อนที่จะนำไปอ่านถวาย สุนทรภู่ก็คงจะอ่านจาวๆ ไป เห็นกลอนถูกสัมผัสดีแล้วก็กราบทูลว่ากลอนดีใช้ได้

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จออก ก็โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์อ่านบทที่โปรดให้แต่งนั้นต่อหน้ากวีที่ปรึกษาเพื่อจะได้ช่วยกันแก้ไขให้ดีขึ้น เมื่ออ่านมาถึง

ตอนที่ว่า

น้ำใสไหลเย็นแลเห็นตัว
ปลาแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว

สุนทรภู่ก็กราบทูลว่าตรงนี้ยังพราวๆ มัวๆ อยู่ความยังไม่ชัด ไม่รู้
ว่าเห็นตัวอะไร ขอพระราชทานแก้เป็น

น้ำใสไหลเย็นเห็นตัวปลา
ว่ายแหวกปทุมมาอยู่ไหวไหว

ตามเรื่องว่าไม่มีใครออกความเห็นว่าจะอย่างไร ในที่สุดก็โปรดให้
แก้ตามสุนทรภู่

ว่าถึงกลอนตอนนี้ก็มีผู้วิจารณ์กันต่างๆ ฝ่ายหนึ่งว่าที่ทรงนิพนธ์
ไว้ นั้นถูกแล้ว คงจะทรงเจตนาให้เข้าใจว่าน้ำนั้นใสจนแลเห็นตัวนาง
บุษบาหรือพวกสาวสรรภาน้ำในที่กำลังว่ายแหวกกอบัวอยู่ก็ได้ เพราะ
ฉบับที่คัดกันมานั้นบางแห่งก็เป็น “ว่ายแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว” ไม่ใช่
“ปลาแหวกกอบัวอยู่ไหวไหว”

อย่างไรก็ตามการขอแก้กลอนตอนนี้ของสุนทรภู่ทำเอากรมหมื่น
เจษฎาบดินทร์ไม่พอพระทัย พอเสด็จขึ้นลับพระองค์ไปแล้ว ก็ทรงหัน
มาต่อว่าสุนทรภู่ทันที

“ตอนที่เอาไปให้ตรวจทำไม้ไม้แก้ มาแก้หน้าพระที่นั่งหวังจะคิดหัก
หน้าเล่นหรืออย่างไร”

สุนทรภู่เห็นจะงงไม่กล้าโต้แย้ง บางทีสุนทรภู่อาจจะไม่มีเจตนา
เช่นคำรัสถีก็ได้ อาจจะฟังมาคิดเห็นเอาในเวลานั้นเอง ก็กราบทูลไปตาม
ประสาชื้อ แล้วก็ทรงโปรดเสียด้วย

อีกครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีรับสั่งให้
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์แต่งบทละครเรื่อง *สังข์ทอง* ตอนท้าวสามลให้
พระธิดาทิ้งเจ็ดเลือกคู่ ทรงแต่งถึงคำปรารภของท้าวสามลว่า

จำจะปลุกฝังเสียยังแล้ว
ให้ลูกแก้วสมมาคปรารณา

คราวนี้ไม่ปรากฏว่าได้เอามาให้สุนทรภู่ตรวจแก้ จะเป็นเพราะไม่พอพระทัยมาแต่ครั้งก่อน หรืออย่างไรไม่ทราบได้ แต่ถึงอย่างไรก็ไม่พ้นอยู่นั่นเอง เพราะเมื่อถึงเวลาอ่านถวาย สุนทรภู่ก็เปรยชัดขึ้นว่า “ลูกปรารณาอะไร”

คำทักของสุนทรภู่นั้น กล่าวกันว่าเป็นการท้วงแบบการเมือง กลายๆ เพราะกรมหมื่นเฉษฏาภคินทร์นั้นเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ มีอำนาจหน้าที่ในราชการอยู่เป็นอันมาก คำทักนั้นจึงดูเหมือนจะถามว่าลูกแก้วปรารณาสมบัติหรือปรารณาอะไรกันแน่

กรมหมื่นเฉษฏาภคินทร์จะทรงเข้าพระทัยตามที่กล่าวกันหรือเปล่าไม่ทราบ แต่ก็ทรงนิพนธ์แก้เสียใหม่ว่า “ให้ลูกแก้วมีคู่เสนาหา” คราวนี้ไม่มีการต่อว่า เพราะไม่ได้ปรึกษามาก่อน ถึงกระนั้นก็เป็นการแก้หน้าพระที่นั่ง ซึ่งออกจะไม่เหมาะสมสักหน่อย ว่ากันว่าทำให้ทรงขัดเคืองอีกเหมือนกัน

ออกจากวังหันหน้าเข้าหาวัด

กล่าวกันว่าเหตุการณ์หักเหลี่ยมหน้าพระที่นั่งดังกล่าวทั้งสองเรื่องนั้น ทำให้สุนทรภู่วุ่นเกรงราชภัยเป็นอันมาก มองเห็นแต่ผ้ากาสาพัสตร์เท่านั้นที่จะคุ้มครองตัวได้ แต่จะหนีบวชหรือเพราะถูกถอดออกจากราชการก่อนไม่ทราบแน่ชัด สมเด็จพระยาคัมภีร์ราชานุกาพ ทรงสันนิษฐานว่า น่าจะมีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งให้ต้องถูกถอดจากบรรดาศักดิ์แล้วจึงออกบวช ถ้าเวลาบวชยังเป็นขุนนางคงจะได้รับพระราชูปถัมภ์ ไม่นานตาเหมือนที่กล่าวไว้ในนิราศภูเขาทองว่า “ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย”

อีกประการหนึ่งเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน-วิมลมังคลาราม โปรดให้แต่งจารึกวิชาการสาขาต่างๆ มีทั้งกลอนเพลง

ยาวกลบตเป็นต้น ก็ได้ทรงเสาะหากวีที่ชำนาญกลอนมากหน้าหลายตา จนชั้นมหาคเล็กเลวก็ยังมีชื่อแฉ่งถวายเป็นสุนทรภู่ซึ่งเป็นถึงกวีที่ปรึกษา เคยอยู่ในราชสำนักมาก่อนกลับไม่มีชื่อปรากฏ แสดงว่าน่าจะถูกลอก จากบรรดาศักดิ์หรือมัวแต่เตร็ดเตร่เร่ร่อนไปจนหาตัวไม่พบก็เป็นได้

เมื่อสุนทรภู่บวชนั้นอายุได้ ๓๘ ปี ประมาณว่าน่าจะเป็นใน พ.ศ. ๒๓๖๗ เพราะกล่าวไว้ในรำพันพิลาปว่า “แต่ปีวอกออกขาคราชกิก บรรพชิตพิศวาสพระศาสนา”

ปีวอกนั้นตรงกับ พ.ศ. ๒๓๖๗ แต่จะบวชตอนไหนไม่ทราบ เมื่อ บวชแล้วก็ลงเรือเที่ยวไป และในตอนนั้นสุนทรภู่อีกคงจะยังไม่คล่องใน พิธีทำบุญอะไรนัก จึงมีเรื่องเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งสุนทรภู่ไปจอดเรืออยู่ ณ ที่แห่งหนึ่ง มีชาวบ้านนำภัตตาหารมาถวาย แต่ทายกผู้นั้นว่าคำถวาย ไม่เป็น ก็อาราธนาสุนทรภู่ให้ช่วยสอนคำถวายให้ สุนทรภู่จึงสอนคำ ถวายเป็นกลอนตามรายชื่อสิ่งของนั้นว่า

“อิมสังฆิมริมฝั่ง อิมังปลาร้า กุ้งแห้งแดงกวากอีกปลาคุยก่าง ช่อ มะกอกดอกมะปราง เนื้อย่างย่ำมะคัน ข้าวสุกค่อนขัน น้ำมันขวดหนึ่ง น้ำผึ้งครึ่งโถ สัมโธแซ่อิม ทับทิมสองผลเป็นยอดกุศล สังฆัสสะเทมิ”

ชีวิตตอนครองผ้ากาสาวพัสตร์นี้ เป็นชีวิตของการเดินทางโดย แท้จริง เพราะสุนทรภู่ได้เที่ยวไปตามหัวเมืองต่างๆ เช่นเมืองเพชรบุรี เมื่อสุนทรภู่ไปคราวนี้ได้ไปขึ้นเขาแห่งหนึ่ง พลาดทำอย่างไรไม่รู้ตกลง มา จึงบ่นไว้ในหนังสือรำพันพิลาปว่า “ไปขึ้นเขาเล่าก็ตกอกระบม ทุกข์ ระทมแทบจะตายเสียหลายคราว”

นอกจากนั้นก็ได้ไปจำพรรษาที่สองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณฯ อยู่ พรรษาหนึ่ง คราวนั้นอนาถามากไม่มีมุ้งจะกาง เวลากลางคืนนั่งตบยุง กันสนุกไปเลย สุนทรภู่ได้บันทึกการเดินทางตอนที่อยู่ที่สองพี่น้องครั้ง นั้นไว้ว่า “เข้าวสามาอยู่สองพี่น้อง ยามขัดข้องขาดมุ้งรับยุงชุม” การ กินอยู่ก็อดอยากถึงขนาดต้องกินเผือกมันเป็นอาหาร ช้ำยังถูกขโมย บาตร ผ้า และเรือไปเสียอีกด้วย พอออกพรรษาสุนทรภู่ก็เดินทางจาก สองพี่น้องไปยังเมืองพิษณุโลกเพื่อหาสายแหง คราวหนึ่งชะล่าใจ

อย่างไรก็ไม่รู้ ลงไปในหนองน้ำแห่งหนึ่ง ก็ไปพบกับจระเข้ ได้เล่าไว้ว่า
 “ลงหนองน้ำปล้ำตะเข้ หากเทวดาช่วยรักษาจึงได้รอดไม่วอดวาย”

เมื่อสุนทรภู่กลับจากพิษณุโลกแล้ว ก็ได้ลงมาจำพรรษาอยู่ที่วัด
 เลียบหรือวัดราชาบูรณะ แต่สุนทรภู่อยู่ที่วัดราชาบูรณะไม่นานก็คิดจะสึก
 เพราะยากจนมากเสียหมอนก็ไม่มีจะใช้ พอศิสมเค็จเจ้าฟ้าคุณทลทิพย-
 วศิเสด็จมาฝากพระโอรส คือเจ้าฟ้ากลางและเจ้าฟ้าปิว ให้สุนทรภู่รับ
 ถวายพระอักษร ทั้งนี้ก็เพราะสุนทรภู่เคยถวายพระอักษรเจ้าฟ้าอาภรณ์
 ซึ่งเป็นพระเชษฐาของเจ้าฟ้าสองพระองค์นั้นมาแล้วแต่ครั้งรับราชการ
 ในรัชกาลที่ ๒ สุนทรภู่ได้แต่งถึงประวัติชีวิตตอนนี้ไว้ว่า

จะสึกหาลาพระอธิษฐาน

โดยกัณการเคื้อคร้อนสุคผ่อนผัน

พอพวกพระอภัยมณีศรีสุวรรณ

เธอช่วยกันแก้ร้อนค่อยหย่อนเย็น

พระอภัยมณีศรีสุวรรณก็คือเจ้าฟ้ากลางเจ้าฟ้าปิวนั่นเอง เหตุการณ์
 ตอนนี้เข้าใจว่าจะอยู่ในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ ตอนนี้ค่อยมีฉันมีใช้ขึ้นมา
 บ้าง แต่ก็กันไปเพียงปีเดียวเท่านั้น พระโอรสที่นำมาฝากก็เสด็จกลับ
 เข้าวัง สุนทรภู่ก็ออกติดตามเคย ประจวบกับมีเรื่องอิจฉาริษยาเกิดขึ้น
 มีคนแก่งต่าง ๆ นานา สุนทรภู่จึงต้องย้ายอีก

คราวนี้สุนทรภู่ออกเรืออีกครั้ง บ่ายหัวเรือไปอยุธยา การไปอยุธยา
 ครั้งนี้สุนทรภู่อมีความประสงค์จะไปให้พ้นพวกที่คอยกลั่นแกล้ง จิตใจจะ
 ได้สบายเสียที เมื่อถึงอยุธยาสุนทรภู่ได้ขึ้นไปนมัสการพระเจดีย์
 ภูเขาทอง สุนทรภู่ไปคราวนี้ไม่เสียเที่ยวได้แต่งนิราศภูเขาทองไว้อีก
 เล่มหนึ่ง

ความตั้งใจของสุนทรภู่ที่จะอยู่หัวเมืองลุ่มเหลว หลังจากไหว้พระ
 เจดีย์ภูเขาทองแล้วก็ล่องเรือกลับกรุงเทพฯ และได้มาขึ้นที่วัดอรุณราช-
 วรารามหรือวัดแจ้ง ได้จำพรรษาอยู่ที่นี้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ ในระยะนี้ดูจะ
 มีความสุขขึ้นบ้าง ได้กล่าวไว้ในรำพันพิลาป/ตอนหนึ่งว่า

ค่อยเบาบางสร้างโศกเหมือนโรคพื้น
 จะเคียนยังไม่ได้ยังไม่หาย
 ได้ห่มสีมีหมอนเสื่ออ่อนลาย
 ค่อยคลายอายุอุทิศสำหรับครองฉลองคุณ

สุนทรภู่ได้จำพรรษาอยู่ที่นี้ไม่นาน ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๗๕ พระองค์
 เจ้าลักษณะคุณซึ่งเคยอุปการะอุทิศสุนทรภู่ ได้อุปสมบทจำพรรษา
 อยู่ที่วัดพระเชตุพนฯ จึงได้กราบทูลกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
 ขออนุญาตให้สุนทรภู่ไปอยู่ด้วย สุนทรภู่จึงต้องย้ายจากวัดอรุณฯ มาอยู่
 วัดพระเชตุพนฯ

ชีวิตของสุนทรภู่จะอยู่นิ่งไม่ได้ เมื่อมาอยู่วัดพระเชตุพนฯ ได้
 พรรษาหนึ่งก็ไปนมัสการพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี รุ่งขึ้นอีกปี
 หนึ่งก็ไปหาอายุวัฒนะที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ อยุธยา หวังจะชุบตัวให้
 หนุ่มเพราะอายุ ๔๘ เข้าไปแล้ว แต่ขณะที่ทำพิธีขออายุวัฒนะนั้นเอง
 ก็เกิดพายุฝนตกหนัก ต่างตกใจสิ้นสติไปตามๆ กัน

เมื่อสุนทรภู่กลับจากหาอายุวัฒนะที่วัดเจ้าฟ้าอากาศแล้วก็ย้าย
 จากวัดพระเชตุพนฯ มาจำพรรษาอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ เพราะองค์อุปถัมภ์
 คือพระองค์เจ้าลักษณะคุณ (พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่ง-
 เกळाเจ้าอยู่หัว) เสด็จมาประทับอยู่ที่วัดนั้น แต่สุนทรภู่ก็อยู่วัด
 มหาธาตุฯ ได้เพียงปีเดียว พระองค์เจ้าลักษณะคุณก็สิ้นพระชนม์ (ใน
 รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๗๘) สุนทรภู่หมกที่พึ่งจึงลาสิกขา ลงเรือร่อนเร่
 เทียวจอกอยู่ตามสวน หาเลี้ยงชีพด้วยการรับจ้างเขาแต่งกลอน และ
 ขายบทกลอนที่แต่งเป็นนิทานบ้าง ชีวิตของสุนทรภู่ตอนนี้จึงดูเปล่า
 เปลี่ยวอ้างว้างถึงกับคร่ำครวญออกมาว่า

เมื่อเคราะห์ร้ายกายเราก็ต้านี้
 ไม่มีที่พสุธาจะอาศัย
 ล้วนหนามเหน็บเจ็บแสบคับแคบใจ
 เหมือนนกไร้รังเร่อยู่เฝ้า

สุนทรภู่ฯ ทัศนจนยากอยู่ประมาณ ๕ ปี ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๘๓ หนูพัดลูกชายเมื่อมีอายุได้ ๒๑ ปี พอที่จะอุปสมบทได้แล้ว สุนทรภู่จึงพาหนูพัดเข้าเฝ้ากรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ณ วัดพระเชตุพนฯ ได้ทูลถึงความทุกข์ยากของตนให้ทรงทราบ และปรารภถึงเรื่องการบวช หนูพัดลูกชาย กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสจึงทรงรับอุปการะบวชให้ทั้งสุนทรภู่และลูกชาย เป็นอันว่าสุนทรภู่เข้าโบสถ์อีกเป็นครั้งที่ ๒ เมื่ออายุ ๕๔

เมื่อบวชแล้วสุนทรภู่ไม่ได้จำพรรษาที่วัดพระเชตุพนฯ แต่ได้ไปอยู่ที่วัดราชบูรณะ และก็อยู่ไม่ได้นานเพราะเคยมีเรื่องเคียดร้อนมาครั้งหนึ่งแล้ว จึงได้ย้ายมาอยู่ที่วัดเทพธิดาราม ฟ่านักอยู่ที่วัดนี้ได้ ๒ พรรษา ก็เกิดร้อนรุ่มกลุ่มอุราขึ้นมาอีก มีเรื่องรำคาญใจหลายอย่าง เช่น เกิดมีปลวกขึ้นบนที่นอนและกัดกินไตรจีวรตลอดจนหนังสืออันเป็นที่รักเสียยับเยิน เมื่อมีเรื่องรำคาญใจเช่นนี้ สุนทรภู่จึงตัดสินใจลงเรืออีกครั้งหนึ่ง คราวนี้นิราศร่อนเร่ไปสุพรรณบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔

การไปสุพรรณบุรีของสุนทรภู่ครั้งนี้ นอกจากจะไปให้พ้นเรื่องรำคาญใจแล้ว ก็หวังจะไปหาแม่มาทำทองด้วย แต่เมื่อนอนไปจอดเรือที่หน้าบ้านนายทองนางนากสองคนคายนายซึ่งมีอายุถึง ๑๐๐ ปีเศษ ผู้เฒ่าทั้งสองคนนั้นจึงห้ามไว้และเล่าให้ฟังว่าก่อนที่สุนทรภู่จะมาถึงเพียงไม่กี่วัน ได้มีเสื่อออกมากินพระเสี้ยวสองรูป ฉะนั้นอย่าได้คิดไปอีกจะคิดว่าคุณสุนทรภู่พอได้ทราบเรื่องเช่นนั้นก็ได้คิดที่จะเดินทางต่อไป จอดเรือนอนอยู่ที่หน้าบ้านผู้เฒ่านั้น ๕ คืน แล้วก็ล่องเรือกลับมาฟ่านักอยู่ที่วัดเทพธิดารามตามเดิม

เมื่อจำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดารามได้ ๓ พรรษา สุนทรภู่ก็สึกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ อายุได้ ๕๗ ปี คราวนี้ได้เข้าถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้านั่งเอนยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และในเวลานั้นเสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมที่วัดอรุณราชวราราม ในระยะเวลานี้มี

กุฏิสุนทรภู่ ที่วัดเทพธิดาราม

เรื่องเกร็ดที่ น.ม.ส. ได้ทรงเล่าไว้ว่า
ในรัชกาลที่ ๓ นั้นมีเจ้านายต่างกรม
พระองค์หนึ่งทอดพระเนตรเห็นหญิง
สาวทรงรูปลักษณ์เป็นที่ต้องพระหฤทัย
จึงทรงเพลงยาวไปเกี้ยว ไม่ทรงทราบว่า
เจ้าฟ้าน้อย (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว) ทรงคิดพันแม่สาวคนนั้นอยู่
แล้ว ฝ่ายแม่สาวเมื่อได้รับเพลงยาว
ของเจ้าต่างกรม ก็ส่งไปถวายเจ้าฟ้า

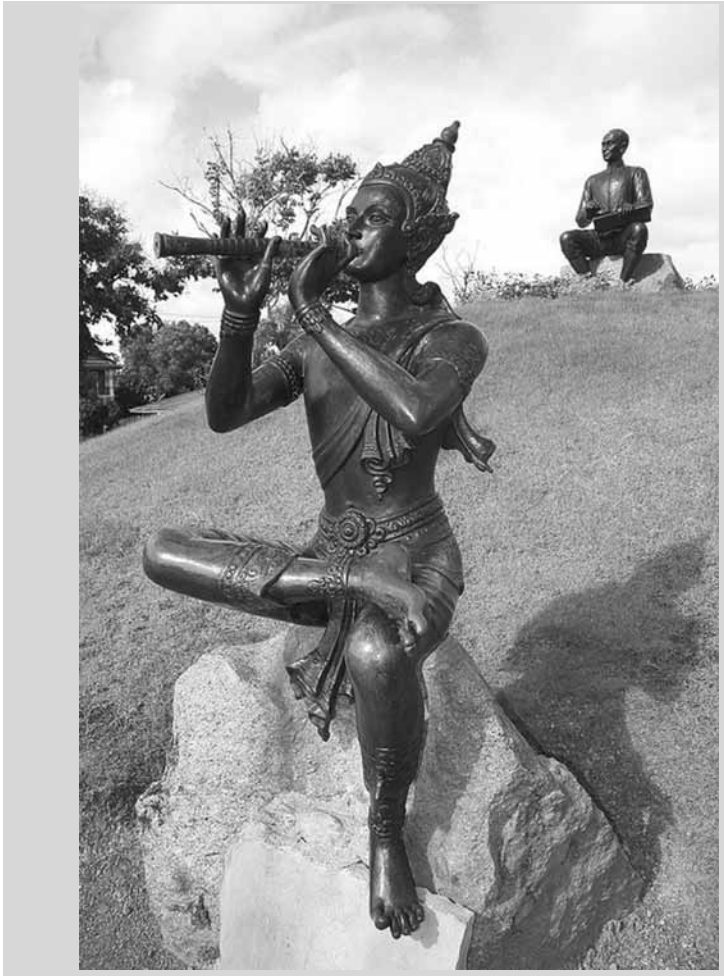
น้อยทอดพระเนตร เจ้าฟ้าน้อยจึงทรงใช้ให้สุนทรภู่แต่งเพลงยาวตอบ
เจ้าต่างกรม ทำเหมือนว่าแม่สาวสวยแต่งเอง แล้วส่งไปให้แม่สาวคนนั้น

วัดเทพธิดาราม

อนุสาวรีย์สุนทรภู่ ประดิษฐานที่อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

รูปหล่อพระอภัยมณี และสุนทรภู่
ที่อำเภอแกลง จังหวัดระยอง

ครั้นแม่สาวได้รับร่างเพลงยาวของ
สุนทรภู่ก็คงคัดส่งไปถวายเจ้าต่าง
กรม ฝ่ายเจ้าต่างกรมได้รับก็เห็นจะ
ทรงยินดี เพราะถ้าหญิงไม่เล่นด้วยก็
คงไม่ชอบเพลงยาว แต่ครั้นทรงเปิด
ฉีกออกอ่าน ก็พบความกลอนเฉียบ
แหลมเผ็ดร้อนที่สุด เลยทรงครั้น
คร้ามไม่กล้าพยายามกับแม่สาวคน
นั้นอีกต่อไป

เมื่อเจ้าฟ้าน้อย หรือสมเด็จพระเจ้า
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ได้รับ
พระราชทานบรรดาราชาภิเชก มี
พระนามาภิไธยว่าพระบาทสมเด็จพระ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ก็ได้
พระราชทานบรรดาศักดิ์สุนทรภู่เป็น
ที่พระสุนทรโวหารตำแหน่งจางวาง
(กล่าวตามทำเนียบ)

สุนทรภู่รับราชการอยู่ในพระ
บรรราชวัง ได้รับความสุขในเบื้อง

ปลายแห่งชีวิตตามสมควร ชีวิตที่ต้องร้อนเร่งพเนจรเหมือนนกที่ไร้รัง
ก็ได้ร่มไม้ชายคาที่อยู่กิน เข้าใจกันว่า ท่านมหากวีสุนทรภู่ถึงมรณกรรม
เมื่อพุทธศักราช ๒๓๘๔ อายุได้ ๗๐ ปี งานศพของท่านก็คงจะมีลูก
ศิษย์ลูกหาไปกันมาก คงจะไม่เงียบเหงาเปล่าเปลี่ยวเท่าใดนัก และ
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คงจะไม่ทอดทิ้งข้าเก่าของพระ
ราชบิดาและของพระองค์อย่างแน่นอน

พระราชครูพิเชต (กลัด)

กวีเก่าที่เกิดครั้งรัชกาลที่ ๑ ยังมีอยู่อีกคนหนึ่งคือหลวงศรีมโหสถ ผู้แต่งเรื่อง *ลิลิตพระภยา* ท่านผู้นี้มีนามเดิมว่า “กลัด” เกิดเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๔๖ ตอนปลายรัชกาลที่ ๑ อ่อนกว่าสุนทรภู่ราว ๑๗ ปี เมื่อยังเยาว์วัยอยู่ได้บรรพชาเป็นสามเณรอยู่วัดมหาธาตุฯ ได้เล่าเรียนพระคัมภีร์พระปริยัติธรรมตามความนิยมในสมัยนั้น โปรดให้เข้ามาแปลหนังสือแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เป็นสามเณรเปรียญ ๓ ประโยค ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สามเณรกลัดได้เข้ามาแปลหนังสือ ได้อีกประโยคหนึ่ง รวมเป็น ๔ ประโยค ได้รับพระราชทานคาลปัตรพื้นค่วนปักเลื่อม และนิศยภัตราคาเคื่อนละคำลึงกึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สามเณรกลัดอุปสมบทเป็นพระภิกษุไปจำพรรษาอยู่วัดราชบูรณะ

ครั้นต่อมาเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๖๘ เจ้านุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาดคีพลเสพเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบ พระมหากลัดซึ่งถือว่าเป็นข้าหลวงเดิมในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้ตามเสด็จขึ้นไปในกองทัพหลวงด้วย ครั้นกองทัพหลวงกลับมาแล้ว พระมหากลัดได้ถวายพระพรขอลาสึกออกเป็นคฤหัสถ์ เข้าใจว่าจะอยู่ในราว พ.ศ. ๒๓๗๐-๒๓๗๑ เมื่อเป็นฆราวาสแล้วจะรับราชการในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรืออย่างไรไม่พบหลักฐาน และไม่ปรากฏว่าได้มีตำแหน่งอะไรเลย

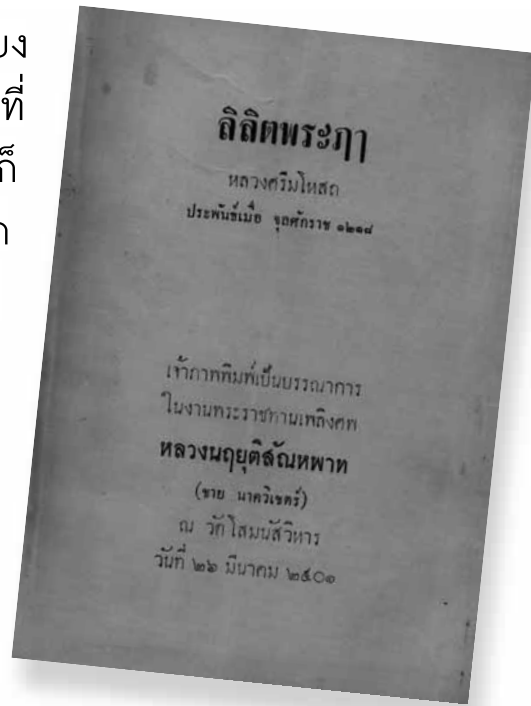
ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ เถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๔ ได้โปรดให้หาตัว นายกลัดเข้ามาเฝ้า ทั้งนี้เห็นจะเป็นด้วยได้ทรงทราบถึงการศึกษาของ นายกลัดมาตั้งแต่ต้น จึงชวนให้รับราชการ แต่นายกลัดกราบทูลว่าจักขุ มืดทำราชการไม่ได้ ซึ่งทำให้ทรงพระพิโรธโปรดสั่งให้เอาตัวนายกลัดไป ลงพระราชอาญาจำไว้ ครองนี้เป็นที่น่าสงสัยว่าเหตุไฉนนายกลัดจึงไม่ยินดี เข้ารับราชการ และที่อ้างว่าจักขุมืดนั้นคงจะไม่จริง จึงได้ถูกลงโทษ แต่ ต่อมาไม่นานก็โปรดให้นายกลัดพ้นโทษ และทรงพระกรุณาตั้งให้เป็น ขุนปฏิภาณพิจิตรอยู่ในกรมพระอาลักษณ์ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ปีละ ๑ ชั่ง

ขุนปฏิภาณพิจิตรได้รับราชการต่อมาด้วยความเรียบร้อย เป็นที่ โปรดปรานเพราะทรงเห็นว่าเป็นผู้ที่รู้คัมภีร์พระปริยัติธรรมเป็นอย่างดี ผู้หนึ่ง จึงโปรดให้เป็นที่หลวงศรีมหุสธในกรมลูกขุน ได้รับพระราชทาน เบี้ยหวัดเพิ่มขึ้นอีก ๕ ตำลึง รวมเป็นปีละชั่ง ๕ ตำลึง ในตอนที่ เป็น หลวงศรีมหุสธนี้เองท่านได้แต่ง *ลิลิตพระภาขึ้น* และแต่งเสร็จเมื่อวันที่ ศุกร์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๑๘ ตรงกับวันที่ ๑๒ กันยายน พ.ศ. ๒๓๘๘ ดังได้กล่าวไว้ในโคลงสองบาทสุดท้ายว่า

หลวงศรีมหุสธสร้าง	สรรพจน
ยอยศพระภจวงศ์	เอกไต้
ทั้งสี่พี่เลี้ยงพวง	หวังร่วม กันนา
ให้เสร็จสมนึกได้	คั่งน้ำใจถวิล ฯ
จบสิ้นเสาวภาคย์สร้อย	สารสนอง
เดือนสิบปีมะโรงจง	จักไว้
ศักราชคู่พันสอง	ร้อยสิบ แปดแฮ
อัฐศกวันศุกร์ไซร์	เสร็จขึ้นสิบสาม ฯ

ถ้าพิจารณาคุณแล้วจะเห็นว่า หลวงศรีมหุสธ (กลัด) เจริญก้าวหน้า

ในราชการเป็นอันมาก เพราะเพียงชั่วเวลาไม่กี่ปี (ถ้านับจากปีที่รัชกาลที่ ๔ เสด็จราชย์ถึงปีที่แต่งหนังสือก็เพียง ๔-๕ ปีเท่านั้น) ก็ได้เลื่อนจากขุนเป็นหลวง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ ก็ได้ทรงพระราชทานสัญญาบัตรให้หลวงศรีมโหสถเป็นพระราชครูพิเชตสรราชอธิบดีศรีคม ลูกขุนผู้ใหญ่ ได้รับพระราชทานผ้าสมปักเชิงพกและเบี้ยหวัดรวมทั้งสิ้นเป็นปีละ ๓ ชั่ง

พระราชครูพิเชตฯ ถึงอนิจกรรม เมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๘๘ ตรงกับวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๐ ในรัชกาลที่ ๕ อายุได้ ๘๔ ปี มีบุตรชายที่ปรากฏหลักฐานแต่เพียง ๒ คน คือหลวงวฑฒนมาตย กับขุนราชปัญญาผู้ที่สืบสกุลมาจากพระราชครูพิเชตฯ ใช้นามสกุลว่า นาควิเชตร

ผลงานในด้านกวีนิพนธ์เท่าที่ปรากฏมีเรื่องลิลิตพระภาเพียงเรื่องเดียว (ตามคำนำของกรมศิลปากรว่า ได้แต่งโคลงรามเกียรติ์จารึกไว้ในแผ่นศิลาฝังติดไว้กับเสาพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้วยคือห้องที่ ๑๓๒-๑๓๓ และ ๑๓๔ และในหนังสือเรื่องโคลงรามเกียรติ์ของกรมศิลปากรเองก็ได้ทำเชิงอรรถไว้ว่า พระราชครูพิเชต “เดิมเป็นหลวงญาณประกาศเลื่อนเป็นพระราชครูพิเชต เมื่อ จ.ศ. ๑๒๔๑ ไม่ทราบชื่อเดิม” ดังนี้สื่อให้เห็นว่าเป็นคนละคน คนที่กล่าวถึงในคำนำนั้นได้เป็นพระราชครูพิเชตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ ภายหลังคนที่ชื่อกลัด) หนังสือลิลิตพระภา ถึงจะแต่งมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๘๘ ในรัชกาลที่ ๔ ก็จริง แต่เพิ่งมาจัดพิมพ์เป็นเล่มขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ โรงพิมพ์ไท่ได้จัดพิมพ์ขึ้นครั้งนั้นเพียง ๓๐๐ เล่มเท่านั้น เรื่องจึงไม่แพร่หลาย ถึงในเวลานี้จะได้พิมพ์ขึ้นใหม่อีก แต่ก็ยังมีคนที่ไม่เคยอ่านอยู่อีกเป็นจำนวนมาก

ว่าถึงโครงเรื่อง นามตัวละครและวิธีแต่ง ตลอดจนสำนวน ก็พยายามจะให้มื่อะไรๆ ไกลเคียง “พระลอ” มากที่สุด และเพื่อให้ผู้อ่านได้ชมลีลาการประพันธ์ของพระราชครูพิเชตฯ ผู้เขียนก็จะขอยกบางตอนมาให้พิจารณาสลับกับการเล่าเรื่องไปด้วย เรื่องมีอยู่ว่า มีเมืองเมืองหนึ่งชื่อรมยนคร สวยงามปานเมืองสวรรค์ พระราชาทรงพระนามว่า นพรัตน์รินทร์ มีพระธิดา ๒ องค์ “นามพระพิมพ์และพระพรรณ คุจสาวสวรรค์ว่ายฟ้า มาเฉลิมโลกแหล่งหล้า เลิศล้ำลออโฉม” มีพี่เลี้ยงชื่อนางจันกับนางเจิม พระบิดามอบพระพิมพ์กับพระพรรณให้อยู่ในความดูแลของเสด็จย่า

จะกล่าวถึงเมืองอีกเมืองหนึ่งซึ่งมีนามว่าลพบุรี ผู้ครองนครมีพระนามว่ามหิศรพันธุมราช มเหสีมีพระนามว่าสุมาลี มีพระโอรสรูปงามมีนามว่าพระภุ มีพี่เลี้ยงสองคนชื่อนายกลิ่นและนายเกลี้ยง พระภุนี้สวยงามมาก มีโคลงชมไว้ว่า

งามวิไลเลิศล้ำ	เลอไตร ภพแฮ
องค์พระภุอำไพ	ผ่องแผ้ว
ทรงโฉมประโลมใจ	เจริญสวาสคี
งามยิ่งพระลอแล้ว	เลิศท้าวทั้งผอง
ทำนองนวยนาดแมน	เหมือนหงส์
น้อยแน่นสะโอคองค์	อ่อนอ่อน
พิศพิลาสเลิศทรง	โสภาค แลพ้อ
งามคุจจะชูช้อน	เชิดไว้หว่างทรวง
งามดวงพระภักตร์เพียง	เพ็ญแจ
งามเนตรชำเลื่องแล	เล่ห์ล้ำ
งามขนงก่งศิลป์แปร	มาเปรียบ ปานภุ
กรรณคูกลับบัวกำ	เกษคล้ำค่านิล
นาสิกสั้นสุคพร้อม	เพราคม
โอษฐ์เอี่ยมเทียมชาคสม	สะอากแท้

ปรางเปล่งปลั่งนำชม
ศอด้งศอหงส์แล

เซยชื่น จิตพอ
เล่ห์ล้ำกลกลิ่ง

สรุปว่าพระภางามหยดย้อย เพียงแต่ไต่ยिनคนชมเท่านั้น สาวหนุ่มต่างก็เพื่อรำพันอยากจะเห็นไปตามๆ กัน ในสมัยนั้นเห็นจะเกิดโรค “คลังพระภาง” กันทั้งเมือง เรื่องต่อไปค่านินแบบเรื่องพระลอ คือเสียงโจษจันเรื่องความงามของพระภางแพร่ไปถึงเมืองรมยนคร พระพิมพ์พระพรรณไค้สัคบก็เกิด “ครวญคิคจิตกระศัลย์ ใฝ่ฝืนหม่นหมอง” ไม่เป็นอันกินอันนอน นางจันนางเจิมสองพี่เลี้ยงก็เข้าถาม ปลอบประโลมจนไค้รู้ถึงความในใจ ในที่สุคนางจันนางเจิมรับอาสาช่วย ไค้คิดกันสองคนออกมาหาหมอทำเสน่ห์เอา “เยี่ยงอย่างมีก่อนมา ครั้งกานคาเพื่อนแพง แจงจัดหมอแม่นย่า ทำให้พระลอหลง” ทั้งสองนางไปไค้หมอคิคคนหนึ่งเป็นโยคิอยู๋ในป่าไม่ไกลจากเมืองเท่าไค้คนัก โยคิผู้นี้เก่งถึงขนาดไค้ให้ใครตายก็ตายให้ใครเป็นก็ไค้เป็นไค้ทันคา นางจันกับนางเจิมจึงไปทูลพระย่าว่าพระพิมพ์กับพระพรรณนั้น “หมอคู่ว่าวัญคิลแดนป่า ใ้รับขวัญสองไ้ที่ร้างแรมมา” ยาก็สั่งให้รีบไปทูลท้าวณพรัตน์นรินทร์ ซึ่งท้าวเธอก็ร้อนพระทัย ครัสสั่งให้จัดการรับขวัญตามไค้หมอคูบอกไ้

เมื่อไค้ช่องเช่นนั้น นางจันนางเจิมก็เปรมปรีคิ์จัดแจงเดินทางไปในเวลารุ่งเช้าทันที ในการเดินทางเข้าป่านี้ หลวงศรีมโหสถพรรณนาชมนกชมไม้ไค้ไค้พอไค้ใช้ แต่ไค้ไค้พรรณนาให้เห็นความงามแบบเจริญคาเจริญใจ กลับพรรณนาให้ไค้ไค้กลัว

“ฝูงปากษาแซ่ซ้อง เสียงกิกก้องฟังกลัว ตะกรุมหัวล้านล่อน นกแสกร่อนแถกถลา ทิคทือตากลับกลอก ทำหลอนหลอกพองขน เสียงคำรณร้องเพรียก ไค้ไค้เรียกคู่ก้อง ชะนีร้องร้ายไม้ ละห้อยให้โหยหวล ผีป่าครวญคริมคราง แรดควายขวางขวิดไขว่ เสือสงไลค้ค้อมมอง ผีโป่งปองหลอกหลอน ริมทางจรรจอแจ สองนางแลลานตะลิ่ง”

เมื่อไปถึงอาศรมโยคิก็พากันเข้าไปกราบไหว้ โยคิผู้นี้มีวิชามาก เมื่อสองนางเข้าไปในอาศรมก็แสดงฤทธิ์ให้เห็นเป็นงูใหญ่เล็กพังพาน

พ่นพิษ แล้วงูนั้นก็กลับกลายเป็นไม้เท้า ส่วนพระโยคีนั้นแต่แรกก็เห็นเป็นคนแก่ห่อม แต่แล้วก็กลับเป็นหนุ่มใหญ่รูปร่างหมดจดงดงาม นางพี่เลี้ยงทั้งสองก็กราบเรียนให้ทราบถึงจุดประสงค์ที่มาหา โยคีก็ตรึกตรองคิดว่าพระภิกษุที่ว่านี้พะมันใครกัน

ส่องญาณไปเห็นชัด สามกษัตริย์เคยคู่ หากเกิดอยู่ต่างแดน เพราะแสนแค้นสองนาง ความแต่ปางก่อนมี จะช่วยตีฤาษี คึดสอบสวนไปมา เป็นวาสนาของเขา พึงบุญเราจึงสำเร็จ

เมื่อคิดตกคั่งนี้แล้วก็ว่า เรื่องสินจ้างรางวัลอะไรไม่ต้องพูดถึงหรอก ชื่นพูดต่อไปเป็นซัดใจกันแน่ๆ กลับไปบอกพระพิมพ์พระพรณเถิดว่าเรื่องเท่านี้ไม่อยากยื่นอะไรหรอก แล้วจะเข้าไปหาภายหลัง นางจันนางเจิมตีใจกราบลา แต่ยั้งหวาดๆ เมื่อคอนขามาอยู่ก็บอกว่า ขากลับอย่าให้มีพวกผีป่าหลอกหลอนอีกเลย โยคีก็หัวเราะว่าอย่ากลัวเลย คราวนี้ไม่มีอะไรหรอก เคินชมป่าให้สนุกเถิด และก็เป็นอย่างจริงคั่งนั้นตลอดทางนางทั้งสองไม่ได้ยินเสียงผีโงมอีกเลย

สรุปความว่าพระโยคีมาช่วยวาดรูปนางทั้งสองคือพระพิมพ์พระพรณ แล้วเสกกำกับใส่หีบไว้สั่งให้แต่งคนไปกล่าวชมโฉมให้พระภิกษุได้ยิน และเมื่อพระภิกษุได้เห็นรูปนี้แล้วก็หลงรักจนทนอยู่ไม่ได้ เหตุการณ์ได้เป็นไปตามแผน เมื่อเสียงขับกล่อมชมโฉมพระพิมพ์พระพรณแพร่ไปถึงพระภิกษุ พระองค์ได้คร่ำครวญสั่งให้เบิกคนขับกลอนยอโฉมเข้าไปเฝ้าทันที และถามว่าที่ร้องชมโฉมพะมันจริงและสวยจริงงามจริงอย่างที่ขับนั้นแน่หรือ คนขับกลอนของพระพิมพ์พระพรณก็กราบทูลว่าจริง แล้วถือโอกาสถวายรูปวาดให้ทอดพระเนตร

พระภิกษุเมื่อได้เห็นรูปก็หลงรักทันที เรียกว่าหลงรูปจูบกระดาศเอาเสียจริงๆ จังๆ ทั้งนี้เพราะโยคีเสกเป่ารูปนั้นมาค้ำว ตกกลางคิ่นก็เห็นเป็นสองนางมาหมอบเฝ้าเข้าไขว่คว้า สรุปว่าไม่เป็นอันกินอันนอนกันทีเดียว ร้อนถึงพระราชบิดาต้องมาสอบถาม เมื่อได้ความว่าไปหลงรักสาวต่างเมือง ก็ว่าอย่าไปเลยไถลนั้ก จะหาสาวๆ สวยๆ ในเมืองเราให้ แล้วก็ให้หาหมอมานำแก่นพระภิกษุค่อยคลายหายว้าวุ่นลง

ฝ่ายพระพิมพ์พระพรณเห็นพระภูกะเจียบไปไม่มาก็เตือนโยคีให้
เร่งจัดการ โยคีก็เอาองปักบนยอดคั่นรังให้ลมพัดสลัดหยูกยาอาคมไป
ต้องพระภูกะ ทำให้หลางนางทั้งสองอีก ทางฝ่ายพระภูกะก็แก้ไค้อีก ค่างทำ
ค่างแก้กัน ในที่สุดฝ่ายพระภูกะแพ้แก้ไม่คค จำต้องปล่อยให้พระภูกะไปหา
นาง แต่การเดินทางของพระภูกะไม่ได้คคป่าแบบพระลอ พระภูกะลงเรือ
กำปั่นไฟออกไปทางสมุทรปราการออกทะเลไป ในที่สุดก็ไปถึงเมือง
พระพิมพ์พระพรณ ได้ลอบพบนางทั้งสองแล้วพากลับมาทำพิธีอภิเษก
เรื่องก็จบลงค้วคค ไม่มีการคตายแบบพระลอ

สรุปว่า*ลิลิตพระภูกะ*ของหลวงศรีมโหสถหรือพระราชครูพิเชต
(กลัด) เล่มนี้ เป็นหนังสือที่น่าอ่านเล่มหนึ่ง ถึงในคอนคั่นจะคคเป็นค่าง
คคล้ายเรื่องพระลอ แต่คอนจบกลับคคขมวคเรื่องให้เป็นเรื่องของ
ความสุข การพรณนาก็ที่น่าอ่าน มีอะไรแปลกๆ นักเลงวรรณคคคคไม่ควร
จะมองค่าน

พระมหามนตรี (ทรัพย์)

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีหนังสือบทกลอนเรื่องหนึ่งซึ่งทำให้ผู้แต่งมีชื่อเสียงโด่งดังมาก แม้ในปัจจุบันนี้ก็ยังคงหากริที่จะแต่งเรื่องทำนองนั้นให้คิดเหมือนได้ยาก หนังสือเรื่องนั้นก็คือบทละครเรื่อง *ระเด่นลันได* หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือกลอนที่แต่งอย่างคลกขบขันเล่มแรกของเมืองไทยก็ว่าได้ เป็นยอดของเรื่องตลกจริงๆ เพราะสนุกทั้งเนื้อเรื่อง ขบขันทั้งสำนวนโวหาร และยังมีโบราณคดีที่น่ารู้บางประการแฝงไว้อีกด้วย ซึ่งบางที่ท่านที่เคยอ่านอาจจะมองข้ามไปเสียไม่ทันสังเกต ผู้เขียนจึงใคร่จะหยิบยกเรื่องน่ารู้ใน*ระเด่นลันได*มาแสดงให้เห็น แต่ก่อนที่จะถึงตอนนั้น จะขอแนะนำให้ท่านรู้จักผู้แต่งและงานของท่านผู้นี้เสียก่อน

บทกลอนเรื่อง*ระเด่นลันได*นี้ พระมหามนตรี (ทรัพย์) เป็นผู้แต่งได้เขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระมหามนตรีผู้นี้หาประวัติละเอียดได้ยาก ในหนังสือ*พระประวัติพระนิพนธ์สมเด็จพระปรมานุชิตฯ*

ของ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม กล่าวว่า คันตระกูลของพระมหามนตรี (ทรัพย์) เป็นญวนมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาภักคินุชิต นามเดิม ่องว่าง ถ้าย หรือ ่องเถิง ท่านผู้นี้มีบุตร ๗ คน จะบอกกล่าวเฉพาะหญิงคนหนึ่ง ชื่อจ้อย ซึ่งต่อมาเป็นเจ้าของมารดาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และชายคนหนึ่งชื่อช่างเผือก เกิดเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ช่างเผือก ต่อมาได้รับราชการเป็นพระยาสิทธิราชเคโชไชย ท่านผู้นี้เป็นคันทวงศ์ของเจ้าพระยาอมราช (เฉย ยมาภัย) พระยาฤทธิไกร (บัว) และพระมหามนตรี (ทรัพย์)^๑

ในที่บางแห่งกล่าวว่า พระมหามนตรี (ทรัพย์) เป็นบุตรของท่านน่วมและท่านจัน มีพี่น้องเท่าที่ทราบคือ เจ้าพระยาอมราช (เฉย) พระยาพิสุทธิธรรมธาดา (กลาง) และพระยาสุจริตรักษา (สว่าง) พระมหามนตรีมีบุตรชายคนหนึ่งชื่อกลิ่น เป็นเจ้าชำนานัญทั่วค้ำ และท่านผู้นี้เป็นบิดาของหม่อมเฉื่อย ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ

พระมหามนตรี (ทรัพย์) เข้าใจว่าจะเกิดในราวต้นรัชกาลที่ ๑ เป็นคนสมัยเดียวกับสุนทรภู่ หลักฐานที่เกี่ยวกับตัวท่านไม่มีกล่าวถึงมากนัก แต่พอประมาณได้ว่าจะถึงแก่กรรมก่อน พ.ศ. ๒๓๘๘^๒ ทั้งนี้ เพราะมีปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ เมื่อจุลศักราช ๑๒๐๗ (พ.ศ. ๒๓๘๘) มีความตอนหนึ่งว่า “แต่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่มีสติปัญญาควรที่จะวางพระทัยได้ราชการเหมือนอย่าง ฯลฯ พระมหามนตรี (ทรัพย์) ฯลฯ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดชุบเลี้ยงไว้ตามยศศักดิ์โดยขนาด ก็มีไค้อยู่สนองพระเดชพระคุณ ค่วนถวายเป็นมงคลสืบไป ก็มีพระอาลัยอยู่ด้วยทรงพระเมตตา” ดังนี้แสดงว่าพระมหามนตรีเป็นหลัก

^๑ ตรงกับหนังสือมหามุขมาตยานุฎลวงค์ เล่ม ๒ ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่อ้างถึงก่อนหน้า

^๒ ได้พบหมายรับสั่ง จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) ให้ “ชักศพพระมหามนตรี ใส่วอรถประเทียบแห่ไปทางบก ไป ณ เมรุวัดสระเกศ”

ราชการเป็นที่ไว้วางพระทัยของรัชกาลที่ ๓ เป็นอันมาก เรียกได้ว่าเด่น ทั้งราชการและงานกวีนิพนธ์

นอกจากเรื่องระเด่นลันไดแล้ว พระมหามนตรียังได้แต่งโคลง ฤๅษีคัคคนไว้บทหนึ่ง กับเพลงยาวกลบทอีกบทหนึ่ง แต่งถวายจารึกไว้ที่ วัดพระเชตุพนฯ แต่คงจะมีน้อยคนที่เคยอ่านโคลงฤๅษีคัคคนแก่เส้น มหาระงับมีดังนี้

กามินทร์มื่อยุคเท้า	เหยียดหยัด
มือหนึ่งเท้าเป่าซัด	สมาธิคู้
เข้าฉานช่วยเร่งคัค	ทุกคำคีนนา
รับราคอยากจะสู้	โรคร้ายภายใน

ส่วนเพลงยาวกลบทมีชื่อว่ากบเค้นสามตอน จะคัดมาให้อ่านทั่วๆ กันดังนี้

หลงเซยเลยชมลมชวย	เจ็บคำจำคิคจิตชวย
แสนแ่งแสนงอนซ่อนเงื่อน	คูรวยค้วยรวนคว่นร้าว
ลือว่อนหล่อนแหวแล้ววาว	มักกลายหมายเกลื่อนเหมือนกล่าว
เห็นร้ายหายรักหักรู้	รู้ข่าวราวฆ้องร้องคำรน
เหลือซ้อนหล่อนซ้าลำซน	เส้หูสู้ห้ามสามหน
สุดถวิลสิ้นหวังสังวาส	ใจคิคจิตคนจนตาย
รู้ื่อหรืออับรับอาย	แค้นมิตรคิคมาคาคหมาย
คูสวยค้วยสุคคุจสาว	คนร้ายขายรอยคอยราน
หมายน่องหมองหน้ามานาน	ร้ายชู้รู้ฉาวร้าวฉาน
ฉะนางช่างนาคขาดแฉ่ง	เชิงจ้านชาญจักซัดเจน
สิ้นหวังสังเวชเศษเวร	สคคี่สีแคงแสงเค่น
	พิกักเกณท์กบเค้นเช่นนี้เอย

นอกจากเพลงยาวบทนี้แล้ว ยังมีเพลงยาวแต่งว่าจมีนราชามาตย์ (ปาน หรือทองปาน) ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยามหาเทพในแผ่นดิน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพลงยาวบทนี้มีคารมคมคายเผ็ดร้อนคึกคัก บางท่านอาจไม่เคยอ่านมาก่อน จะขอคัดมาให้ท่านที่ไม่เคยอ่านได้คู่สำนวนอีกแบบหนึ่งของพระมหามนตรี ดังต่อไปนี้

แต่เห็นเห็นที่เขาเป็นขุนนางมา
ประกอบหมดยศศักดิ์และทรัพย์สิน
เมื่อชาติก่อนได้พรของหลวงซี
เขาชมบุญเรียกเจ้าคุณราชามาคุย
ลงนั่งยังนาวาเหมือนชาละวัน
จะเข้าวังตั้งให้เสียสามหน
ห่อผ้ากาน้ำมีพานรอง
นุ่งปวมเขมรใหม่วิไลเหลือ
ลงจากหอกกลางทางหงส์ยาว
ช่างหมคจคงคางมาถึงสามอย่าง
แต่ใจโตกว่าคับคับซีโครง
ถนนกว้างสี่วาไปไม่ได้
พวกหัวไม่เห็นกลัวหนังหัวพอง
คัวยอานาจรราชศักดิ์นั้นหนักหนา
มีทหารชาญไชยใจหมิพ
ไชยรักคือว่าที่ขุนต่างใจ
ศรีสังหาญพนักงานจำการครบ
ทั้งสามนายยอมตายในได้เท่า
เคยเชื่อใจไว้วางต่างหูตา
หยุดที่ทิมกรมวังนั่งสูบล่อง
พวกลูกความตามหมอบเทียวยอบกาย
หมอจีนคูไว้ในตำรา
คงจะถึงพานทองในสองปี

มิเสียที่ที่เขามีวาสนา
ไม่เหมือนราชามาคุยในชาตินี้
เจ้าจีนกลัวกว่าราชาเศรษฐี
จึงมั่งมีคู่อัศจรรย์ครัน
แต่ร้ายกาจเกือบยักษ์มักกะสัน
ขึ้นบกตกมันเหมือนสิงห์ทอง
ตรวจพลอีกทีก็ก๊กกอง
ห่อสมุคชุกคล้องร่มค่างขาว
สวมเสื้อได้ประทานห่มสำเนา
เมื่อยชมว่างามราวกับนายโรง
จะไว้วางกิริยาก็อ่าโงง
เมื่อเดินโคลงโยกย้ายหลายทำนอง
กิดหัวไหลไกวแขนให้ข้าข้อ
ยกสองมือกราบออกกราบดิน
ถ้าเข้าคาแล้วแต่ล้วนเป็นสัจย์สิ้น
คงจะกินเนื้อมนุษย์สุคพิภพ
ทั้งนอกในไฉนเวรก็เจ็บ
แสนใจรับเรียกค่าฤชา
มิเสียที่มีบ่าวคราววาสนา
รู้้อยาศรยน้ำใจนาย
คุณานองกรุ่งกริ่งหยิ่งใจหาย
กลัวกว่าพระยานายบ้านเมืองดี
ดวงชะตาขึ้นเมษราศี
ถ้าเต็มทีผิดคาคราจรวงเมือง

ขำวนอกพุกกันขันเค็มที
 คูในเรือนเหมือนแสงแมงคาเรือง
 พระยาบำเรอบริรักษ์ได้ชักถาม
 สมภารวัดลิงขบคบภรรยา
 ครั้นพิเคราะห์ความเห็นงามแน่
 ต่างนิยมชมชื่นคืนกันครั้น
 ช่างสมบุญทั้งท่านคุณผู้หญิงใหญ่
 งามละม้ายคล้ายแสงสุรียา
 หม่อมชาวเมืองสุรินทร์ชื่อสีลา
 หม่อมทับทิมเคนเลือกเทือกรามัญ
 ตกลงมาอยู่กรุงฟงโรปอง
 รอคัวยยาเข้าอึ่งกับกึ่งถือ
 ชื่อสัศย์สุจริตสนิทสนม
 โปรคให้เป็นที่สองรองแม่เรือน
 ให้คลานศอกคลานเข้าจนเคล้าคล่อง
 พนักงานของใครก็ใครคอย
 เวลาเจ้าคุณออกจากที่เฝ้า
 ฝ่ายหม่อมที่คะนองร้องลำรำ
 นั่งอวดสบเสียวให้เมื่อยกลัว
 เครื่องเสวยคาวหวานประทานมา
 ฝ่ายหม่อมภรรยาบรรคานั่ง
 อีสาวสาวเหล่าพวกช่างสคิง
 คิดว่าจะให้หัดมโหรี
 ถึงวันพระไม่ได้ชำระความในวัง
 พวกทนายเรียงรายของกำนัล
 เขี่ยบ่าวอุปราชใครขาดเคื่อง
 ปลุกเรือนเหมือนกับถวยฎีกา

ว่ากลางคืนรัศมีสีเนื้อเหลือง
 คนลือเลื่องพุดมากปากแก้ว
 ว่าเค็มความโค่งคังขึ้นวังหน้า
 ไปพุดจากันที่วัดหน้าอัครรรย
 จนชาวแพโรงเหล่าเหล่าบางยี่ขัน
 ว่าเหมือนพระพิมพ์สวรรค์ผู้รุ่งฟ้า
 งามลักษณะวิไลดังเลขา
 เทวคาคลใจจึงได้กัน
 เป็นเทือกเถาเหล่าพระยาขุนันธ์
 หม่อมลูกจันทน์เป็นลาวชาวอัคปือ
 แต่ลงท้องตาลอยอยู่น้อยหรือ
 ฟิ่งจะรื้อจากไขได้สามเดือน
 คุณชายชมหนักหนาหาไม่เหมือน
 ได้คักเดือนคุณแลแม่น้อยน้อย
 ถูกทำนองนางโนไว้ใช้สอย
 ได้ระเบียบเรียบร้อยทั้งถ้อยคำ
 ให้ร้องเรื่องอิเหนาเมื่อเข้าถ้ำ
 จนท้องน้ำเลื่องลือระบือชา
 เกิดเป็นตัวกฐินี่มีวาสนา
 กินข้างหน้าเลื่องลือออกอ้ออึง
 ครั้นได้ฟังกลัวลาคไม่อาจหึง
 มันก็คอยู่นิคหนึ่งคอกกระมัง
 เด็กเด็กเสียงคิมืออยู่บ้าง
 ออกมานั่งหอนอกออกแขกเมือง
 เจ๊กนั่นจีนนี้มีหลายเรื่อง
 พวกหัวเมืองขัศสนขนไปกิน
 นึกคอยวาสนาเมื่อหน้ากฐิน

ปัญญาท่านแทงตลอดคติน
คนนอกพุกกันนั้นไม่เห็น
ข้าพเจ้าได้ส่องกล้องเป่าไฟ

ควรจะภิญโญศปรางฎไป
เมื่อครั้งเป็นนายทองปานท่านสงสัย
ไม่ใกล้ไกลคอกกล้วยฝากตัวเอย ฯ

ในหนังสือกลอนเพลงยาวว่าจมีนราชามาตย์ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นกรพิมพ์ครั้งแรก ได้มีบันทึกตอนต้นเรื่องว่า “พระมหามนตรี (ทรัพย์) แต่งว่าจมีนราชามาตย์ ชื่อปานคือพระยามหาเทพปานนั่นเอง พระมหามนตรีชื่อทรัพย์แต่งแล้วเขียนไว้ในกระดาษ ไปปิดไว้ที่เสาทิมดาบตำรวจหน้า ที่ตรงเสานั้นจมีนราชามาตย์ปานเคยมานั่งชำระความอยู่เสมอๆ ครั้นเวลาเช้าพระยาบำเรอภักดิ์ที่ตกกระนั้นเป็นผู้เก็บได้ นำไปทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้คืนมาปิดไว้คังเก่าไม่กริ้วทรงว่าเขาหยอกกันเล่น”

จมีนราชามาตย์ หรือพระยามหาเทพ (ทองปาน) ผู้นี้ เป็นบุคคลที่มีประวัติน่าสนใจผู้หนึ่ง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้จดไว้ในพระราชพงศาวดารแสดงพฤติการณ์ของพระยามหาเทพไว้ว่า

“ในเดือน ๑๒ ข้างแรมนั้น มีการอัครรรยัควรจะกล่าวไว้ ด้วยพระยามหาเทพ (ปาน) ทำผ้าป่าจะไปทอดที่วัดบวรมงคล มีนายเวรขุนหมื่นผู้คุมในกรมและขุนนาง เจ้สัว จุ้นจู้ ขุนพัฒน์ และชาวแพ มาขออาสาปฏิบัติทำมากกว่ามากจนเหลือพระในวัด ต้องเอาไปทอดวัดอื่นๆ ต่อไป ผ้าป่านั้นทำประกวดประชันกันเป็นกระจาด ๓ ชั้นบ้าง ๔ ชั้นบ้าง เป็นยักษ์ใหญ่บ้าง เป็นรูปสัตว์ต่างๆ บ้าง เป็นอศุภบ้าง มีเครื่องเล่นสำหรับกระจาดทุกกระจาด จะพรรณนาก็ยืดยาว ลงทุนเจ้าของหนึ่งก็หลายชั่งไม่เสียดายคิดแต่จะให้เจ้าคุณมีความกรุณาอย่าให้ข่มเหงอย่างเคียว เจ้าคุณนั้นก็ทำศเหมือนอย่างในหลวง ผูกแพใหญ่ขึ้นบนเรือที่ปากคลองหน้าบ้าน แล้วก็ลงมานั่งอยู่ในแพ มีหม่อมๆ ละครและมโหรีหม่อมแพรสีทับทิมลงมาหมอบเฝ้าคุณผ้าป่าอยู่หน้าแพ ก็เป็นการเอิกเกริกอย่างใหญ่ในแผ่นดินครั้ง ๑ ถึงโดยว่าเจ้าและขุนนางผู้ใหญ่จะ

ทำบ้างก็ไม่ได้เช่นนั้น และเมื่อปีฉลูศรีศกนั้น กรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ เป็นถึงพระราชบุตรโอรสปรานมากคนที่เข้าพึ่งพระบารมีแทบทั้งแผ่นดิน ทำผ้าป่ากระจากใหญ่ขึ้นที่หน้าพระตำหนักน้ำครั้งหนึ่งก็ยังสู้พระยามหาเทพไม่ได้ พระยามหาเทพทำครั้งนั้น ก็เพื่อจะลองบุญวาสนาว่าตัวกับกรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ ผู้คนจะยำเกรงนับถือใครมากกว่ากัน จึงได้คิดทำประกวดประชันขึ้นบ้าง ทำการศพบีหญิงก็ครั้ง ๑ ทำการศพบุศรหญิงก็ครั้ง ๑ แต่ผู้เอาผ้าและของไปช่วย ขุนนางคูเหมือนจะหมดทั้งแผ่นดิน เจ้สัว เจ้าภาษี นายอากรจันจู้ และราษฎรชาวแพแทบจะหมดผ้าขาวใช้ในการศพบำบุญให้ทานก็ไม่หมด แต่เหลืออยู่ก็หลายพันพับ ครั้นที่ตัวตายลงบ้าง ก็ไม่มีใครไปช่วย ได้ผ้าขาวไม่ถึงร้อยพับ แต่ชั้นหีบก็ไม่มีผู้ใดคิดต่อให้ บุตรภรรยาภิ๋มัวแต่วิวาทจะชิงสมบัติกัน หลวงเสนาวานิชไปอยู่ที่นั่น เห็นว่าไม่มีผู้ใดทำหีบก็ไปเรียกบ่าวไพร่ของตัวมาช่วยต่อหีบขึ้น จึงได้ไว้ศพ อันนี้เป็นที่น่าสังเวชอย่างหนึ่ง เมื่อมีชีวิตอยู่ผู้คนบ่าวไพร่ทั้งชายหญิงมีใช้อยู่ในบ้านกว่าพัน กล่าวไว้เพื่อจะให้ท่านทั้งหลายสืบไปภายหน้ารู้ไว้ การเบียดเบียนข่มเหงคนทั้งปวงให้ได้ความเคืองคร้อน เมื่อคนยังปกคิมชีวิตอยู่พอเป็นสุขสบายไปได้ สิ้นชีวิตไปแล้ว ทรัพย์สินเงินทองเครื่องใช้บ่าวทาสก็ผันแปรเป็นอย่างอื่นไป บุตรก็ไม่ได้สืบตระกูลและบ้านเรือนโคใหญ่ก็เป็นป่าหญ้าไปทั้งสิ้น”

นี่เป็นชีวิตของพระยามหาเทพในพงศาวดาร ซึ่งจะเป็นข้อใจกลอนเพลงยาวข้างต้นได้เป็นอย่างดี ท่านผู้นี้ออกจับฝิ่นที่เมืองสาครบุรี แล้วถูกยิงตาย^๑ (ดูเรื่อง “ตัวเหี้ย” ในหนังสือสารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย โดย ส. พลายน้อย)

ได้กล่าวถึงชีวิตและงานบางบทของพระมหามนตรีมาแล้ว ทีนี้ก็จะได้เล่าเรื่องที่ยอดเยียมที่สุดคือระเค่นลันไคต่อไป

เรื่องระเค่นลันไคเป็นเรื่องที่พระมหามนตรีเก็บเอาเรื่องจริงใน

^๑ ถูกปืนที่ใต้สะดือ ๓ นิ้ว เมื่อวันที่ ๑๖ มีนาคม ๒๓๙๐ กลับมาถึงกรุงเทพฯ ได้ ๓ วัน ถึงอนิจกรรม

สมัยนั้นขึ้นมาเขียน คือมีเรื่องเล่ากันมาว่า ในสมัยนั้นมีแขกคนหนึ่งชื่อ ลันไค ชักเซพเนจมาจากอินเดีย มาอาศัยอยู่แถวๆ โบสถ์พราหมณ์ เสาชิงช้าเคี้ยวนี้ ตะแกยิดอาชีพีในการสีซอขอทาน พุคไทยก็ไม่คล่อง แต่ก็ยังอุคสำหรับร้องเพลงและร้องไค้เพียง “สุวรรณหงส์ถูกหอกอย่าบอกใคร บอกใครก็บอกใคร” ร้องซ้ำอยู่นั้นแล้ว จะร้องต่อไปให้ตลอดไม่ได้ จนมีคนรู้จักกันดี ก็ในครั้งนั้นยังมีแขกอีกคนหนึ่งชื่อประคู้ มีเมียชื่อ ประคาะ เลี้ยงวัวนมอยู่แถวกระทรวงยุติธรรมเคี้ยวนี้ อยู่มานานยลันไค กับนายประคู้เกิดวิวาทกันด้วยเรื่องแย่งนางประคาะเมียชวามลาญคนนั้น จนเกิดเป็นข่าวเล่าลือกันหนาหู พระมหามนตรีคงจะได้ยินและนึกขำเกิด อารมณ์สนุกขึ้นมา จึงผูกเป็นบทละครขึ้น เรื่องเคิมของระเค่นลันไค มีมาอย่างนี้

ที่ว่าเอาเรื่องจริงมาแต่งนั้น มีเค้าอยู่ในเรื่องบทละครระเค่นลันไค นั้นเอง คือมีกล่าวถึงที่อยู่ของท้าวประคู้ตอนหนึ่งว่า

มาเอ๋ยมาถึง	เมืองหนึ่งสร้างใหม่คูใหญ่กว้าง
ปราสาทเสาเล้าหมอยู่กลาง	มีคอกโคอยู่ข้างกำแพงวัง

กลอนที่ยกมานี้สอดคล้องกับเรื่องจริงที่ว่า นายประคู้อยู่ที่คอก เลี้ยงวัวแถวกระทรวงยุติธรรม ซึ่งมีอยู่ใกล้กำแพงพระบรมมหาราชวัง จริงๆ เรื่องการตั้งคอกวัวใกล้พระบรมมหาราชวังนี้ เคยมีผู้ใหญ่ท่าน หนึ่งถามว่าจริงหรือ เพราะสงสัยว่าทำไมจึงเอาคอกวัวไปตั้งใกล้วัง ไม่ใช่เรื่องที่น่าคุณเลย ความจริงเรื่องนี้เป็นเรื่องโบราณคดีที่น่ารู้อีกเรื่อง หนึ่ง จะขอยกพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพที่ได้ ทรงอธิบายไว้ใน *สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ* ตอนหนึ่งว่า

“พระเจ้าอยู่หัวในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ มา ไปรคเสวยนมวัว หลักฐานมีอยู่ในบทละครเรื่องระเค่นลันไค ของพระ มหามนตรี (ทรัพย์ ผู้เป็นทวดของชายคิต) แต่งในรัชกาลที่ ๓ ว่า ‘ท้าว ประคู้สุริวงศ์ทรงกะตัก’ เป็นแขกเลี้ยงวัวหลวงตั้งคอกอยู่ที่หัวป้อม เเผด็จคัสกร ถึงเห็นได้ว่าวัวหลวงนั้นเลี้ยงไว้แต่สำหรับบริคน้ำนมส่งหลวง

ภาพเก่าพระบรมมหาราชวัง ถ่ายจากท้องสนามหลวง

มิใช่ขบขี้หรือฆ่าเอาเนื้อกินเป็นแน่ ความจึงหมายว่าน้ำนมวัวหลวง สำหรับพระเจ้าอยู่หัวเสวย จะเป็นอย่างไรไม่ได้ ที่ว่ามานี้มิใช่เป็นแต่ อ้างโดยโวหาร เป็นความจริง ค่ายประเพณีที่สืบมาจากรัชกาลที่ ๔ ตัวเราเองได้ทันเห็นและได้เคยกินน้ำนมวัวหลวงที่ว่ามาเวลาเช้าๆ มีเจ้าพนักงานเป็นแขกโกนศีรษะใส่หมวกอย่างพระยาจุฬาราชมนตรี แต่ถุงผ้าใส่เสื้ออย่างไทย เอาขบวนมวัวเข้าไปส่งที่ประตูสนามราชกิจทุกวัน ไข่แต่เท่านั้นเวลาก่อนพระบิณฑบาตเวรมีน้ำนมวัวโกหนึ่งไปตั้งสำหรับให้พระราชอาคันตุกะที่ท้องถนนเสมอ”

จากพระนิพนธ์ที่ยกมานี้ เห็นจะเป็นหลักฐานที่แน่นอนเชื่อได้ว่า คอกวัวมีอยู่แถวบริเวณใกล้พระบรมมหาราชวัง คือตรงข้ามป้อมเผด็จ-คัสกร คือป้อมหัวมุมพระบรมมหาราชวังเดี๋ยวนี้ ซึ่งก็เป็นบริเวณหลังศาลหลักเมืองหรือใกล้ๆ กับกระทรวงยุติธรรมนั่นเอง นี่เป็นโบราณคดีเกี่ยวกับเรื่องระเด่นลันไดที่น่ารู้เรื่องหนึ่ง

เมื่อได้พูดคุยถึงคอกเลี้ยงวัวใกล้พระบรมมหาราชวังมาแล้ว ก็ควรจะกล่าวต่อไป อีกด้วยว่า แถวพระราชวังบวรหรือบริเวณใกล้พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร เคียงนี้ ก็เคยเป็นที่อาศัยของพวกแขกเลี้ยงวัว และมีอยู่จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ คอกวัวนั้นอาจจะอยู่แถวข้างๆ คลองโรงไหมก็ได้

การที่มีคอกวัวใกล้กับพระบรมมหาราชวังเช่นนี้ เป็นเครื่องส่อให้เห็นว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๓-๕ นั้น ทางราชการต้องใช้นมวัวมาก จึงมีคอกวัวไว้รีคนมใช้เอง ทั้งนี้เราจะสังเกตเห็นได้จากพวกฝรั่งที่เข้ามาติดต่อทำสัมพันธไมตรีกับไทยในสมัยนั้น ได้รับนมสดไปดื่มเป็นประจำทุกวัน มีแจ้งไว้ในหมายกำหนดการเลยทีเดียว นับว่าเป็นสมัยที่ไทยเรารู้จักการค่อมนมวัวสมัยแรกก็เห็นจะได้ แต่ก็คงเป็นเฉพาะในหมู่ขุนนางข้าราชการที่รู้ธรรมเนียมฝรั่ง หรือผู้มีเงินเท่านั้น คนธรรมดาคงจะไม่นิยมกันนัก

เมื่อได้อธิบายถึงประวัติคอกเลี้ยงวัวแล้ว ทีนี้จะขอพูดถึงสำนวนที่เกี่ยวข้องไปในทางโบราณคดีต่อไป ท่านที่เคยอ่านเรื่อง *ระเด่นลันได* มาแล้ว คงจะจำกิจวัตรของระเด่นลันไดได้ว่า พอตื่นขึ้นมาแล้วก็ล้างหน้า กินข้าว อาบน้ำ ซึ่งถ้าจะพูดกันตามหลักสุขศึกษาแล้วก็ผิด เพราะไปกินข้าวก่อนอาบน้ำ สำนวนกลอนตอนนี้อย่างนี้เขียนไว้ว่า

ครั้นรุ่งแสงสุริยันตะวันไฉน	โง้งโคงลงในอ่างแล้วล้างหน้า
เสร็จเสวยข้าวคั่งกับหนังปลา	ลงสระสงครกคางในท้องคลอง
กระโดดคำสามทีสีเหงื่อไคล	แล้วอย่างขึ้นบันไดเข้าในห้อง
ทรงสุคนธ์ปณละลายคินสอพอง	ชโลมสองแก้มคางอย่างแมวคราว
นุ่งกางเกงเข็มหลองลงกรณ	ผ้าทิพย์อาภรณ์พั้นขาว
เจียรระบาคเหมือนละว้ามาแต่ลาว	ดูราวกับหนังแขกเมื่อแรกมี

ในกลอนตอนนี้จะเห็นว่าใช้คำต่างๆ คี เช่น “นุ่งกางเกงเข็มหลอง” ซึ่งแสดงว่ากางเกงขาดแทบไม่มีเนื้อคี จะปะจะซุนก็ไม่ว่าจะเย็บติดกับผ้าเค็มที่ตรงไหน ในรายการอาหารก็ให้ระเด่น “เสวยข้าวคั่งกับหนังปลา”

คำนี้เป็นสำนวนที่แสดงถึงความยากจนอย่างแสนเข็ญ และคงเป็นสำนวนคลกในสมัยนั้น เพราะปรากฏว่าใน**บทพระบำของรัชกาลที่ ๕** ก็มีสำนวนนี้อยู่เหมือนกัน คือในพระราชนิพนธ์มีว่า

มาจะกล่าวบทไป	ถึงพระอรชุนเรื่องศรี
อยู่ยงวิมานรุจี	ภูมิซบเซาเมาักัญชา
ใให้อยากหวานหวานรำคาญอก	มุ่นหมกเสือกสนเทียวก้นหา
เปิดม่านเห็นข้าวตังกับหนังปลา	เสวยทิพย์โอาสาสำราญใจ

จากนี้จะเห็นว่า สำนวนทั้งสองเรื่องนี้มีความละม้ายคล้ายคลึงกันมาก นอกจากนี้ยังมีสำนวนที่เหมือนกันอีกอย่างหนึ่งคือ *“ดูราวกับหนังแขกเมื่อแรกมี”* ซึ่งในบทพระราชนิพนธ์ใช้ว่า

มาจะกล่าวบทไป	นวลนางเมโหลเหลวไหล
ผิวเนื้อเป็นนวลล้วนซีไคล	วิลัยเหมือนหนังแขกเมื่อแรกมี

คำว่า *“เหมือนหนังแขกเมื่อแรกมี”* นี้ บางท่านอาจจะฉงนว่าหนังแขกเมื่อแรกมีนั้นเป็นอย่างไรและหมายถึงอะไร คำว่า หนังแขกไม่ได้หมายถึงภาพยนตร์อินเดียที่เข้ามาฉายเหมือนอย่างในทุกวันนี้ หนังแขกในที่นี้หมายถึงหนังตะลุงชวานั่นเอง เข้าใจว่าหนังตะลุงของชวาคงจะเคยเข้ามาเล่นในสมัยนั้นบ้าง ฟังตามเรื่องจะเห็นว่าเป็นการเปรียบเทียบแสดงว่าไม่สวยไม่งาม ก็หนังตะลุงชวานั้นจะได้เหมือนกับหนังตะลุงของไทยทุกวันนี้ก็หาไม่ เพราะหนังตะลุงชวาไม่เป็นรูปร่างเหมือนหนังตะลุงไทย ทั้งนี้เพราะศาสนาอิสลามห้ามทำภาพเป็นรูปคน พวกชวาในชั้นนั้นนับถือศาสนาอิสลาม ก็จำต้องแก้รูปตัวหนังให้ผิดเพี้ยนไปจากคน หนังตะลุงชวาได้เข้ามาถึงมลายู พวกมลายูชอบใจจึงจำเอามาเล่นบ้าง และได้นำเข้ามาในกรุงเทพฯ เราจึงเรียกกันว่าหนังแขก คนไทยในสมัยนั้นไม่ค่อยชอบ เพราะรูปร่างหนังไม่ดี (ประวัติหนังตะลุงและรูปตัวหนังชาติต่างๆ มีกล่าวถึงอย่างพิสดารในหนังสือ *เกร็ดโบราณคดีประเพณีไทย* โดย ส. พลายน้อย แล้ว) ใน**เสภาขุนช้างขุนแผน**

ตอนทำศพนางวันทอง ยังได้กล่าวถึงหนังแขกไว้ตอนหนึ่งว่า

เหล่าเจ้าพวกหนังแขกแทรกเข้ามา
 พิศุขหน้าตามันป้อหลอ
 รูปร่างโสมมผมหึงงอ
 จมูกโค้งโก่งคอเหมือนเปรตยีน

นี่แสดงว่า “หนังแขกเมื่อแรกมี” นั้นไม่ดีแน่ รูปร่างไม่สวย ในสมัยนั้นถ้าจะเปรียบคนชั่วร้ายก็เห็นจะเปรียบว่า “เหมือนหนังแขก” กันเป็นแน่ พระมหามนตรีจึงได้นำมากล่าวไว้ในเรื่อง *ระเด่นลันได*

สรุปว่าเรื่อง *ระเด่นลันได* สนุกทั้งเนื้อเรื่อง และสำนวนกลอน เป็นบทละครตลกที่ยังไม่มีใครสามารถแต่งเลียนแบบได้ดีเท่าจนถึงทุกวันนี้ และจะเป็นเรื่องทีอ่านกันได้ตลอดไปอีกนานแสนนาน

หม่อมราโชทัย

กวีคนแรกที่ได้คำลขสิทธิ์

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น กล่าวกันว่าใครรู้ภาษาฝรั่งก็เป็นคนโปรด

ในครั้งนั้นทั้งวังหลวงและวังหน้าโปรดความรู้ทางตะวันตกเป็นอันมาก ความรู้และวิชาการต่างๆ ก็จะได้จากตำราภาษาอังกฤษ ฉะนั้นภาษาอังกฤษจึงเป็นกุญแจสำคัญที่จะไขหาความรู้เหล่านั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายว่า ผู้ที่เรียนภาษาอังกฤษในเมืองไทยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ก็มีอีก ๒ คนคือ หม่อมราโชทัย (กระต่าย) คนหนึ่ง กับนายคิศจีก คนหนึ่ง

นายคิศจีนนั้นเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้ที่ได้ฝึกหัดวิชาเดินเรือแลเรียนรู้ภาษาอังกฤษเป็นที่รู้จักของฝรั่งในสมัยนั้น และพากันเรียกว่า “กัปตันคิก” ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ นายคิศจีนได้เป็นขุนปริชาชาญสมุทรร ได้โปรดให้ไปเป็นล่ามประจำตัวจอมมณเฑียรพิทักษ์ (คัง) เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูตไปยังราชสำนักสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย ณ กรุงลอนดอน เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ คราวเดียวกันกับหม่อม

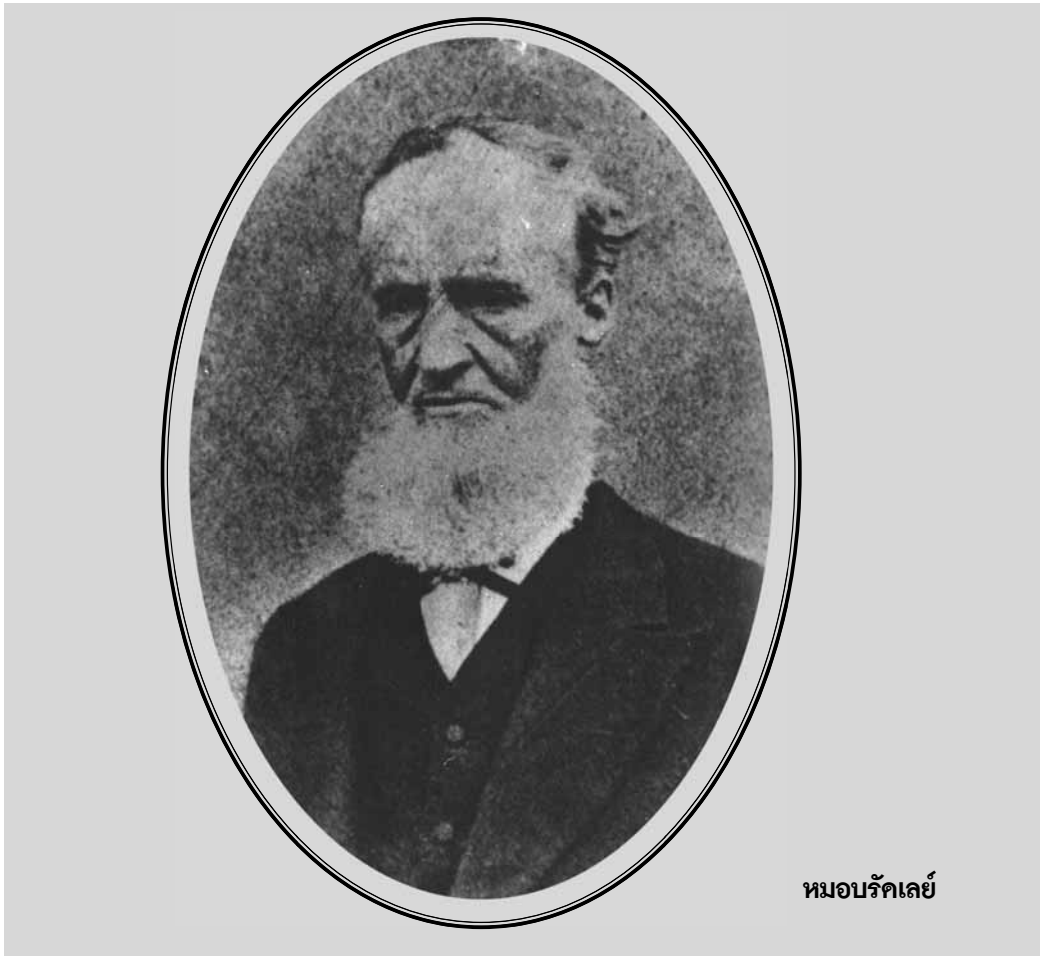
ราโชทัย (กระต่าย) และต่อมาขุนปรีชาชาญสมุทรได้เป็นที่หลวง
สุรวิเศษ นายทหารหน้า ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และเป็นครู
สอนภาษาอังกฤษถวายพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัวมาแทบทุกพระองค์

หม่อมราโชทัย (กระต่าย) นั้นเดิมเป็นหม่อมราชวงศ์ (ม.ร.ว.
กระต่าย อิศรางกูร) เป็นโอรสหม่อมเจ้าช่อม และหม่อมมกเป็นมารดา
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า เกิดปีเถาะ
พ.ศ. ๒๓๖๒ แต่ในประกาศข่าวหม่อมราโชทัยถึงแก่อนิจกรรม ได้กล่าว
ว่าเกิดวันพุธที่ ๑๒ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๒๐ ซึ่งเมื่อตรวจปฏิทินดูแล้วไม่มี
วันพุธที่ตรงกับวันที่ ๑๒ มิถุนายน เลย ไม่ว่าจะปี พ.ศ. ๒๓๖๒ หรือ
พ.ศ. ๒๓๖๓

ครั้นตรวจดูจากฉบับภาษาอังกฤษจึงได้พบว่าหม่อมราโชทัย
“was born on Wednesday the 12th April, Anno Christi 1820” คือ
เกิดวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๓ ตรงกับวันพุธ เดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ
ปีมะโรง โทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ ข่าวภาษาอังกฤษออกจากพระบรม
มหาราชวังคงไม่ผิด แต่เมื่อแปลออกมาคนตรวจอักษรอาจพลั้งเผลอไป

เมื่อสืบสายสกุลหม่อมราโชทัยขึ้นไปตามลำดับ ปรากฏว่าหม่อม
เจ้าช่อมเป็นโอรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราอนุรักษ ผู้ทรงเป็นต้น
ราชสกุล อิศรางกูร และถ้าย้อนขึ้นไปอีก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรา-
อนุรักษก็เป็นโอรสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุदारักษ
พระพี่นางองค์น้อยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
มหาราช และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราอนุรักษยังเป็นพระอนุชาของ
สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระราชชนนีของพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย จึงนับว่าหม่อมราโชทัยใกล้ชิดทางพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก

เมื่อในรัชกาลที่ ๔ หม่อมเจ้าช่อมได้เป็นกรมหมื่นเทวานุรักษ์
หม่อมราชวงศ์กระต่ายก็คงได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กมาตั้งแต่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวช (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๘๔) จึง

หมอบรัดเลย์

ได้ชื่อว่าเป็นข้าหลวงเดิมด้วยคนหนึ่ง และได้พยายามเรียนภาษาอังกฤษตามเสด็จจนรู้ใช้การได้ หมอปลัดเลได้กล่าวถึงหม่อมราชวงศ์กระต่ายหรือหม่อมราชาโชทัยว่า “ข้าพเจ้าได้รู้จักหม่อมราชาโชทัยมาช้านานประมาณ ๓๐ ปีแล้ว แลท่านได้เรียนหนังสืออังกฤษกับข้าพเจ้าได้สิบปีกว่า ข้าพเจ้าจึงรู้ในน้ำใจท่านละเอียดค้ำยเป็นคนมีอาชีพที่หาใจดีเหมือนก็เป็นอันยาก”

ข้อความนี้มีขัดแย้งกับเซอร์ยอน เบาริง ราชทูตอังกฤษที่เข้ามาทำสัญญากับประเทศสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ ได้บันทึกไว้เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน ตอนหนึ่งว่า “เมื่อคืนนี้เจ้าหม่อมราชาโชทัยมหาดเล็กพระเจ้าแผ่นดินได้เล่าเรื่องที่เขาเรียนภาษาอังกฤษให้ข้าพเจ้าฟังสนุกมาก ในครั้งแรกเขาได้เรียนรู้อยู่กับหมอแบรดเลย์ได้หกสิบเอ็ดวัน แล้วก็เกิด

เซอร์จอห์น เบาว์ริง

เป็นการจุกจิกกันขึ้น จะเรียนต่อไปก็เกิดเป็นการขัดแย้งด้วยคนทั้งหลาย หัวเราะเยาะและพูดนินทาว่าเป็นบ้า และเรียกว่ายาโมห์ แต่เขาก็อุตส่าห์แอบทนเรียนมาได้หกเดือนก็พอมีความรู้ได้มากขึ้น...แต่ต่อมาในเวลาภายหลัง เจ้าองค์นี้จึงได้รับความอนุเคราะห์ในการเรียนภาษาอังกฤษ และบัดนี้ได้รับราชการเป็นราชเลขานุการของพระเจ้าแผ่นดิน”

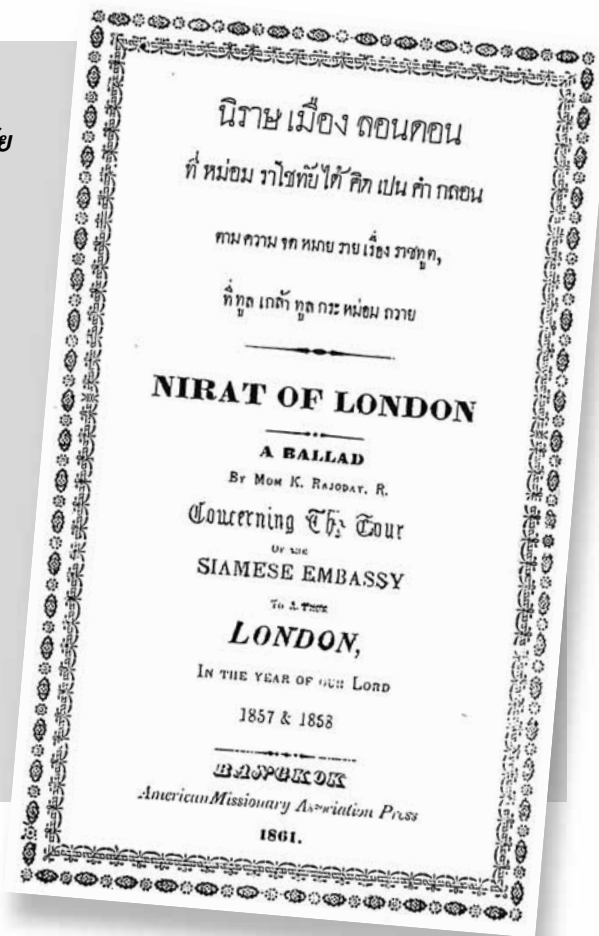
ถ้าฟังตามบันทึกของเซอร์ยอน เบาว์ริง ก็แสดงว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ นั้น หม่อมราชวงศ์กระต่ายได้เป็นหม่อมราชาโชทัยแล้ว และมีหน้าที่เป็นราชเลขานุการต่อมาอีก ๒ ปี หม่อมราชาโชทัยก็ได้เป็นล่ามไปเมืองอังกฤษกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ เมื่อกลับจากยุโรปครั้งนั้นแล้วก็ได้รับพระราชทานพานทองเล็ก ในการเป็นล่ามไปครั้งนี้ หม่อมราชาโชทัยได้เขียนรายงานเป็นจดหมายเหตุไว้ด้วย และต่อมาอีก ๒ ปี หม่อมราชาโชทัยจึงได้แต่งนิราศลอนดอน หมอปลัดเล

ได้กล่าวไว้ในจดหมายเหตุว่า เมื่อแต่งแล้วได้ขายกรรมสิทธิ์การพิมพ์ครั้งแรกให้หมอปลักเลเป็นเงิน ๔๐๐ บาท เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔^๑ นับเป็นครั้งแรกที่ได้มีการซื้อขายกรรมสิทธิ์หนังสือในเมืองไทย หนังสือนิราศลอนคอนนี้ออกจะเป็นเรื่องอื้อฉาวมากเมื่อพิมพ์ออกจำหน่าย สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายไว้ว่า

“เรื่องนิราศลอนคอน ตั้งแต่พิมพ์ให้ปรากฏก็ยกย่องกันมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ว่าแต่งดีถึงชั้นเอกในหนังสือกลอนไทย ถึงนิราศของสุนทรภู่ เรื่องที่นับว่าเป็นอย่างดีก็ไม่ดีกว่านิราศลอนคอน เห็นจะเป็นด้วยประหลาดใจกันว่า หม่อมราโชทัยสืเป็นนักเรียนภาษาฝรั่ง ทำไมจึงแต่งกลอนไทยได้ดีถึงเพียงนั้น จึงมีผู้สงสัยว่านิราศลอนคอนนี้หม่อมราโชทัยมิได้แต่งเอง พระสารสาสน์พลขันธ์ (สมบุญ) ได้เป็นที่ขุนมหาสิทธิโวหาร อาลักษณ์ในรัชกาลที่ ๔ บอกแก่ข้าพเจ้าว่า หม่อมราโชทัยได้วานขุนสารประเสริฐ (นุช) แต่ง และยังมีผู้พูดกันอีกอย่าง ๑ ว่าหม่อมราโชทัยวานให้สุนทรภู่แต่ง อ้างว่าเมื่อสุนทรภู่ตาย เขาพบกากร่างนิราศลอนคอนที่บ้านสุนทรภู่ เสียงโจทสอดแล้วเรื่องนิราศลอนคอนนี้เคยได้ยินมาแต่ก่อนเนืองๆ ข้าพเจ้าจึงเอาหนังสือนิราศลอนคอนมาอ่านพิจารณาดูอีกครั้งหนึ่ง อ่านไปไม่เท่าใดก็เชื่อแน่ว่าหนังสือเรื่องนี้ หม่อมราโชทัยแต่งเองหาได้วานผู้ใดแต่งไม่ ถ้าจะได้อาศัยขุนสารประเสริฐ (นุช) บ้าง ก็เห็นจะเพียงวานให้ช่วยอ่านตรวจแก้ถ้อยคำบ้างเล็กน้อย ข้อที่ว่าวานสุนทรภู่แต่ง น่าจะเป็นด้วยสังเกตุเห็นกลอนในนิราศลอนคอนคล้ายสำนวนกลอนสุนทรภู่มีอยู่หลายแห่ง เช่นเมื่อราชทูตทูตลา กลอนตรงนั้นว่า

^๑ ได้พิมพ์ครั้งแรกในปีนี้ แต่มีประกาศในบางกอกกรีกอร์เดอร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ ว่า “เจ้าของหนังสือนิราศเมืองลอนคอนนั้นอยู่ที่แพริมปากคลองขุดตพานหัน ชื่อนายจ่าง หนังสือนิราศลอนคอนนั้นยังมีเหลืออยู่บ้าง ถ้าผู้ใดจะต้องการเชิญท่านไปซื้อตามชอบใจเถิด”

หนังสือนิราศลอนดอน ของหม่อมราโชทัย
ฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๐๔

พระทรงจิมจันทน์เจิมเฉลิมวิลาส
แล้วผูกคาค้ายขวัญรำพันสอน
เสด็จคำรัสตร์สอำนวยอวยพระพร
จงถาวรเรื่องยศหมคทุกคน

“กลอนเช่นนี้เป็นกลอนสุนทรภู่แท้ แต่ถ้าสังเกตต่อไปในที่อื่นจะเห็นได้ว่าที่จริงนั้นหม่อมราโชทัยเอากลอนสุนทรภู่เป็นแบบอย่างแต่งตามด้วยความนับถือ แม้คำสัมผัสก็พยายามรับแค่ตรงคำที่ ๓ ตามอย่างกลอนสุนทรภู่ แต่ความจริงสุนทรภู่อยู่มาในรัชกาลที่ ๔ ไม่กี่ปีก็ถึงแก่กรรมในปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๘๘ ไม่ทันได้แต่งนิราศลอนดอน เพราะหม่อมราโชทัยยังไม่ได้ไปยุโรป”

หลักฐานที่ทำให้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เชื่อแน่ว่าหม่อมราโชทัยแต่งเองนั้น เพราะถ้าเป็นผู้อื่นแต่ง จะเป็นสุนทรภู่ก็ตาม หรือขุนสารประเสริฐ (นุช) ก็ตาม คงจะต้องเอาจดหมายเหตุของหม่อม

ราชาทัยมาเป็นหลัก แต่งกลอนตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุนั้น ไม่นอกออกไปได้ แต่ใน*นิราศลอนดอน* ถ้าใครสังเกตก็จะเห็นว่ามีความแปลกออกไปจากจดหมายเหตุหลายแห่ง มีใช้แต่ที่ชมนกชมปลาซึ่งปล่อยให้กลอนพาไปเท่านั้น ยังมีความจริงซึ่งแต่งได้แต่ด้วยตัวเองเห็นเอง อยู่ใน*นิราศลอนดอน* อันมิได้ปรากฏในคำจดหมายเหตุอีกมากมายหลายแห่ง ใ้ชีวิตที่ผู้แต่งคามหนังสือจดหมายเหตุจะว่าได้เช่นนั้น ข้อนี้เป็นหลักฐานมั่นคงว่า *นิราศลอนดอน*นี้หม่อมราชาทัยแต่งเอง สมดังที่บอกไว้ในโคลงบานแพนกว่า

พวกเราเกลากล่าวเกลี้ยง	กลอนไข
คือหม่อมราชาทัย	ที่คั้ง
แสดงโดยแต่จริงใจ	จำจด มานา
ห่อนจักพลิกแพลงพลั้ง	พลาดถ้อยความแถลง

นิสัยของหม่อมราชาทัยนั้น ตามความเห็นของพระยาภะรตราชา (หม่อมหลวงทศทิศ อิศรเสนา) และพระยาราชาโยธา (ทิพ เปรมกมล) ที่ได้สังเกตจาก*นิราศลอนดอน* พอสรุปได้ดังนี้

๑. เป็นผู้เอาใจใส่ดูแลพวกพ้อง ไม่เมินเฉยในเมื่อมีเหตุเจ็บไข้ได้ทุกข์ นึกถึงอกตนอกท่าน เช่น นายพิจารณ์สรรพกิจเมาคลื่นก็มีความสงสาร และเมื่อจะไปชมหัวเมืองต่างๆ ในอังกฤษ จมื่นมณฑลเศียรพิทักษ์ป่วยไปช่วยไม่ได้ ต้องอยู่ในที่พัก ก็มีความกังวลถึงว่าเป็นเพื่อนร่วมสุขทุกข์มาด้วยกัน และกำชับแพทย์ให้รักษาพยาบาลครั้งนี้เป็นต้น

๒. เป็นผู้มีความละเอียดถี่ถ้วนและสังเกตดี เช่น การไปคุละคร การเข้าเฝ้า การไปกินเลี้ยง การคุเต้นรำ การคุพิธีเสกสมรส คุกระบวนเสด็จเปิดสภา เครื่องทรงของสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย เหล่านี้เป็นต้น เล่าไว้ละเอียดถี่ถ้วน แม้ละครเล่นตอนหกคะเมนเอาศีรษะลง ตัวผู้เล่นหน้าแดงเหมือนทาเสนก็สังเกตเห็น

๓. เป็นผู้ไม่ชอบพูดเกินที่ได้เห็น คือได้ฟังหรือได้เห็นเท่าไรเล่าเท่านั้น ไม่มีความคิดความเห็นต่อเติม บางอย่างถึงปรารภว่าไม่อยาก

เล่า เพราะเกรงผู้ฟังจะว่าพูดเกินจริง เช่นตอนเล่าถึงเครื่องประคานน้ำเป็นต้น เว้นแต่บางแห่งที่กล่าวถึงบทสนทนาชมไม้หรือความคำนึงถึงครอบครัว เพื่อให้เหมาะสมแก่แบบกวีในการแต่งนิราศเท่านั้น แต่ก็ไม่น่าคำนึงจนเกินกว่าปกติชนจะคำนึงเช่นนั้น

๔. เป็นคนเปิดเผย ไม่ปิดบังซ่อนเร้นฐานะบ้านเมืองของตนและของผู้อื่น ของเขาคิดว่าก็ว่าไปตามความรู้สึก เช่น ไปเห็นทรัพย์สมบัติของเขามั่งมีกว่า ก็เปิดออกมาตรงๆ ว่าเราจนกว่าเขา ถึงกับบนบานศาลกล่าวให้บ้านเมืองของตนมั่งมีอย่างเขาบ้าง

๕. เป็นผู้รักบ้านเมือง อยากให้บ้านเมืองของตนเทียมบ่าเทียมไหล่เขาคังกล่าวมาก่อน

๖. เป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินของตน ผั่งจิตใจแนบแน่น เมื่อกล่าวถึงก็กล่าวด้วยความเคารพอย่างยิ่ง เมื่อมีเหตุการณ์อะไรเป็นที่หวาดหวั่นก็ระลึกเอาบุญบารมีพระเจ้าแผ่นดินคุ้มครองก่อนอื่น

๗. เป็นผู้ใช้วาจาสุภาพ ไม่หยาบไม่โลน สมควรเป็นผู้ดีแท้ สิ่งใดที่จะหยาบหรือโลนก็พูดแย้มๆ พอให้รู้ในทันที ไม่จู้จนเห็นคำเห็นแดงเห็นมืออยู่แห่งเดียวใน *นิราศลอนคอน* ที่นับว่าเป็นคำหยาบ คือบทที่ ๑๖๘ "ชื่อบ้านเวชเขตแดนกแขกอัปรีย์" แต่ก็มีได้มุ่งหมายจะคำ เพียงเปรียบว่าพวกแขกเหล่านั้นยังไม่เจริญ และต้องการสัมผัสด้วยเท่านั้น

๘. เป็นผู้มีความกระดากใจที่จะทำความเสื่อมเสีย เช่นเห็นผ้าเมียหรือคู่รักฝรั่งเขาคลอเคลียกันในที่เปิดเผยซึ่งเขาไม่ถือกัน แต่หม่อมราชโชนทัยเก็บเอามานึกคิดกระดากใจไปตามประเพณีของตน ดังนี้เป็นต้น

๙. เป็นผู้มินิสัยเป็นครู คือรู้จักเลือกเฟ้นเล่าสิ่งที่สำคัญและผู้อื่นไม่เคยรู้เคยเห็นละเอียด ส่วนที่พอรู้เป็นคำอยู่บ้างแล้วก็เล่าพอได้ความหรือสิ่งใดไม่สำคัญก็เล่าลัๆ และรู้จักคัดแปลงสิ่งที่เห็นว่าผู้ฟังอาจไม่รู้จักให้เข้าใจง่ายขึ้น โดยเรียกชื่ออย่างเดียวกับผู้ฟังรู้จักอยู่แล้ว เช่น แตรวงเรียกว่าปี่พาทย์ เครื่องสายฝรั่งเรียกว่ามโหรี นายช่างกลเรียกว่านายจักร คำรวจผู้รักษาความสงบสุขของราษฎรซึ่งเวลานั้นของเรายัง

ไม่มี เรียกว่าอำเภหรือกรมการอำเภอ ตำรวจรักษาการณ์ตามถนน เรียกว่านายถนน ดังนี้เป็นต้น

๑๐. เป็นผู้ถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น บุญบารมีของพระเจ้าแผ่นดิน เทวดา เจ้า และภูตผีปีศาจ เช่นเกิดความหวาดหวั่นอะไรขึ้นก็บนบานให้ช่วย ไปเห็นโครงกระดูกคนก็บ่นว่าเกลียดกลัว ดังนี้เป็นต้น

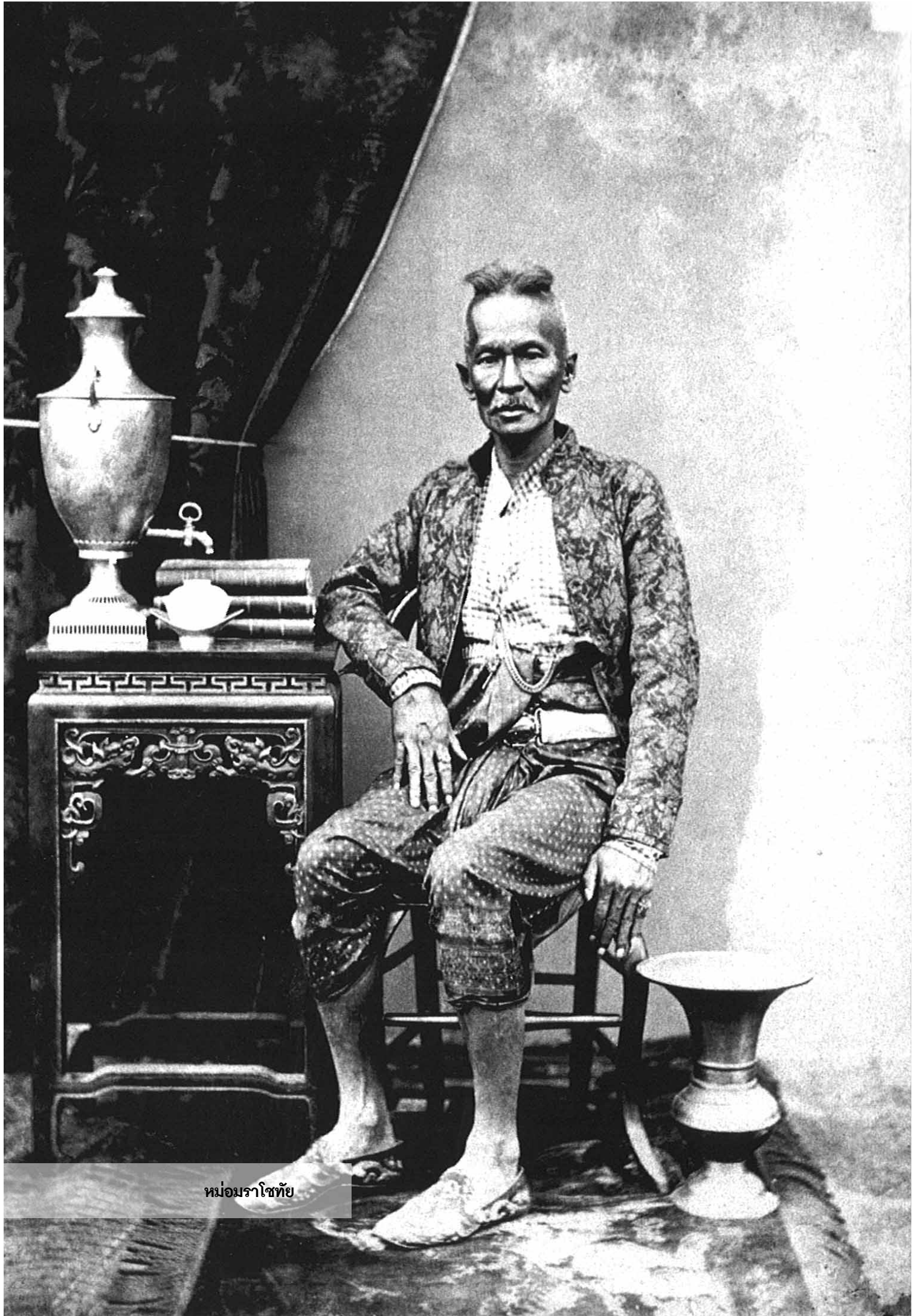
๑๑. เป็นคนพยายามและประณีตเสมอต้นเสมอปลาย เช่นการ แต่งนิราศลอนดอนนี้เป็นต้น พยายามเลือกหาถ้อยคำได้เหมาะสม และ วางสัมผัสคล้องจองกันได้สม่ำเสมอ เป็นระเบียบเดียวกันได้ตลอดตั้งแต่ ต้นจนจบ ไม่มีแห่งใดที่จะแสดงว่าสะเพร่าหรือขี้เกียจซุ่มๆ พอให้เสร็จไป

เนื่องจากหม่อมราโชทัยมีความรู้ภาษาอังกฤษดีดังกล่าวแล้ว ต่อมาจึงได้เป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลต่างประเทศเป็นคนแรก ในระหว่าง นั้นถ้ามีราชการที่เกี่ยวข้องกับอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัวก็มักทรงใช้หม่อมราโชทัยเป็นผู้ติดต่อกับออยู่เสมอ เช่นครั้งหนึ่งลอร์ด ยอห์น เฮย์ (Lord John Hay) ผู้บัญชาการทัพเรืออังกฤษทางทะเลจีน เข้ามาเยี่ยมกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. ๒๔๐๔ หม่อมราโชทัยก็ได้รับหน้าที่ เป็นผู้ต้อนรับเชิญท่านผู้บัญชาการเข้ามายังกรุงเทพฯ

ในสมัยที่เป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลต่างประเทศนั้นเอง ก็เกิดเรื่อง ยุ่งยากขึ้นกับกงสุลฝรั่งเศส คือ มองซิเออร์ โอบาเรต์ ซึ่งเป็นคนขาด มารยาททั้งในด้านการเมืองและส่วนตัว เช่น ชอบกระทำการอันละเมิด ต่ออำนาจของไทย มีการชักชวนข้าทาสคนไทยไปอยู่ในรอมองฝรั่งเศส บ้าง ตั้งตัวเป็นเอเยนต์ขายสุราโดยไม่บอกรัฐบาลไทยบ้าง และเรื่อง อื่นๆ อีกหลายอย่าง คราวหนึ่งหม่อมราโชทัยได้ไปเจรจากับโอบาเรต์ และถูกโอบาเรต์แสดงกิริยาข่มขู่ก้าวร้าวถึงกับผลักหม่อมราโชทัยล้มลง กล่าวกันว่า ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาหม่อมราโชทัยก็มีสุขภาพทรุดโทรม

ตามประกาศข่าวหม่อมราโชทัยถึงแก่อนิจกรรมที่แปลจากฉบับ ภาษาอังกฤษ มีรายละเอียดเพิ่มเติมว่า

“ท่านเพิ่งเข้ารับราชการในกรมท่า เนื่องจากเสนาบดีของกรมนั้น ป่วยเป็นโรคเกี่ยวกับตามาคั้งแต่เดือนมิถุนายนที่แล้ว แต่เป็นคราว

หม่อมราชโชทัย

เคราะห์ร้ายที่หม่อมกระต่ายราโชทัยได้เจ็บป่วยลงโดยเป็นไขอย่างแรง ก่อน มาแต่วันที่ ๘ เดือนมิถุนายน และมีอาการทรุดลงเรื่อยๆ ต่อมาก็ ทรุดจนไม่มีหวัง กระทั่งถึงวันที่ ๒๕ กรกฎาคม ซึ่งเป็นวันที่ญาติของ เธอคือกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสสิ้นพระชนม์ ต่อจากนั้นอีก ๖ วันเธอก็ ถึงแก่อนิจกรรม เมื่อเวลาบ่าย ๒ โมงของวันที่ ๓๑ กรกฎาคม คริสต์ ศักราช ๑๘๖๗ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและรัฐบาลย่อมเศร้าสลดเป็นอัน มาก ในการสูญเสียบุคคลสำคัญผู้นี้ ทั้งในส่วนที่เป็นพระราชวงศ์และที่ เคยรับราชการที่สำคัญของรัฐบาลด้วย จึงขอประกาศถึงเหตุการณ์อัน เศร้าสลดที่บังเกิดคึกๆ กันมายังกงสุลและเจ้าหน้าที่ฝ่ายกงสุลของต่าง ประเทศ ตลอดจนมิตรสหายของท่านผู้ล่วงลับไปแล้ว

“สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะทรงพอพระราชหฤทัย ถ้าสถานกงสุล ของต่างประเทศจะลดธงลง เพื่อแสดงความเศร้าเสียใจต่อการถึงแก่อนิจกรรมของท่านผู้เป็นบุคคลสำคัญนี้เพียง ๑ วันเท่านั้น เหมือนดั่งที่ เคยกระทำมาครั้งการถึงแก่กรรมของนายฮันเตอร์ ผู้เป็นล่ามของ กรมท่าเมื่อ ๒ ปีมาแล้ว”

หม่อมราโชทัยถึงแก่อนิจกรรมวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ อายุได้ ๔๗ ปี และพระราชทานเพลิงศพเมื่อวันที่ ๑๘ กันยายน ปีเดียวกัน ณ เมรุวัดอรุณราชวราราม

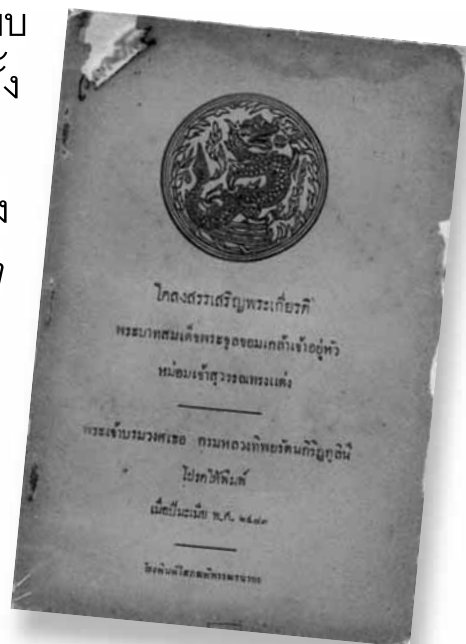
หม่อมราโชทัยมีภรรยาชื่อหนู แต่ไม่มีบุตรธิดาสืบสกุล

หม่อมเจ้าสุพรรณ

นานมาแล้วมีอาจารย์สอนวรรณคดีไทยท่านหนึ่งถามว่า หม่อมเจ้าสุพรรณผู้แต่ง *โคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* นั้น มีประวัติความเป็นมาอย่างไร แต่เท่าที่ท่านผู้นั้นได้ทราบมาว่าหม่อมเจ้าสุพรรณได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นไกรสรวิศิตกำกับกรมสังขการี คำถามนั้นทำให้ผู้เขียนสนใจมาก เพราะได้เขียนพระประวัติกรมหมื่นไกรสรวิศิตมาแล้ว แต่ไม่เคยทราบมาก่อนเลยว่า จะมีพระนามกรมซ้ำกันอีกพระองค์หนึ่ง ได้พยายามตรวจสอบอยู่นานก็ไม่พบหลักฐาน จนเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๑ จึงได้พบเค้าเงื่อนพอที่จะวิสันนาให้ท่านผู้นั้นทราบได้ แต่ก็ไม่มีโอกาสได้พบกันอีก และคิดว่าน่าจะบันทึกไว้กันลืม ทั้งจะแก้ไขเข้าใจผิดดังกล่าวนี้ได้บ้าง

ต้นเหตุที่หม่อมเจ้าสุพรรณจะทรงแต่ง *โคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* นี้ ได้ความตามพระราชนิพนธ์ว่า หม่อมเจ้าสุพรรณจะทรงแต่งถวายตั้งแต่งานเปิดคลองเปรมประชากรเมื่อปีออก พ.ศ. ๒๔๑๕ แต่ทรงรออยู่หลายเดือน หม่อม

เจ้าสุวรรณก็ยังเฝ้ายอมอยู่ ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องหม่อมเจ้าสุวรรณีให้แต่งโคลง ดังพระราชนิพนธ์ต่อไปนี้

เจ้าสุวรรณขันคาค้ำ	คิคกลอน
คั้งแต่เมื่อเปิดคลอง	ก่อนนั้น
โยนสิ่งแข็งนอน	ไปเร่ง ทำแฮ
เก็บสมุคหุค้ำอัน	อืดหาย
แรกสิ่งเจ้าแข่ง ^๑ ให้	ไปคัค
แต่คร่ำถ้าคอยหลาย	มาสแล้ว
ถามข่าวว่ายังขัด	กลอนคั้ง
ยินแต่คั้นเจ็อยแจ้ว	จับกรรม
บัดนี้รับสั่งให้	เร่งทำ เถิดแฮ
กำหนดให้ทันวัน	พุธไซร์
มั่นนานเนินเกินกำ	หนคนี่ ไปนา
เจ้าแข่งขังไว้ให้	อคงอม
เจ้าแข่งคือที่เจ้า	กรมสนม
สนมยอบย่อค้วยอม	ยกขึ้น
ขยาคยี่กริ่งเกรงกรม	เธอจัค
สยงแผคสะท้านพื้น	แผ่นดิน
นิงจิคจะค้องมัด	มือแฉวน
ให้ถ่ายเข้าบาตรกิน	แต่เช้า
เล่นพระก็เค็มแกน	นอกพัช ษานา
เร่งเรียบเรียงเข้าเจ้า	จุงปลัน

^๑ หม่อมเจ้าหญิงยี่แข่ง ในพระองค์เจ้าเพชรหึง รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชดำริว่ารับราชการเป็นพนักงานนมัสการมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นหม่อมเจ้าวังหน้าที่มีความชอบยิ่งกว่าผู้ใด จึงทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระวงศ์เธอ พระองค์เจ้ายี่แข่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๙

ลองคิดคิดข้าข้อ	เรื่องความ
หาที่เข้าท้วงที	ไปฟ้อง
ต้องทวงสมุคตาม	มีเหตุ
สารสี่บาทก้าวพร้อม	เพรียงนามฯ

พระราชนิพนธ์นี้มีความชวนขันอยู่มาก เช่นยกเอาความเสียดังไม่เกรงใครของเจ้ายี่เป่งมาอ้าง เพื่อให้หม่อมเจ้าสุวรรณ์ครั้นคร้าม และคาดโทษว่าถ้ายังเฉยอยู่ไม่รีบแต่งก็จะมัดมือแขวน ให้กินข้าวที่พระบิณฑบาตมาได้ตอนเช้าๆ เพราะตอนนั้นหม่อมเจ้าสุวรรณ์มีหน้าที่อยู่ในกรมสังฆการีและธรรมการ มีหน้าที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ จึงเปรียบเหมือนเป็นชาววัดไปค้าย

การที่หม่อมเจ้าสุวรรณ์ทรงแต่งโคลงถวายซ้ำ อาจเป็นค้ายในตอนนั้นหม่อมเจ้าสุวรรณ์มีพระชันษามากแล้วก็เป็นที่ คือมีพระชนมพรรษา ๕๗ ก็อาจจะทำให้ทรงคิดซ้ำไปบ้าง

หม่อมเจ้าสุวรรณ์เป็นโอรสในพระเจ้าไอยกาเธอ กรมหมื่นไกรสรวิชิต (พระองค์เจ้าสุทัศน์) ประสูติในราว พ.ศ. ๒๓๕๘ รุ่นราวคราวเดียวกับกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ เริ่มรับราชการในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้หม่อมเจ้าสุวรรณ์ไปว่าความพระในกรมธรรมการ กับพระเจ้าราชวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุกรมวิธานราชสี (แต่ยังเป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์อรณพ) เข้าใจว่าหม่อมเจ้าสุวรรณ์จะอยู่ในหน้าที่ตลอดมา เพราะในรัชกาลที่ ๔ นั้นกรมหมื่นอนุกรมวิธานราชสีได้ทรงกำกับกรมสังฆการีและธรรมการอยู่จนสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม ๒๔๐๘ หม่อมเจ้าสุวรรณ์ก็ยังคงรับราชการอยู่ในกรมธรรมการต่อมา

อนึ่งตั้งแต่กรมหมื่นไกรสรวิชิตได้ทรงว่ากรมธรรมการมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓ หม่อมเจ้าสุวรรณ์และหม่อมเจ้าจินดาผู้เป็นโอรสก็เป็นผู้ช่วยเหลือมาตลอด เมื่อกรมหมื่นอนุกรมวิธานราชสีสิ้นพระชนม์ รัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาปราชญ์

ทรงกำกับกรมสังฆการีและธรรมการแทน ฉะนั้นที่บางท่านกล่าวว่า หม่อมเจ้าสุวรรณได้ ทรงกำกับกรมสังฆการีและดำรงตำแหน่งกรมหมื่น ไกรสรวิศิษฏ์จึงไม่เป็นความจริง เพราะเมื่อทรงแต่งโคลงสรรเสริญพระ เกียรติดังกล่าวก็นั้นคงเป็นหม่อมเจ้าอยู่ ดังโคลงบทที่ ๑๐๗ กล่าวไว้ดังนี้

ข้าบาทนรนาถไท้	ธเรศศรี ศวรแฮ
โอนศิริโรคม์สกุติ	ผ่านเฝ้า
หม่อมเจ้าสุวรรณมี	มาโนช
ทูลบาทจุลจอมเกล้า	ภพพื้นภูวคล

ในจดหมายเหตุดังกล่าว หม่อมเจ้าสุวรรณได้รับพระราชทานตรา ตติยจุลจอมเกล้า มีความชอบในราชการได้เรียบร้อย ได้คิดโคลงฉันท ได้เรียบร้อยดี ถึงชีพิตักษัยอายุได้ ๖๑ ปี ณ วันที่ ๗ มีนาคม ๒๔๑๕

บทกวีนิพนธ์ของหม่อมเจ้าสุวรรณจะมีอะไรอีกบ้างไม่ทราบเท่าที่ พบเป็นโคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว จำนวน ๑๐๖ บท จะขอคัดมาให้อ่านพอให้เห็นสำนวนดังต่อไปนี้

พระคุณพระยิ่งล้น	คณนา
หนักกว่าแผ่นดินสุธา	ภาคยพัน
ลึกยิ่งมหิมหา	มหรณพ่นาน น้ำเฮย
กว้างกว่าอากาศล้น	โลกล้วนสยคแสง
ตราบแสงสุริเยศเจ้า	เจ็ดควง
ลกโลกประลัยลง	ลุ่มมล้าง
เชื่อมั่นมัจฉติมิงจง	เจียวจ่อ จุคแฮ
กาลพระเคชเจ้าช้าง	อย่าเศร่าเสื่อมสลาย
นิพนธ์สรรค์เชกสร้อย	สारा
เฉลิมพระบาทจอมจุฑา	เทิดเกล้า
ทศทิศระอาอา	นุภาพสิ้น เคียรแฮ
ผายพระเกียรติรุ่งเร้า	รอบพื้นภูวคล

นิพนธ์ข้าบาทผู้	รำพัน
คงทั่วสุริยจันทร์จรัส	ฟอคฟ้า
ขุนเขาสิเนรุทั้ง	ขาดโค่น ลงเฮย
ทรงกิตติยศเจ้าหล้า	อย่ารู้มลายหาย
สมภารสมภพพ้อง	เสวตกฤษ
ชรรษาศิราชอคุณ	เคชล้า ^๑
เสมอองค์อรรคจอมจุล	จักรพรรดิ โพนเอย
อาจพลิกสามภพว่า	เพิกฝ้ายภินพัง
แท้ไทเทวราชท้าว	จตุพักตร์
ทรงมหิทิมเหล็ก	แก้วนแก้ว
เลอลงจากภวัค	พรหมเมศ
รังสฤษดิ์สี่ภพแผ้ว	แม่พื้นภูวคล
เทียบทวยเทเวศไท้	ทศจันทร์
เหิรพฤษภเห็จหัน	หาค้าว
สังวาลอรุคพัน	เฉวียงเวียด องค์แฮ
ทวยธนูเหนี่ยวน้ำว	หน่วงโน้มแผลงผลง
หนึ่งคังสมเค็จไท้	หริวงค์
สังขจักรตรีศรทรง	เงือกง้าง
คชาธรร่อนทรนง	ไกวกวัด อยู่เฮย
ลาญทักทำลัคนาล้าง	ราพร้ายรอนเคียร
ฤาองค์อมรมศท้าว	เทวินทร์
เสถียรศิรียเมฆิน	ผ่องแผ้ว
กรกลอกวชิรจิน	คาเชิด ชูแฮ
แสงวิเชียรพรายแพรว	พรางห้องหาวหน

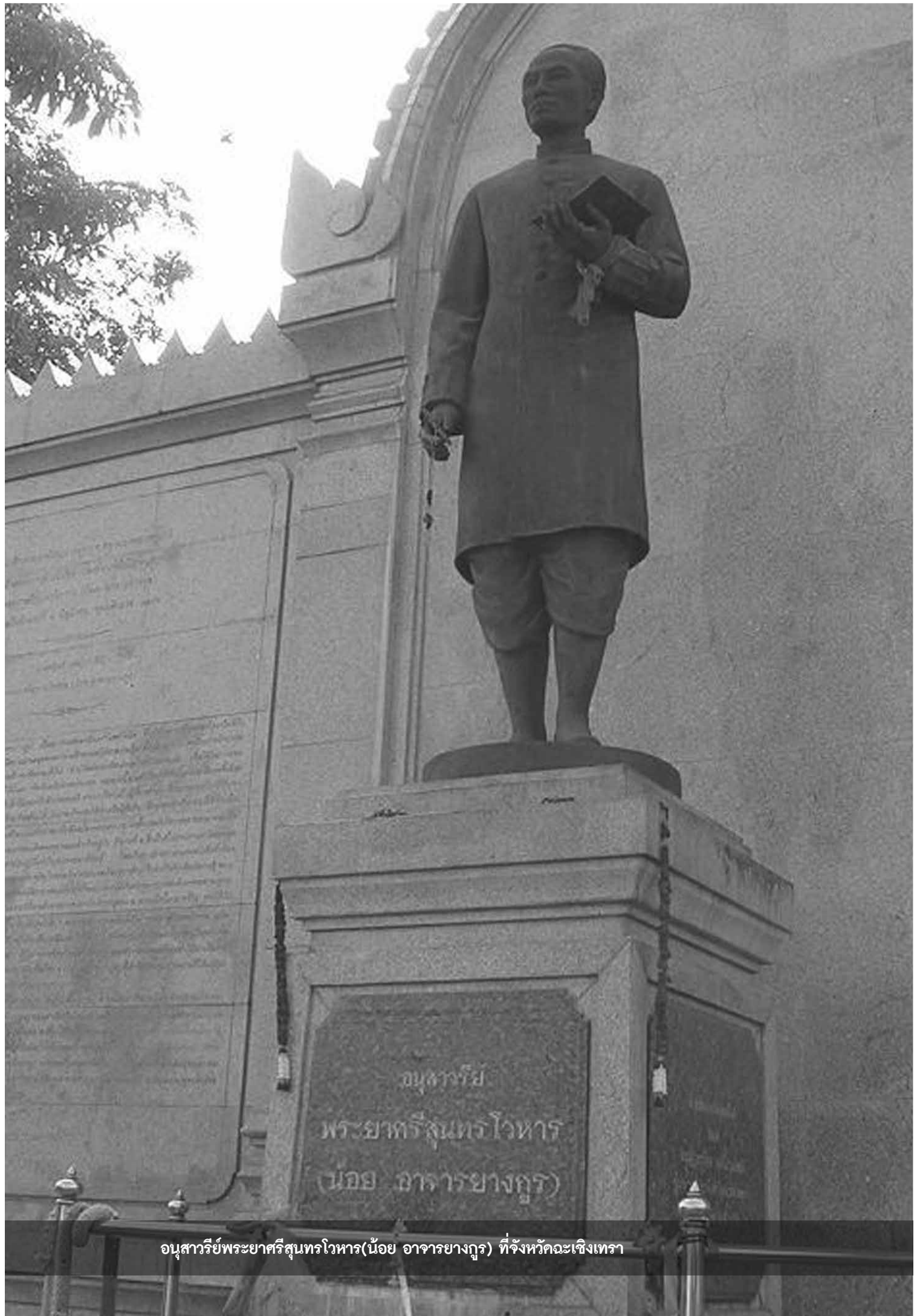
^๑ ในปีที่มีพระราชสมภพนั้น ช้างเผือกเชือกแรกในรัชกาลที่ ๔ มาถึงกรุงเทพฯ ได้ ๒ เดือน สมเด็จพระนางเจ้าเพ็ญมาภิรมย์ประสูติเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ดุริยางค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระปิยมหาราช ของ ส. พลายน้อย

เสด็จคลมาชุบหล้า	สากล
ทั่วทวีปมณฑล	แห่งหน
ปราศจากจลาจล	เบียนเบียด กันแฮ
คุณจักรพรหมเมศกัน	ร่วมเกล้าเพรางาย
จํารายอุบ้ทวิถ้วน	นรชน
ข้ามเขตทุกตำบล	รีนเร้า
สาวบ่าวต่างแต่งสกันธ	โอ้อวด กันแฮ
มีแต่สุขฤๅเสร้า	สัทธเส้สํารวล
เสียงสรवलเสียงแอ่วอ้อ	อลเวง
เสียงแฉ่งเสียงเพลี่ยเพลง	พาทย์ฆ้อง
ไพเราะเสนาะเลง	โคลงกาพย์ฉันทแฮ
โชนหุ่นละครอนร้อง	พากย์แจ้วจับกรรณ
นิรันครทั่วทั้ง	ธานี
อึ้งอุโฆษปัดพี	ล้นก้อง
ทิวาและราครี	เซงแซ่ หุณา
ยินแต่เสียงขับร้อง	อ่อนเอ็นเอาใจ
ทุกไทเทเวศซ้อง	สาธุการ
แต่พระจอมจุฑาธาร	ท่านนั้น
โพนภพโพธิสมการ	คามส่งสนองฤ
คุณตั้งฉัตรแก้วกัน	เกศหล้าอาครี

ฯลฯ

ถึงแม้ว่าหม่อมเจ้าสุวรรณจะมีผลงานน้อย แต่ก็ถือว่าเป็นกวี
ที่สืบสายโลหิตมาจากกรมหมื่นไกรสรวิชิต กวีสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้
พระองค์หนึ่ง

อนุสาวรีย์พระยาศรีสุนทรโวหาร(น้อย อาจารย์บางกูร) ที่จังหวัดฉะเชิงเทรา

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย)

ในสมัยโบราณการศึกษาของไทยเริ่มที่วัด ผู้ที่รู้หนังสือจึงเป็นพระมากกว่าฆราวาส ชุมนางข้าราชการที่รู้หนังสือคือส่วนมากก็จะบวชเรียนมาจากวัด มีความรู้ทั้งภาษาไทย ภาษาบาลี หนังสือขอม ได้อ่านหนังสือมา มาก บางท่านกลายเป็นผู้เชี่ยวชาญภาษาไทยมีชื่อเสียงสืบมาจนปัจจุบันนี้ เช่น พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร) ซึ่งได้รับสมญาว่าเป็นศาลฎีกาภาษาไทย^๑ เพราะเมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับภาษาไทย ท่านจะเป็นผู้ชี้ขาดว่าควรจะเป็นเช่นไร และการที่ท่านเป็นผู้แต่งแบบเรียนภาษาไทยไว้มาก จึงเป็นเหตุให้เข้าใจไปว่าท่านเก่งแต่ภาษาไทย จนลืมไปว่าท่านก็เป็นกวีสยามด้วยผู้หนึ่ง แม้ในตำราเรียนภาษาไทยนั้นเองก็เป็นคำประพันธ์แทบทั้งนั้น

พระยาศรีสุนทรโวหารเป็นคนรุ่นไล่เลี่ยกับหม่อมราโชทัย (กระต่าย) จะอ่อนกว่าก็ในราว ๖ ปี เพราะเกิดเมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๕ ปีมะเมีย ที่บ้านในคลองโสมร เมืองฉะเชิงเทรา บิดาชื่อนทองดี มารดาชื่อนบัว เมื่ออายุได้ ๖-๗ ปีก็เริ่มเรียนหนังสือไทยกับหลวงบันเทาทุกขราษฎร์ (ไทย) ซึ่งเป็นพี่ชายคนโตตั้งแต่ครั้งเมื่อหลวงบันเทา

^๑ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, คำนำหนังสือ *ปกรณำพจนานัตต์*

ทุกขราษฎรบัวชเป็นภิกษุอยู่ที่วัดโศธร ครั้นอายุได้ ๑๓ ปี พี่ชายใหญ่ได้พามาอยู่กับสามเณรศักดิ์ซึ่งเป็นน้ำ ที่วัดสระเกศฯ เด็กชายน้อยจึงได้เรียนหนังสือไทยกับอาจารย์จัน และเรียนหนังสือขอมกับพระครูวิหารกิจจานุการ (จัน) กับเรียนภาษาบาลีในสำนักอาจารย์ต่างๆ อีกหลายแห่งจนอายุ ๑๔ ปีจึงได้บวชเป็นสามเณร และศึกษาเล่าเรียนตลอดมาไม่ว่างเว้น

สามเณรน้อยได้อุปสมบทเป็นภิกษุเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ณ วัดสระเกศฯ ได้ศึกษาปริยัติธรรมเรียนคัมภีร์ *วิสุทธิมรรค* กับพระวิเชียรปรีชา (กลั่น) เจ้ากรมราชบัณฑิตย์ ณ พระที่นั่งคสุติมหาปราสาท อยู่ ๓ พรรษา จึงได้เข้าแปลปริยัติธรรมที่วัดราชบูรณะ ซึ่งในเวลานั้นกรมหมื่นไกรสรวิชิตทรงกำกับกรมสังฆการีและธรรมการ สอบได้เป็นเปรียญเอก ๕ ประโยค ก็ในสมัยนั้นวัดสระเกศฯ ขาดเปรียญมาช้านานเมื่อพระน้อยมาสอบได้เป็นเปรียญขึ้นเช่นนี้ จึงเป็นที่โสมนัสยินดีของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก และพระมหาน้อยเป็นผู้ที่มีมารยาทอันสุภาพเรียบร้อยด้วยแล้ว ก็ยิ่งเป็นที่เฉลิมพระราชศรัทธามากขึ้น จนถึงกับโปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดสระเกศฯ ขึ้นใหม่ กุฎีเก่าโทรมกรุงรั้งด้วยฝาจากฝาไม้ไผ่ก็ให้รื้อทิ้ง ก่อเป็นกุฎีคึกแทน และได้ก่อภูเขาทองในปีนั้นเอง

พระมหาน้อยเป็นผู้ที่ใฝ่ใจในการศึกษาเล่าเรียนไม่ยอมหยุดได้สืบเสาะหาที่เรียนอยู่เสมอ ในที่สุดได้ไปเล่าเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังทรงผนวชอยู่นั้นและได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับไว้เป็นสานุศิษย์ มอบให้พระธรรมการบดี (ศุก) เมื่อยังบวชเป็นที่พระญาณรักจิต เป็นผู้ดูแลสั่งสอน จนในที่สุดได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมในที่ประชุมพระราชาคณะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำกับแปลพระปริยัติธรรมกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปรมาธิบดีชินโรส การนี้พระมหาน้อยได้อีก ๒ ประโยค รวมเป็น ๗ ประโยค

ครั้งรัชกาลที่ ๓ เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนามหาน้อยขึ้นเป็นพระประสิทธิสุตคุณที่พระราชอาณาเขตอยู่ทิศตะวันตก เมื่อวันที่ ๒ มีนาคม ๒๓๕๕ แต่วาสนาของท่านจะไม่เจริญทางสมณเพศ จึงมีเหตุให้เบื่อหน่าย จึงเข้าไปถวายพระพรลาสิกขาต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ทรงพระเมตตาว่ามีพระราชประสงค์จะให้อยู่ในสมณศักดิ์ต่อไป ได้ทรงทักท้วงห้ามปราม ครั้งได้กราบทูลอ่อนน้อมหลายครั้งสุดท้ายจะยับยั้ง จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ลาสิกขา เมื่อวันที่ ๑๖ มกราคม ๒๓๕๖

เมื่อลาสิกขาแล้วได้พักอาศัยอยู่ที่วังพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์ แล้วเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงแต่ยังเป็นเจ้าหมื่นสรรเพชภักดีหัวหมื่นมหาดเล็ก ได้นำเข้าไปถวายตัวรับราชการในกรมมหาดเล็กเวรศักดิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงใช้สอยการหนังสือไทยแลหนังสือขอมเป็นที่พอพระราชหฤทัย เมื่อครบปีจึงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นขุนประสิทธิอักษรศาสตร์ ผู้ช่วยกรมพระอาลักษณ์ แลในเวลานั้นเจ้ากรมอักษรพิมพการว่างอยู่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ว่าที่เจ้ากรมอีกตำแหน่งหนึ่ง ต้องรับหน้าที่ทั้งในกรมพระอาลักษณ์และกรมอักษรพิมพการ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาและทรงไว้ว่างพระราชหฤทัยเสมอเป็นศิษย์กับอาจารย์ เช่นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้าไปรักษาอุโบสถเมื่อเวลาทรงศีลที่หอพระสิหิงค์เป็นต้น และครั้งสุดท้ายเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหัวากอ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จพระราชดำเนินไปด้วย

ครั้งถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ขุนสารประเสริฐปลัดทูลฉลองกรมพระอาลักษณ์ และเลื่อนเป็นหลวงในนามเดิม ต่อมาเมื่อตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในกองทหารมหาดเล็กในพระบรม

มหาราชวังเป็นครั้งแรก^๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มาเป็นครูสอนหนังสือที่ตั้งขึ้นนี้ และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเป็นอาจารย์ใหญ่ สั่งสอนพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอที่ยังทรงพระเยาว์ ตลอดจนหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ และบุตรหลานข้าราชการ จะนับว่าท่านเป็นอาจารย์ใหญ่ของโรงเรียนเป็นคนแรกในประเทศไทยก็น่าจะได้

เมื่อพระยาศรีสุนทรโวหาร (พัก) เจ้ากรมพระอาลักษณ์ถึงแก่อนิจกรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ว่าจะทรงตั้งให้ท่านเป็นที่พระศรีภูริปรีชาเสนาบดีศรีสารลักษณ์ เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ถือศักดินา ๕๐๐๐ ท่านจึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณา ขอรับพระราชทานถือนัดศักดินา ๓๐๐๐ ไม่สูงไปกว่านั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท่านเป็นพระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ถือนัดศักดินาแค่ ๓๐๐๐ ตามที่ได้กราบทูลไว้ในวันเมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม ๒๔๑๘ และเลื่อนขึ้นเป็นพระยาเมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน ๒๔๒๔

ต่อมาวันที่ ๓๐ เมษายน ๒๔๓๐ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเป็นองคมนตรีที่ปรึกษาราชการ และเผชิญในเวลาสั้นๆ หลวงพระยาไกรสี^๒ ซึ่งเป็นเลขานุการในที่ประชุมที่ปรึกษาราชการแผ่นดินแลที่ประชุมองคมนตรีถึงแก่อนิจกรรม พระศรีสุนทรโวหาร (น้อย) จึงได้รับตำแหน่งเลขานุการในสภาทั้งสองนั้นสืบมา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) รับราชการในตำแหน่งต่างๆ มานาน

^๑ ได้เขียนไว้แล้วในเรื่อง *สวนกุหลาบตำนานการศึกษาสมัยใหม่ในกรุงสยาม* กับ *พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระปิยมหาราช*

^๒ เข้าใจว่าจะชื่อพลับ ตำแหน่งนี้มีเรื่องพิสดารเล่าไว้ในเรื่อง *ขุนนางสยาม* แล้ว

มีความชอบในราชการและมีอายุสูงแล้ว แลเป็นพระอาจารย์ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ตลอดจนข้าราชการเป็นอันมาก สมควรที่จะได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สำหรับสืบตระกูลต่อไป จึงพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าฯ และพานหมาก คนโททอง กระโถนทอง เป็นเครื่องยศให้สมกับความชอบในราชการ

ต่อมาเมื่อท่านอายุ ๖๘ ปี ท่านได้ป่วยเป็นไข้เส้นให้สะบัดร้อนสะบัดหนาว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหมอลหลวงมารักษา แลได้หาหมอเชลยศักดิ์มารักษาด้วยแต่อาการหาคลายไม่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอมรสาครประสิทธิศิลป์มารักษา ก็ยังมีอาการเหนื่อยหอบ รับประทานอาหารไม่ใคร่ได้ ครั้นถึงวันที่ ๑๖ ตุลาคม ๒๔๓๔ พระยาศรีสุนทรโวหารได้สั่งให้หลวงมหาสิทธิโวหาร (ห่วย) บุตรชาย นำดอกไม้ธูปเทียนขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กราบถวายบังคมลา ต่อมาในเวลาบ่าย ๕ โมงเศษท่านก็ถึงแก่อนิจกรรม

เมื่อเวลาที่ท่านป่วยอยู่นั้น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ยังทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้เสด็จมาทรงรับบิดนบาทถึงบ้านท่าน ๒ ครั้ง และโปรดเกล้าฯ รับสั่งว่าจะทรงเป็นธุระจัดการปลงศพให้ แต่หลังจากทรงลาผนวชแล้วไม่นาน พอถึงวันที่ ๔ มกราคม ๒๔๓๗ ก็เสด็จสวรรคต การศพของท่านจึงตกค้างมาหลายปี

ครั้นถึงวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๓๘ เวลาค่ำ ได้ยกลงในโกศศพพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ออกจากบ้านลงเรือขนาน มีกลองชนะ ๕ คู่ จำปี ๑ ฉัตรเบญจา ๑๒ คัน ไปสู่เมรุวัดสระเกษฯ เวียนเมรุแล้วยกขึ้นตั้งชั้นประดับกระจุก ๒ ชั้น ประกอบโกศโก ถวายด้วยฉัตรเบญจาทตามเกียรติยศ

วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ เวลาเที่ยงแล้วได้จัดการชำระแล้วยกขึ้นตั้ง

ปกหนังสือต้นฉบับสยามสาธก วรรณศาสตร์

บนตารางเหนือฐานที่พระราชทานเพลิงประกอบเครื่องสดแวควงด้วย
 ม่านแล้วเสร็จ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ
 พระราชดำเนินโดยรถพระที่นั่งพร้อมด้วยกระบวนทหารตำรวจมหาดเล็ก
 นำหน้าตามเสด็จไปประทับที่พลับพลาเมรุวัดสระเกศฯ โปรคเกล้าฯ
 ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ ทรงทอดผ้าไตร ๑๐ ไตร
 ผ้าขาว ๒๐ พับบังสุกุล แล้วทรงจุดฝักแกพระราชทานเพลิง เวลา ๑ ทุ่ม
 เสด็จกลับสู่พระบรมมหาราชวัง ในการศพนี้ โปรคเกล้าฯ พระราชทาน
 ผลกัลปพฤกษ์ ๒ ต้น ต้นละ ๒๐ บาท ไขน ๑ โรง หนึ่ง ๑ โรง ดอกไม้
 เพลิงเป็นเกียรติยศ

ที่พระพรต พระยาศวิกรมทวาท ญาณปัทม
 มกย บรมนารณิกยลภักดิ์ ทิวยทน (น้อย) กิกกัก
 อภิรคณภัททสมคตท ๗ จักรบวมเปนนพกั เพื่อชานลล
 ทระเกศพระคุณ เณรมพระปญญาบาน
 แดทชามคชที่กกลงเปนนคัใจในทชไทย จักเปนนตม
 ลกน กือคัมภีร์ พังคนไทยใจกนมาแกไปภณมณนค
 ไซ่กักนรณนตมเปนนทชชท ภูวณทท หย ๓ กตกรณ
 ลีเกก ๗ กิริย กุคัมภีร์ ๒๒ มณู แด
 ลกทท กรณ เปนนัน ธิยทมคณเนนจกเปน
 ๑
 คัมภีร์ทำเกอ์. ลกนลีนนทศกั แดผู้ททนทกย

งานวรรณกรรม

วรรณกรรมเรื่องแรกของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) จะเป็นเรื่องอะไรไม่ทราบ แต่ที่เป็นบทสำคัญและแต่งขึ้นครั้งแรกในเวลาที่ยังเป็นขุนสารประเสริฐก็คือฉันทกล่อมช้าง คือในครั้งนั้นพระเจ้านครเชียงใหม่ได้นำช้างเผือกผู้มาถวาย นับเป็นช้างเผือกเชือกแรกในรัชกาลที่ ๕ พระราชทานนามว่า พระเศวตวรวรรณ โปรคเกล้าฯ ให้ขุนสารประเสริฐ (น้อย) แต่งฉันทสำหรับพราหมณ์กล่อมเวลาสมโภช ท่านก็ได้รับแต่งเสร็จในวันที่ ๑๖ กรกฎาคม ๒๔๑๖ ทูลเกล้าฯ ถวายได้ทันพระราชประสงค์ ได้รับพระราชทานรางวัลเป็นเงินตรา ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง ฉันทกล่อมพระเศวตวรวรรณขึ้นต้นดังนี้

ขุนสารประเสริฐข้า	บาทบง กชแฮ
สวามิภักคิจำนง	นอบเกล้า
เกลากลอนกล่อมคชพงศ์	พรธณเผือก ฝ่องนา
ถวายแด่จอมธเรศร์เจ้า	แผ่นพื้นไผทสยาม
ขอถวายอภิวาทบังคม	สุรเชษฐบรม
ภิไธยธิเบศร์ธาคา	
ทรงพิหคขุนห่านเปนพา	หนเห็นเห็นคลา
ธทายคำหรับเวทางค์	
นบพระพิศณุกล้าเลอปาง	กรทรงจตุรงค์
สังข์จักรคทาธรณี	
นาคราชชลอาศน์รุจี	คำเนินเมฆี
ธทรงสุบรรณบินบน	

ฯลฯ

หลังจากนี้เมื่อได้ช้างสำคัญและช้างเผือกมาสู่พระบรมโพธิสมภาร ท่านก็ได้เป็นผู้ขนานนามช้างแลแต่งฉันทกล่อมทุกครั้ง เช่น

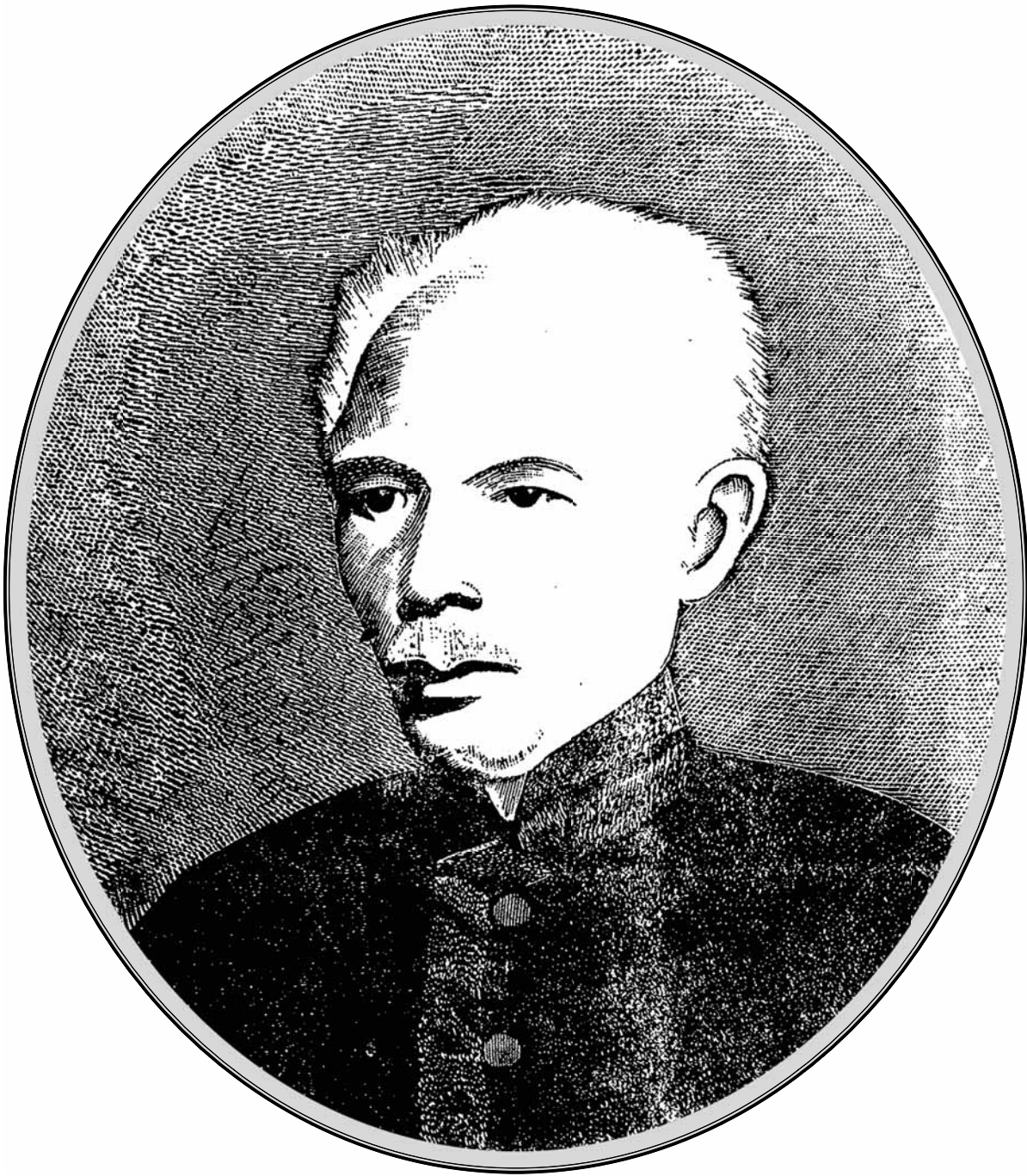
แต่งฉันทกัถล่อมพระมหารพีพรรณคชพงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ ขึ้นระวางสมโภชคราวเดียวกับพระเศวตวรวรรณ ส่วนฉันทกัถล่อมพระเศวตสุภาพรรณ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อท่านเป็นหลวงสารประเสริฐแล้ว เช่นเดียวกับฉันทกัถล่อมพระเทพคชรัคนกรินี พระศรีสวัสดิเศวตวรรณ และพระบรมทันตวรลักษณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ เป็นคั่น ส่วนที่แต่งเมื่อเป็นพระยาศรีสุนทรโวหารก็คือฉันทกัถล่อมพระเศวตสกลวโรภาส เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๒๔ และหลังจากนั้นก็ไม่ได้แต่งฉันทกัถล่อมข้างอีกเลย โดยมีพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) และหลวงมหาสิทธิโวหาร (สีบ) แต่งต่อมา

ผลงานอันคับค่อมาที่เป็นประโยชน์แก่การศึกษาของชาติและเป็นเกียรติคุณที่ทำให้ชื่อเสียงของท่านเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายก็คือ เมื่อวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๔๑๔ ท่านได้คิดแบบสอนหนังสือไทย ได้แก่ *มูลบทบรรพกิจ* เล่มหนึ่ง *วาทินิกรณ์* เล่มหนึ่ง *อักษรประโยค* เล่มหนึ่ง *สังโยคพิธาน* เล่มหนึ่ง *พิศาลการันต์* เล่มหนึ่ง *ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย*^๑ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เอาต้นฉบับแบบหนังสือไทยทั้ง ๕ เรื่องนั้นลงพิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวง เพื่อจำหน่ายพระราชทานให้แก่ผู้เล่าเรียนต่อไป ความชอบครั้งนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขุนสารประเสริฐขึ้นเป็นหลวงสารประเสริฐปลัดทูลฉลองกรมพระอาลักษณ์ ซึ่งผู้ที่ได้ตำแหน่งยังไม่มีใครได้เป็นหลวงมาก่อนเลย

เพื่อความสะดวกจะขอลำดับเรื่องที่ท่านแต่งไว้ดังต่อไปนี้

๑. *มูลบทบรรพกิจ*
๒. *วาทินิกรณ์*
๓. *อักษรประโยค*
๔. *สังโยคพิธาน*

^๑ ตามประวัติหนังสือกล่าววว่า ตามวันดังกล่าว พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ ได้นำต้นฉบับหนังสือทั้ง ๕ เล่มนี้ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ณ พระที่นั่งเเก่งราชฤดี จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ ๒,๐๐๐ ฉบับ

ภาพวาดลายเส้น พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย)

๕. ไวพจน์พิจารณ์
๖. พิศาลการ์รันต์
๗. อนันตวิภาค
๘. เขมรรากษรมาลา เป็นแบบหนังสือขอม
๙. นิตินิสาธก
๑๐. ปกัรณาพจนาคถ์ (คำกลอน)

๑๑. ไวพจน์ประพันธ์ เป็นหนังสือโคลงฉันทอธิบายถ้อยคำและตัวสะกดแบบไวพจน์พิจารณ์ หนังสือไวพจน์ประพันธ์เป็นเหตุให้ได้รับพระราชทานเหรียญคุณวุฒิมาลา เข้มศิลปวิทยา ว่าเป็นผู้มีความรู้พิเศษในหนังสือไทย เมื่อวันที่ ๑๓ มกราคม ๒๔๒๕

๑๒. อุโฆษพจน์
๑๓. สังโยคพิธานแปล
๑๔. วิธีสอนหนังสือไทย
๑๕. มหาสุปัสสีชาดก

๑๖. วรรณพฤติกัจฉ์ฉันท (แต่งเป็นคำฉันทบทสั้นๆ เข้ากรอบคิดเป็นเครื่องประดับพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓)

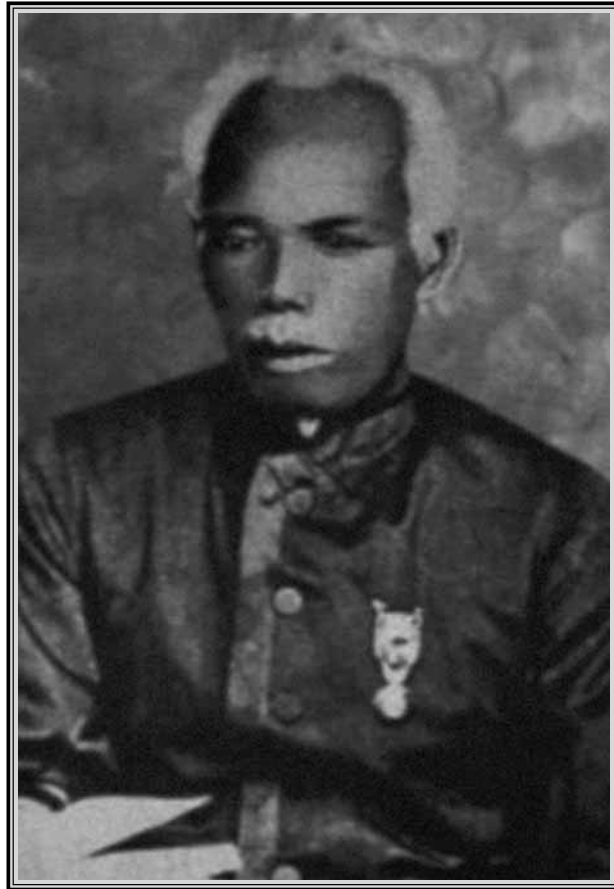
๑๗. ฉันทกล่อมช้าง
๑๘. พรรณพฤษกษาและสัตว์กษิธาน
๑๙. ฉันทวิภาค

๒๐. ร่ายนำโคลงภาพพระราชพงศาวดาร (เขียนใส่กรอบประดับงานพระเมรุ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐) และร่ายแถลงนามผู้แต่งโคลง

๒๑. โคลงภาพพระราชพงศาวดารรูปที่ ๖๕ และรูปที่ ๘๕ รวม ๘ บท

๒๒. คำนมัสการคุณานุคุณ

๒๓. สยามสาธก วรรณสาทิศ หนังสือเล่มนี้หลงคาอยู่ช้านาน ผู้เขียนไปเห็นเข้าเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ เป็นหนังสือเย็บปกแข็งเขียนด้วยหมึก

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)

สี่คำ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) แต่งขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ ๕ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔

รายชื่อหนังสือทั้งหมดนี้ที่ยังไม่พบต้นฉบับคู่มือจะมีอยู่เพียงเรื่องเดียวคือ *เขมรรากษรมาลา* เข้าใจว่าจะเป็นคำราเรียนหนังสือขอมและเขียนด้วยตัวขอมซึ่งไม่มีตัวพิมพ์ จึงถูกละเลยไม่ได้พิมพ์ขึ้นไว้

พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) เป็นต้นสกุลอาจารย์ยางกูร

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น)

ใน*นิราศพระปฐม*ของหลวงจักรปาณี (มหาเริก) ได้กล่าวถึงกวีสมัยเดียวกันว่าเจริญรุ่งเรืองจนได้เป็นพระยาศรีสิงหเทพ ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี ท่านผู้นี้มีนามเดิมว่า “หรุ่น” มีสายเลือดกวีสืบมาแต่บิดาคือพระยาศรีสิงหเทพ (ทองเพ็ง) ตามประวัติว่าพระยาศรีสิงหเทพเกิดวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีฉลู จุลศักราช ๑๑๕๕ (ได้ตรวจสอบแล้วถ้าเป็นวันพฤหัสบดีจะตรงกับขึ้น ๑๓ ค่ำ วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๓๖) ได้เข้ารับราชการในกรมมหาดไทย ได้เป็นที่หมื่นพิพิธอักษรในรัชกาลที่ ๒

ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกำลังทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง*อิเหนา* โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอและราชบัณฑิตช่วยแต่งเป็นตอนๆ และมีพระราชประสงค์ใคร่ได้ผู้เขียนหนังสือดีๆ สักคนหนึ่ง พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ ๓) จึงทรงเลือกหมื่นพิพิธอักษร (ทองเพ็ง) ซึ่งเป็นผู้ชำนาญในการเขียนอักษรและแต่งบทกลอนได้ว่องไว ไปถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ ปรากฏว่าเป็นที่โปรดปราน ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์อย่างรวดเร็วได้เป็นหลวงศรีเสนาและพระศรีสิงหเทพ

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงเห็นความสามารถในทางอักษรศาสตร์มาแล้วและทรงคุ้นเคยมาแต่ก่อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยา

บริเวณสี่กั๊กพระยาศรีในอดีต

ศรีสทเทพ เมื่ออายุเพียง ๓๕ ปี ต่อมาได้เป็นผู้สำเร็จราชการกรมมหาดไทย กรมนา ได้รับการยกย่องคู่กันมากับเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ซึ่งเรียกว่าเป็นขุนพลแก้ว ส่วนพระยาศรีสทเทพเป็นขุนคลังแก้วของรัชกาลที่ ๓

พระยาศรีสทเทพถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน ๒๓๘๘ บ้านเรือนของท่านอยู่ในบริเวณสะพานมอญ เมื่อตัดถนนเจริญกรุงกับถนนเฟื่องนคร ถนนทั้งสองมาตัดกันเป็นสี่แยกข้างบ้านของท่าน ที่ตรงนั้นจึงได้ชื่อว่า “สี่กั๊กพระยาศรี”^๑

ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อพระราชทานนามสกุลให้บุตรหลานของพระยาศรีสทเทพ (ทองเพ็ง) จึงพระราชทานนามสกุลว่า “ศรีเพ็ญ” โดยทรงเอานามบรรดาศักดิ์ “ศรี” และนามตัวของท่าน “เพ็ญ” มาประสมกัน (เพ็ญกับเพ็งมีความหมายอย่างเดียวกัน) พระยาศรีสทเทพ (ทองเพ็ง) จึงเป็นต้นสกุลศรีเพ็ญ

พระยาศรีสทเทพ (ทองเพ็ง) มีภรรยามากถึง ๕๖ คน และมีบุตรเกิดกับเอี้ยมใหญ่เพียงคนเดียวคือพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ประวัติกความเป็นมาตอนต้นยังสืบไม่ได้ ทราบว่าแต่เดิมเป็นพระมหามนตรี

^๑ พระยาสังฆปริณายกคุณมหาราชภักดี (สรวง ศรีเพ็ญ, เล่าให้ลูกฟัง พระนคร : กรมมหาดไทย, ๒๕๐๒.

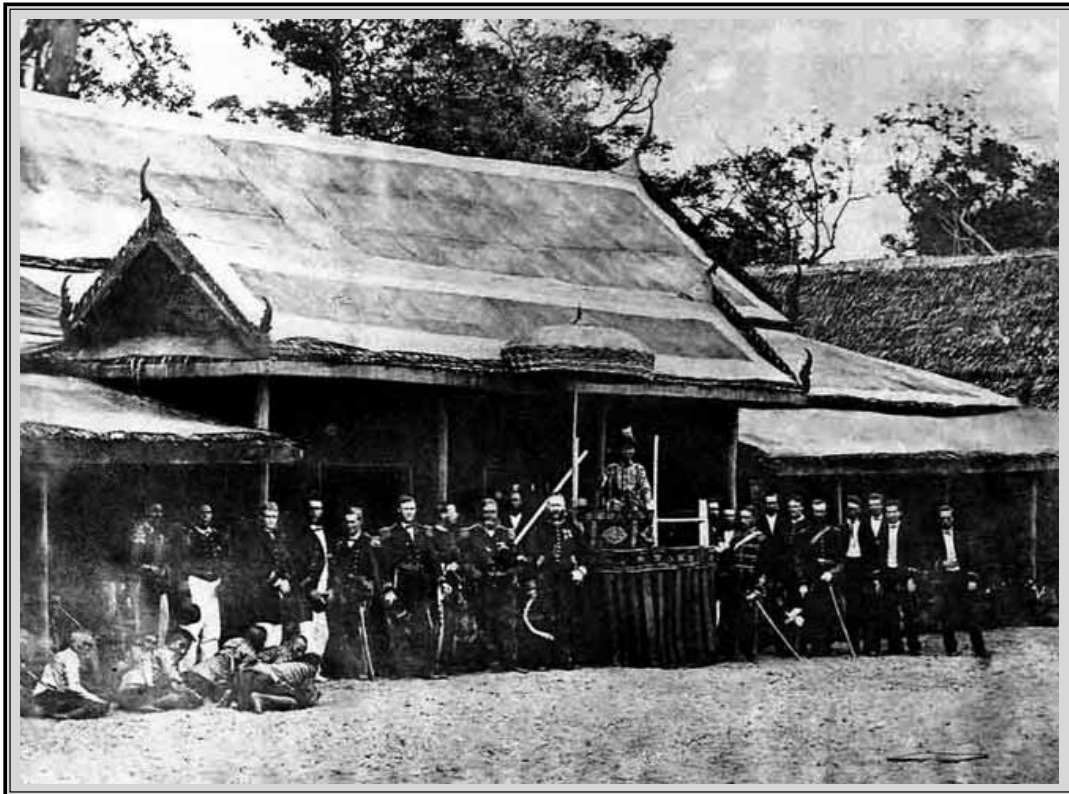
ในรัชกาลที่ ๔ ได้ตามเสด็จพระราชดำเนินไปที่ตำบลห้วยกอ ได้แต่ง
นิราศเกาะจานไว้เรื่องหนึ่ง

เกาะจานอยู่ในเขตอำเภอทับสะแก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ห่าง
ฝั่งทะเล ๘ กิโลเมตร มีรังนกอีแอ่น แต่จุดหมายปลายทางของผู้แต่ง
นิราศไม่ได้ตั้งใจจะไปเกาะจาน หากประสงค์จะไปที่บ้านห้วยกอ ซึ่งอยู่
บนฝั่งทะเลเลยเกาะนี้ไป

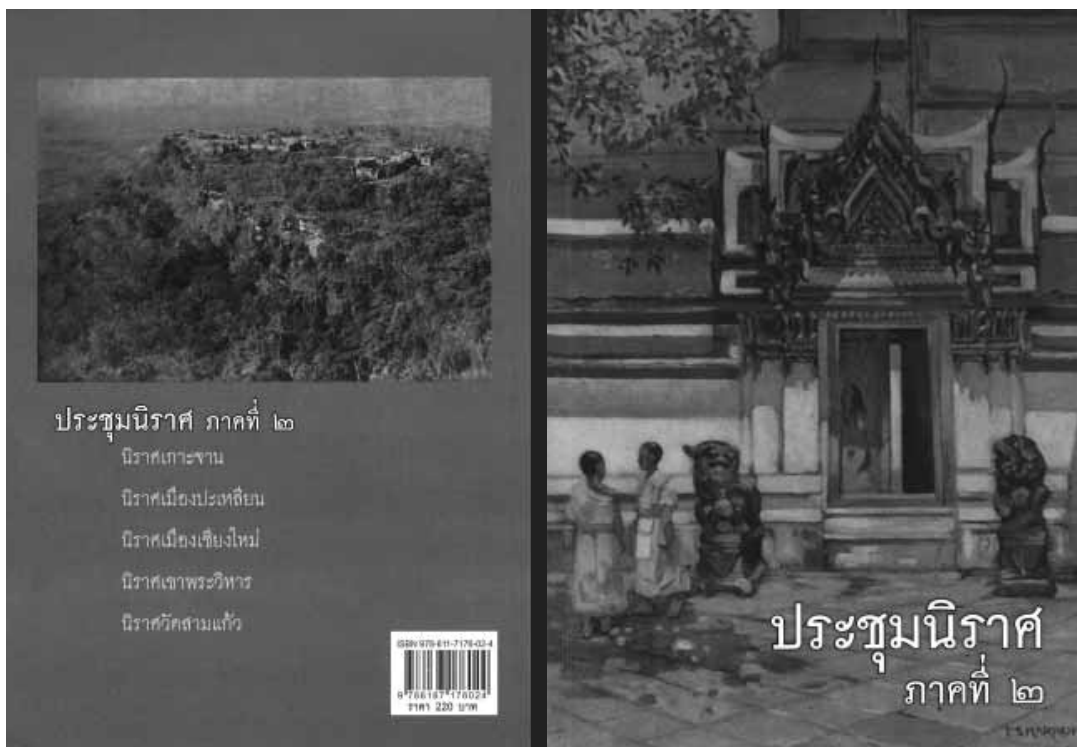
ต้นเหตุที่จะเกิดนิราศเรื่องนี้ก็คือ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงคำนวณว่า จะมีสุริยุปราคาจับหมค
ดวงในวันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๓๐ (ตรงกับวันที่
๑๘ สิงหาคม ๒๔๑๑) ได้ทรงพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้ว รู้แน่ว่า
พระอาทิตย์จะมีคมิคหมคดวงและจะเห็นได้ชัดเจนที่ตำบลห้วยกอ
จึงมีพระบรมราชโองการคำสั่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์^๑ ที่สมุหพระ
กลาโหม ให้จัดการจ้างคนในหัวเมืองใกล้เคียงทำค่ายหลวงและ
พลับพลาที่ประทับแรม ณ ตำบลห้วยกอ ทรงเกาะจานเข้าไปได้คลอง
วาฬลงไป ๒๔ เส้น

ในการเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ ขุนนางข้าราชการในกรุงต้อง
ออกไปประจำช่วยราชการด้วย และมีท่านผู้หนึ่งเป็นกวีได้แต่งนิราศ
เกาะจานขึ้นไว้ ในบัญชีรายชื่อหนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณได้บอก
ไว้ว่าเป็นนิราศของพระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น) ซึ่งเข้าใจว่าจะได้แต่ง
แต่ครั้งยังเป็นพระมหามนตรี ความเป็นกวีของท่านนั้นคงเป็นที่ทราบ
กันดี เพราะได้เคยบอกสักรวาหน้าพระที่นั่งมาแล้ว เช่นเมื่อคราวเล่น
สักรวาที่หน้าพระที่นั่งสนามจันทร์ วันที่ ๑๖-๑๘ ตุลาคม ๒๔๑๕ และ
เล่นถวายที่ทะเลพรหมาศตร์ เมื่อวันที่ ๘-๑๐ พฤศจิกายนปีเดียวกัน ได้
เป็นผู้บอกบทในนามของ “คำรวจ” จะขอยกบทสักรวามาพอให้เห็น
สำนวนกลอนดังนี้

^๑ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์
(ช่วง บุนนาค)

พลับพลาที่ประทับชมสุริยุปราคา ณ ตำบลหัวากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

หนังสือประชมนิราศ ภาคที่ ๒ รวมเรื่อง “นิราศเกาะจาน” (สำนักพิมพ์ต้นฉบับ)

สักรวาวงข้าพระพุทเจ้า
 ทั้งแปดกรมกัมประณคบทมาลย์
 สนมซ้ายนอกขวาปัญญาเยาว์
 เฉลิมพระเศษธิบดินทร์นรินทร

สักรวาพากันช่อนที่ล้อมวง
 ปีนกระสุนมัดหวายไม้ขว้างกา
 แล้วตีฆ้องห้ามมิให้ใครเจ้าออก
 ใครขึ้นตัดหน้าฉานผ่านตำบล

สักรวามาแทรกให้แปลกหู
 จะขอห้ามความไฟคังใจปอง
 คัวยทุลกระหม่อมไล่จับวงพระสงคราม
 ไม่ควรร้องสองบทประชคประชัน

สักรวาเกือบจะใกล้ไก่อจะชัน
 เหลือบดูแฉแลดูพัคครให้หนักใจ
 จันทรี่กระจ่างกลางเวหาสลีลาศลับ
 แต่จากพัคครี่เพื่อนสักรวาคลา

สักรวาบังคมบรมบาท
 เกณฑ์รองงานแปดกรมเอาโคมมา
 เอาไม้พลองกระบองสั้นนั้นไปคัวย
 จะได้ช่วยทักถามห้ามปรามไป

สักรวาชั้นไปบนภูฎี
 จึงชวนกันผันแปรเที่ยวแลเล็ง
 พอเปิดขึ้นเห็นผืนสีนทั้งอัป
 จึงถามเถรสัมพลันไม่ทันช้า

สักรวาฟังว่าสารภาพ
 แต่ก่อนเก่ายังไม่ออกอยู่นอกวัง
 ถึงมาบวชอยู่ณะนี้ก็มีอค
 สุขอยู่กับใครใครจงให้การ

แต่ล้วนเหล่าตำรวจหน้ากลั่นกล้าหาญ
 พระผู้ผ่านอยุธยาเศศเทศนิกร
 คนร้องเล่าแรกนึกฟังฝึกสอน
 ไปรคผันผ่อนอภัยข้าทุกหน้าเอย ฯ
 รักษาองค์ธิบดินทร์ป็นนาถา
 เครื่องสาตราหอกกระบี่มีทุกคน
 สัญญาบอกกระแต่ฆ้องก้องกาหล
 โทษไม่พ้นกฎหมายถึงตายเอยฯ
 จะนั่งอยู่ก็ไม่ได้ให้ขัคข์อง
 เพราะไม่ต้องที่จะขววมากลางคัน
 ยังกล่าวความคิคต่อเป็นข้อชัน
 ขอเชิญทันกลับไปให้ไกล เอย ฯ
 เวลาล่วงควงบุหลันลับไศล
 จะลับไปจากกันเหมือนจันทรธา
 เมื่อไรจะกลับส่องกระจ่างสว่างหล้า
 จะวงเหงาเศร้าอรุราคอยท่า เอย ฯ
 แล้วลีลาศครรรไลไปผ้าป่า
 ลงนาวาจุคสว่างกระจ่างไฟ
 แม้นฉุกฉวยคนเมมาเข้ามาไขว่
 ถ้าผู้ใดเกะกะไม่ละเอย ฯ
 คูท่วงที่จิริคคิคฉำฉิ่ง
 พิศเพ่งเห็นอัปคัลบายา
 ทรงเจ้าจับอาเพี้ยนได้หนักหนา
 จงเร่งว่าคามจริงอย่านิ่งเอย ฯ
 ศิริโรราบรับยุบลเรื่องหนหลัง
 ว่าท่านทั้งสุบยามาช้านาน
 อย่าเลี้ยวลคกล่าวแกล้งแกลงสาร
 เร่งคิคอ่านตรองครีกจะสีกเอย ฯ

สักรวาทให้การพานเคลือบแฝง
ต้องอ้างคุณใหญ่กว่าเยื้องกราย
เขาจับผิดไว้ได้เป็นของกลาง
จึงกราบทูลพระกรุณาสง่างาม

สักรวารับพระราชโองการ
เบิกเสื่อคลั่งวิเศษพลันมาทันใด
พาตัวส่งพระยาศรีสุนทร
ยกให้เป็นเจ้าหมู่ผู้ค้ายาย

สักรวามาร้องท่องพรหมาสตร์
แสนเสียกายเพื่อนรักสักรวาท
ขอนารายณ์ฤทธิรงค์พระทรงศักดิ์
เฉลิมภพเมืองลพบุรี

สักรวาสเน่ห์ทั้งสี่นาย
เรียกตำรวจรีบร้อนจรจรัล
พอบพบเด็กเลี้ยงควายทั้งหลายเล่น
เองจงช่วยรีบบอกอย่าหลอกตา

สักรวากรมพระตำรวจพร้อม
สมเด็จพระจอมมกุฎอัยยิกา
ของงมีพระชนม์ยลยืนนาน
ขอสิ่งซึ่งเป็นใหญ่ในโลกนั้น

สักรวารับสั่งทั้งเรื่องเล่น
คุณหญิงเปลี่ยนรับบทจรณา
วงชายนั้นเป็นสามลราช
หกเขยนั้นวงทหารชาฎนรงค์

สักรวาทเจ้าเงาะหัวเราะรวน
ได้สมจิตเจตนาเที่ยวหนาเรา
ถึงท้องพระโรงชัยไม่ครั้นคร้าม
ทำนุ้ยไปให้นางจรณา

มากล่าวแกลังกลบเกลื่อนให้เงื่อนหาย
เป็นแบบคายนี้อย่างลัดเห็นชัดความ
ยังแอบอ้างพยานไปจะให้ถาม
เห็นลูกถามอีกทีก็ควรสึกเอย ฯ

ก็รีบคลานออกมาหาซำไม้
แล้วส่งให้เถรทิศสวมติดกาย
ไว้ร้องกลอนสักรวาทว่าถวาย
คุณพวงรายนักรบศศิษย์บัณฑิตเอย ฯ

บังคมบาทถิบดีนทร์ปิ่นนาถา
จะคลาคคลาร้างกันไปวันนี้
บำรุงรักษาเขตประเทศที่
เชิญอวยศรีสวัสดิ์พงศ์ทุกวงเอย ฯ

ต่างถวายบังคมลามามีหมัน
เที่ยวคั่นคั่นหากระทั่งถึงปลายนา
เขาว่าเห็นเงาะมีอยู่นี่หว่า
หนูพำข้าไปให้พบประสบเอย ฯ

ค่านับน้อมอภิวันต์ด้วยหรรษา
ได้ราชาภิเษกเนินเกินหมื่นวัน
พรรษกาลวชิราภิเษกสรรค์
ประสิทธิ์สรพรพ์ทั้งหลายถวายเอย ฯ

ตำรวจเป็นเจ้าเงาะเหมาะนักหนา
เทเวศร์นารียกหกอนงค์
ครุณนาฏอีกมณฑานวลหง
หกอนงค์เสี้ยงมาลัยร้องไปเอย ฯ

ฟังสำนวนพ่อตาให้มาเฝ้า
ชวนเมียเหย่าอย่างเหยาะลัดเลาะมา
เห็นพ่อตางุ่มง่ามไม่งามหน้า
เดินกลอกหน้าขำกั๊วไปมาเอย ฯ

ความจริงการอ่านกลอนสักกวาค้องอ่านทั้งเรื่องจึงจะสนุก แต่จะยกมาทั้งหมดก็จะยืดยาวนัก ยกมาพอเป็นตัวอย่างเท่านั้น

พระมหามนตรี (หรุ่น) ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาศรีสิงหเทพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยายืนชิงช้า เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๘ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๒๔ โปรดฯ ให้แต่งโคลงอธิบายภาพรามเกียรติ์ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ห้องที่ ๓๔, ๓๕, ๓๖ และ ๓๗ เป็นโคลงรวมทั้งสิ้น ๑๑๒ บท^๑

ครั้งถึง พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี ในตอนนี้ได้แต่งเสภาเรื่อง**อาบุญหะชัน** ร่วมกับกวีคนอื่นๆ เช่น พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) หลวงจักรปาณี (เริก) พระยามหาอำมาตยาธิบดีแต่งตอนที่ ๒ มีโคลงบอกไว้ตอนต้นว่า

ข้าพระพุทธเจ้าพระ-	ยามหา อำมาตย์เอย
คั่นคิกลอนเสภา	ท่อนนี้
ตามเรื่องนิทราชา	คริตราชา นิพนธ์แฮ
โดยพระราชประสงค์	กอบถ้อยพุลถวาย

พระยามหาอำมาตยาธิบดีแต่งตั้งแต่อาบุญหะชันถูกวางยาหมกสติ ถูกห้ามเข้าไปในวัง

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงธรรม	ส่งกำนัลพนักงานสิ้นทั้งหลาย
ให้ช่วยกันจัดแจงแต่งกาย	เปลี่ยนถ่ายผ้าเก่าเจ้าหะชัน
แล้วสวมเสื้อทรงผมบรมกษัตริย์	งามจรัสลายเลิศเฉิดฉิน
ยกอาบุญขึ้นราชอาสน์สุวรรณ	มิให้ทันรู้สีกสำนึกกาย
เชิญมหามาลานพรัตน์	ของบรมกษัตริย์เฉิดฉาย

๑ เนื่องจากมีผู้รวมพิมพ์จำหน่ายแล้วหาอ่านได้ง่ายและยาวมาก จึงไม่ได้นำมารวมไว้

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ประกอบโคลงรามเกียรติ์
ห้องที่ ๓๕

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ประกอบโคลงรามเกียรติ์
ห้องที่ ๓๗

จึ้นวางไว้เบื้องสูงริมกาย	ที่นายหะซันชั้นบน
แล้วตรัสว่าถ้าหะซันนั้นส่งเหล่า	เวลาเข้าอย่าให้แคลงแห่งงน
พนักงานใครมีอยู่ที่คน	มาอยู่ปรนนิบัติตามอัตรา
มั่นอาบูนังคับการสิ่งใด	ให้ทำไปตามสั่งอย่ากังขา
จงเกรงขามเหมือนเราเจ้าภรา	ถ้าพูดจาจงทุลมูลคดี

กลอนเสภาเรื่องอาบูนังคับการนี้ค่อนข้างยาว ยกมาพอให้เห็นสำนวน กลอนเท่านั้น ในตอนต้นได้กล่าวถึงนิราศเกาะจานไว้ นิราศเรื่องนี้เป็น เอกสารทางประวัติศาสตร์ได้เรื่องหนึ่ง เป็นบันทึกการเดินทางว่าใน สมัยนั้นมีความลำบากอย่างไร นิราศเรื่องนี้เคยมีผู้เข้าใจกันว่าสุนทรภู์ แต่ง โดยเอาไปรวมไว้ในหนังสือ นิราศบางเรื่องกลอนสุภาพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ เป็นต้น นิราศเกาะจานนี้ต้นว่า

ปางนิราศลาคลาคนิราศร้าง	ไปแรมทางห่างโคมประโลมขวัญ
ลงนาวาเมื่อเวลาจะสายณห์	พอตะวันเลี้ยวลับอับนภา
คลออารามนามวัดจักรวรรดิ	ชูลีหัดถ์น้อมประณมกัมเกศา
คัวยครั้งนี้มีกิจพระอิศรา	จะจำลาถิ่นฐานไปนานครัน

พิจารณาคามกลอนดูเหมือนว่าพระมหามนตรี (หรุ่น) จะไม่ได้ ลงเรือที่คลองหลอดออกไปปากคลองตลาด ทั้งๆ ที่บ้านท่านอยู่แถว สะพานมอญ บางทีเรือที่จะเดินทางไปทั้งหมดอาจจะจอดอยู่ที่คลอง รอบกรุงก็ได้ จึง “คลออารามนามวัดจักรวรรดิ” เพราะถ้าไปทางอื่นแล้ว ก็คงมองไม่เห็นวัดจักรวรรดิ

ในนิราศเกาะจานได้บรรยายชีวิตไทยๆ ไว้หลายเรื่อง เช่น กล่าว ถึงว่าตามลำคลองมีแม่ค้าพายเรือขายขนม ดังกลอนว่า

ในลำคลองบ้างก็ร้องขายขนม	ทั้งกล้วยส้มหลายอย่างต่างจัดสรร
เที่ยวเร่ร้องก้องเสียงสำเนียงครัน	ทั้งหวานมันแม่เอื้ออย่าเฉยไป
ได้ฟังเรียกคุนน่าจะอร่อย	ถึงจึกหน้อยก็ไม่ว่าพอปราไส
บ้างชิมของมองหน้าบ้างหาไฟ	แกล้งส่องได้เสี้ยวสว่างกระจ่างตา

บทโคลงรามเกียรติ์ของพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น)
ประกอบภาพจิตรกรรมฝาผนัง ห้องที่ ๓๗

ดังนั้นจะเห็นว่าการร้องขายนมได้มีมานานแล้ว เมื่อ ๓๐ กว่าปี
มานี้แถวหน้าวัดราชาธิวาสซึ่งมีเรือบรรทุกหินทรายไม้กระดานมาจอด
เต็มไปหมด ตกกลางคืนก็มีเรือแม่ค้าขนมร้องขายเสียงแจ้ว กลางลำเรือ
จุดตะเกียงรั้ว แต่แม่ค้าสมัยรัชกาลที่ ๔ ใช้ตะเกียงอะไรไม่ทราบ ตาม
กลอนว่าเป็นได้

อนึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าพวกที่ไปกับพระมหามนตรีนั้นไม่รู้ภูมิ
ประเทศหรือหนทางที่ไปเลย เช่นเมื่อไปถึงอ่าวแห่งหนึ่ง

๑ ปีที่พิมพ์ครั้งแรกคือ พ.ศ. ๒๕๓๓

ถามเรือปลาวาฬที่เข้าไป	เขาเรียกนามอย่างไรไฉนนาย
เขาบอกเล่าว่านี่ชื่อยี่สาน	แต่กันคนเดินลำบากยากใจหาย
ทั้งน้ำขาดคลองขอคล้นโขดทราย	ต่อเที่ยงสายน้ำมากไม่ยากใจ

อ่าวยี่สานนี้ได้เคยค้นมาหนักแล้ว ยังไม่พบว่าทำไมจึงชื่อนี้ และ
 หมายความว่าอย่างไร จะเล่ารวมต่อไปในตอนทีกล่าวถึงคลองยี่สาน
 โดยเฉพาะ สรุปล่าว่าเส้นทางที่ไปครั้งนั้นไปทางจังหวัดเพชรบุรี ผ่านบาง-
 กระบูน วัดเขาตะเครา ซึ่งมีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์เรียกชื่อกันติดปากมา
 จนถึงทุกวันนี้ว่าหลวงพ่อวัดเขาตะเครา ผู้แต่งได้ขึ้นไปไหว้พระด้วย

แต่ตัวพี่นี้ไม่เพลินเดินขึ้นวัด	ประสานหัตถ์ด้วยสุภาพไม่หยาบหยาม
ถึงเชิงเขาก้าวบันไดค่อยไต่ตาม	พยายามด้วยศรัทธาอุทิศสำหรับ
สิ้นกำลังนั่งหอบจนมีคหน้า	ทั้งกายาเหื่อชะโลมโถมเส้นขน
แฉ่งเก่าเพรียเปลี่ยไปตั้งไซ้คน	เจียนจะหล่นลงพื้นพสุธา
พวกขุนหมื่นพื้นคำรวจที่ไปด้วย	เขาเข้าช่วยกคประทับที่หน้าขา
ทั้งได้คมสัมมะกรูดที่คิดมา	ของนายจำเริญรับราชการ

กลอนตรงนี้ให้ความรู้ว่าในสมัยโบราณไม่มียาหม่องยาคุมเหมือน
 อย่างในปัจจุบันนี้ ส่วนมากก็ใช้ผิวสัมมะกรูดคมกลืนเวลาเป็นลม
 ในสมัยโบราณมีมะกรูดประจำทุกครัวเรือน เพราะใช้ผิวมะกรูดปรุง
 เครื่องแกงด้วย เวลาเป็นลมก็ใช้คมผิวมะกรูด เมื่อจะสระผมก็ใช้น้ำ
 มะกรูด เป็นของดีประจำบ้านอย่างหนึ่ง

ความคิของนิราศเรื่องนี้เห็นจะอยู่ที่การพรรณนาถึงการเดินทาง
 ที่ทุลักทุเลลำบากลำบากบ่น ไม่รู้จักทาง อดอยาก เพราะเงินทองก็ใช้จะมี
 กันทุกคน เช่นพรรณนาถึงอาหารการกินตอนหนึ่งว่า

ก็หยุกเสพออาหารตระการรส	เมื่อยามอดพาร่อยทุกสิ่งสรรพ
พริกกับเกลือปลาใบไม้ใส่ด้วยกัน	แตงกวาหั่นลงประสมคัมสัมแกง
มะขามเปียกคั้นใส่ลงในหม้อ	โขลกโข่งก่อเกือบไฟจะไหม้แขน
พอสุกคักแจกทุกกองของตบแทน	ถึงยากแค้นชื่อว่าแกงพอแรงแม้

พระมหามนตรี (หรุ่น) ผู้แต่งนิราศเรื่องนี้ได้พรรณนาถึงเหตุการณ์
วันที่มีสุริยุคราสที่หว่าก้อได้ละเอียดลออคือ คุน่าสนุก

พอนาทีศีสามตามกำหนด	เมฆกับคลมก็โบกกระโชกหวน
สุริย์จับอัปสิดวินวล	ไม่แปรปรวนปัดจิมทิศเข้าปัดดวง
บรรดาหม่อมมาตยาบ้างหาแว่น	ต่างเงยแขนชิงมองเจ้าของหวง
ที่แว่นหายได้กระจุกยกลงดวง	ทั้งค่ายหลวงตื่นกันคุทุกหมู่กรม
ทหารปืนยิงลั่นสนั่นเปรี้ยง	ก้องสำเนียงเพียงพสุธาหล่ม
ทั้งปืนน้อยปล่อยทุกคัรบับทุกกรม	ยิงระคมรอบวังทั้งนอกใน
ปางพระจอมโมลีศรีอยุธยา	มิ่งมงกุฎโลกาสุธาไหว
เห็นสมซึ่งพระกระแสน้ำพระไทย	ประหนึ่งได้เอื้อมผ่านพิมานอินทร์
ขึ้นพระทัยครรโลสู่ที่สรอง	พดุมพวงศรัมาศวิเศษศิลป์
ก็เป่าสังข์คังลั่นสนั่นคิน	ประโคมพิณพาทย์ฆ้องก้องกังวาล
ต่างถวายมูรธาภิเศกสรอง	ทั้งพระวงศ์หน่อน้อยพลอยสนาน

กลอนที่ยกมาข้างต้นนั้นทำให้เห็นประเพณีโบราณ เมื่อเกิด
สุริยุคราสหรือจันทรคราส ก็จะต้องมีพิธีสงฆ์น้ำทุกครั้งไป ในคราวนี้
สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ เมื่อดำรงพระยศเป็นกรมขุนพินิจ
ประชานาถ ได้เสด็จตามไปด้วย

เท่าที่ยกมาให้พิจารณานั้นเป็นตัวอย่างเล็กๆ น้อยๆ เพื่อให้เห็น
สำนวนและแง่มุมบางประการที่ปรากฏใน*นิราศเกาะจาน* ซึ่งความจริง
ยังมีกลอนชมนกชมไม้ที่น่าอ่านอีกหลายตอน สรุปว่า นิราศเรื่องนี้
อ่านน่าศึกษา ท่านที่ไม่เคยอ่านน่าจะลองหยิบมาอ่านทบทวนดูสักครั้ง

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) นอกจากจะแต่งโคลงราม-
เกียรติ์ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังได้แต่งโคลงนารายณ์สิบปาง ปางที่ ๖
สิงหาวตาร ไว้อีกด้วย โคลงนี้เข้าใจว่าแต่งคราวเดียวกับโคลงรามเกียรติ์
สมัยที่ยังเป็นพระยาศรีสิงหเทพ โคลงนารายณ์สิบปางนี้ยังไม่แพร่หลาย
เป็นที่รู้จักกันเท่าใดนัก จึงขอคัดมารวมไว้ทั้ง ๒๘ บท ดังต่อไปนี้

อสูรคนหนึ่งเชื้อ
 นามหิรันตปกาสูร
 เคียรสหัสบริบูรณ์
 ใคร่อิศวรในค้ำว
 ไปเชิงเมรุมาศคั้ง
 ขอพระพรภูวสยม
 ร้อยปีไม่เสร็จสม
 จึ่งก่อกองกณฑ์เข้า
 วสาไหล่ออกแล้ว
 พระศิวพรหมนารายณ์
 บุษซาไปเว้นวาย
 สามพระผู้เป็นเจ้า
 ถึงถามอสูรคอบถ้อย
 ขอพรอิศวรกว่ากษัตริย์ใน
 สรรพสาครสิ่งใดใด
 ไรรักคิติวาซ้า
 อย่าตายด้วยเคชท้าว
 จักบุททวิบาทา
 อย่างวายชีพมรณา
 ที่บกตกธารถ้ำ
 อิศวรเป็นเจ้าประ
 พระกฤษณคทา
 สามองค์พระเจ้าสอน
 ขุนยักษ์รับพรได้
 มีจิตกำเริบร้าย
 ไปหยั่งน้ำในสมุทร
 ทราบพรประเสริฐสุด
 จึ่งแผ่อ่านาจแกล้ง

พงศ์ประยูร พรหมแฮ
 ฮึกห้าว
 สองสหัส กรณา
 แผ่นพื้นภพไตร ๕
 กิจปฐม พิธิแฮ
 นาถเจ้า
 คังจิต ยักษณา
 ย่างร้อนกายตน ๕
 จุดถวาย
 ค้ำเข้า
 วันนิตย์ เมืองนา
 ทราบแจ้งเสด็จจร
 โดยใจ ประสงค์นา
 แהל่งหล้า
 พิฆาตอย่า วอคเฮย
 อย่างม้วยอาสัญ ๕
 เทวา มนุษย์เฮย
 สัตว์น้ำ
 ในนอก เมืองแฮ
 อย่างได้มลายชนม์ ๕
 สิทธิพร ยักษณอ
 ท่านให้
 อสูรเสร็จ นิวัตนา
 คุณน้ำใจประสงค์๕
 แแรงผูก จันแฮ
 ท่วมแฉ้ง
 สิทธิเชียว ชาญนา
 โลกให้กลัวเกรง ๕

ทำเทียมมกฤษณให้
 แปลงพระเวทคาถา
 เคิมว่านะโมนา
 เปลี่ยนว่าหิรันคส์ชื่อทำว
 คนธรรพ์สุบรรณเทพย์ทั้ง
 กล้วยักษ์ฤาอาจะมี
 ไปทูลพระศุลี
 พระศิวทรงสค์บ้อง
 จึงเผยศิวโอษฐ์เอื้อน
 สั่งแก่องค์อวตาร
 หิรันคส์อสุรพาล
 อย่าผิดพรเราอ้าง
 จักรกฤษณ์สฤษคี่ค้ำว
 ให้พระมหาสังข์ทรง
 มาอุบัติเป็นองค์
 พระราชกุมารไค้
 หิรันคส์อสุเรศให้
 แสนโกฏิสอนโอรส
 กุมารเชี่ยวชาญหมค
 นักสิทธิ์สอนกุมารผู้
 ว่านะโมทุกุศิยาบาทอ้าง
 ศิษย์ว่ารายณ์นะมะ
 ครุห้ามศิษย์ไปละ
 คาบสพากุมารคล้อย
 ชุนยักษ์สค์บพจน์แล้ว
 บอกรุตรอ่านคาถา

ธาคา
 ท้าวค้ำว
 รายนะ มะเฮย
 ก่อนคั้งมนตรา ฯ
 ฤาษี นาคแฮ
 โอษฐ์พร้อง
 โดยเหตุ นั้นนา
 ชักค้ำนเคืองอสุร ฯ
 โองการ
 รีบล้าง
 พลันวอค วายนา
 ประสิทธิ์ไว้ในเพลง ฯ
 ฤทธิรงค์
 ท่านให้
 เอรส หิรันคส์นา
 ชื่อเจ้ากะลาธรรพ์ ฯ
 คาบส
 รอบรู้
 ไตรเพท
 ศิษย์ให้สาธยาย ฯ
 หิรันคะ นะมะเฮย
 กลับถ้อย
 สีมพจน์ คนแฮ
 สู้ท้าวทูลความ ฯ
 ออกวา- จาเฮย
 ท่านให้

บุครว่านะโมนา-
 นักสิทธิ์ปีคโสศไว้
 บิดาโกรธเกรี้ยวสั่ง
 ไปสู่กองเพลิงสุม
 เพชฆาตรีบจับกุม
 ราชบุตรไปตายให้
 ไม่ตายแล้วมัดทิ้ง
 โอรสไม้สูญสุค
 ขุนยักษกลับจับบุตร
 บุครว่านารายณ์ให้
 ขุนยักษว่ากฤษณ์นั้น
 บุครบอกว่าสติไป
 ในเสาอยู่ฤๅไหน
 ยักษกล่าวกระทบเท้า
 นารายณ์พระเจ้าเปล่ง
 สรวลสนั่นโลกธาตุ
 กุมารบอกปีตุราช
 ชนกไม่เชื่อจึงร้อง
 อวตารแปลงพัคตรีให้
 พันหัตถ์ถ่มินชะ
 ทรงนามนรสิงห์อะ
 คมเล็บคุจรคัล้วน
 จากเสาปราสาทแล้ว
 ลอยอยู่กลางหาวหมาย
 พลยักษต่อยุทธ์หลาย
 กฤษณะรอรบคว้าง

รายนะ มะแฮ
 ว่าข้าเหลือสอน ฯ
 จับกุม บุครนา
 หมกไหม้
 ค้วคลอก ไฟแฮ
 ผูกข้างแทงกุมาร ฯ
 กลางสมุท
 ซีฟได้
 พิฆาต เองนอ
 ซีฟข้าปฏิสนธิ ฯ
 เนาวีใน สถานฤ
 ทัวหล้า
 บุครบอก อยู่แฮ
 บาทซ้ายประหารเสา ฯ
 สิงหนาท
 กีก้อง
 ขอซีฟ ท่านแฮ
 เรียกท้าวรำบาน ฯ
 เป็นสิงห- ราชนา
 ครบถ้วน
 วตารบอก ปางเฮย
 เทห์แมนมนุษย์ชาย ฯ
 แสดงกาย ออกเอย
 มุ่งล้าง
 พันวอด วายนา
 อยู่ท่าอัมฤงค์ ฯ

ชุนยักษ์เข้าต่อด้วย
 โรมรุกบุกรำบาน
 พันหัตถ์จักรกฤษณ์ทะยาน
 กรงเล็บครอบยักษ์ไว้
 กุณฑลยักษ์ตกแล้ว
 บूरพทศชื้ออุทัย
 กุณฑลหนึ่งตกไป
 ชื้ออักษ์วงค์ยอกชะง่า
 อวตารว่าท่านได้
 เป็นใหญ่ในโลกปรา
 ไยกลับประพทศิอา
 เราจักล้างท่านให้
 ยักษ์ว่าข้าผิดด้วย
 ท่านอีกทรยศใจ
 เราสอนบุตรเราไฉน
 จักรกฤษณ์ว่าเอ็งทำ
 พอพลบดวยยักษ์หิว
 นฤมิตน้ำนองทาง
 ถามว่าบกฤบาง
 ฤค้ำวันคืนให้
 ฤเป็นครุฑนาคร้าย
 เป็นสัตร์ฤยักษ์
 อสุระออกวาจา
 พระยัยยักษ์เป็นแปง
 แล้วกลายกลับรูปท้าว
 พระราชกุมารผจง
 นารายณ์พระจึงทรง
 ชื้อเทพมหานครพร้อม
 อวตาร
 ท่านให้
 โจมจับ ยักษ์นา
 เหาะหิวระเห็จจร ฯ
 เป็นไศล ขึ้นแฮ
 ลิวล้ำ
 ทศปะ จิมนา
 ชะโงกเงื่อมคัคคนานต์ ฯ
 พรศิวา ประสทธิเฮย
 กฏไว้
 ธรรมละ ธรรมแฮ
 มอคม้วยมลายชนม์ ฯ
 อันใด
 หยาบช้า
 มาฆ่า เราแฮ
 กล่าวร้ายถึงเรา ฯ
 มากกลาง ทวารแฮ
 ท่วมไล่
 ธารที่ นีนา
 ธิบแจ้งตามจริง ฯ
 เทวา มนุษย์ฤ
 บอกแจ้ง
 ปฏิสเสธ สิ้นแฮ
 ปนสิ้นสังขาร
 เป็นองค์ นารายณ์นอ
 นอบน้อม
 นฤมิต เมืองแฮ
 เสรีจ้ให้กุมารถวัลย์ ฯ

ไค้นามแต่นั้นว่า	จักรปา- ณีราชแฮ
จึงเสด็จจุลพระศิวา	ทราบแล้ว
กลับยังเกษียรสา	ครนิทร นาคนอ
ปางศึกจักรกฤษณ์แผ้ว	ปราบเสี้ยนเศกหิรันต์ ฯ

นอกจากนิราศเกาะจวนแล้ว ยังมีกลอนขนาดยาวอีกเรื่องหนึ่ง เรียกว่า “กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ” เป็นเรื่องที่ท่านแต่งขึ้นบูชาคุณบิดาคือพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ดังกล่าวแล้วข้างต้น

บทกวีนิพนธ์ที่สำคัญเรื่องหนึ่งของพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ที่แต่งไว้แต่ครั้งเป็นพระราชวรินทร์ เจ้ากรมขวานอก ประมาณ พ.ศ. ๒๔๑๕ ก็คือโคลงเปิดคลองเปรมประชากร (คูบพนวก ๒)

อนึ่งบทกวีที่แต่งในสมัยที่เป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี และเป็นเรื่องหลังสุดที่พบก็คือ ฉันทกล่อมช้างพลายเผือกเอกพระเศวต รุจิราภาพรรณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้ขึ้นต้นเรื่องไว้ดังนี้

พระยามหาอำมาตย์ผู้	ภักดี
รังสฤษดิ์พจนวาที	กล่อมช้าง
ถวายพระบาทเธเรศศรี	ศวรรราช สยามแฮ
จงอยู่ตราบเพลิงมล้าง	โลกสิ้นจึงสูญ

ฯลฯ

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต เสด็จจุกเพลิงพระราชทานเพลิงศพพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) เมื่อตอนบ่ายวันที่ ๖ เมษายน ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

พระยาอิศรพันธุ์โสภณ

พระอาจารย์ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

ราชทินนาม “อิศรพันธุ์โสภณ” เริ่มมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ ผู้ที่ได้รับคนแรกคือพระยาอิศรพันธุ์โสภณ (หม่อมราชวงศ์หนู อิศรางกูร) พระอาจารย์ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ และเจ้าฟ้ากรมขุนเทพทวารวดี (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว)

พระยาอิศรพันธุ์โสภณ (หม่อมราชวงศ์หนู อิศรางกูร) เป็นบุตรหม่อมเจ้าโสภณในเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราอนุรักษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุภการักษ์ (สมเด็จพระพี่นางรัชกาลที่ ๑) และเจ้าขรรค์เงิน ส่วนหม่อมมารคามีนามว่า “จิบ” เป็นบุตรพระวิเชียรปรีชา (ภู) ซึ่งเป็นพระอาจารย์ถวายปริยัติธรรมในรัชกาลที่ ๔ เมื่อนับตามอายุแล้วหม่อมราชวงศ์หนู อิศรางกูร ก็เป็นน้องของหม่อมราชวงศ์กระต่าย อิศรางกูร (หม่อมราโชทัย) ผู้แต่งนิราศลอนดอน ที่ได้เขียนเล่ามาแล้ว

หม่อมราชวงศ์หนู อิศรางกูร เกิดวันอาทิตย์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๘ ปีจอ จุลศักราช ๑๒๐๐ เวลา ๑ ทุ่มกับ ๒๐ นาที ตรงกับวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๑ เมื่อยังเยาว์อยู่ หม่อมเจ้าหญิงปุกและหม่อมเจ้าหญิงมณฑา ในสมเด็จพระประพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราอนุรักษ์ ซึ่งเป็นป้า ได้อุปถัมภ์เลี้ยงดูมาจนอายุประมาณ ๘-๑๐ ขวบ

ครั้นอายุได้ ๑๑ ขวบ โคนจุกแล้วจึงได้ไปอยู่วัดทองนพคุณ ซึ่งอยู่ใกล้บ้านพระวิเชียรปรีชาผู้เป็นตา ได้เรียนอักษรสมัยกับพระอาจารย์ทอง

จนอายุได้ ๑๓ ปีจึงบรรพชาเป็นสามเณร แลเริ่มเรียนพระปริยัติธรรม อยู่ ๔ ปี จนอายุ ๑๗ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นพิเศษให้ท่านเข้าสอบไล่พระปริยัติธรรมพร้อมด้วยหม่อมเจ้าพระ ณ ที่สังฆาศนศาลาแต่เฉพาะ ๕ รูป เป็นกรณีพิเศษ ซึ่งพระสงฆ์สามเณรอื่นมิได้รับพระมหากรุณาเช่นนี้ ทั้งยังได้เสด็จมาประทับอยู่ทุกเวลาจนเลิก การสอบครั้งนั้น ปรากฏว่าท่านไล่ได้เป็นสามเณรเปรียญ ๔ ประโยค และได้รับพระราชทานรางวัลสิ่งของต่างๆ

เมื่ออายุครบอุปสมบทได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อุปสมบทเป็นนาคหลวงในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามแต่นาคเดียว และได้เสด็จออกประทับอยู่จนอุปสมบทแล้ว โปรดเกล้าฯ พระราชทานปริกษาภรณ์ ในครั้งนั้นพระอมราภักจิต (เกิด) วัดบรมนิวาส เป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่ออุปสมบทแล้วจึงได้ไปอยู่วัดบรมนิวาสเพื่อรับนิสสัย แลเรียนพระปริยัติธรรมเพิ่มเติมในสำนักนั้นอีก จนเข้าสอบไล่หน้าพระที่นั่งในรัชกาลที่ ๔ ได้อีก ๓ ประโยค เป็นเปรียญเอก ๗ ประโยค

เมื่ออุปสมบทได้ ๕ พรรษา ก็ลาสิกขาไปอยู่วังหม่อมเจ้าโสภณ และต่อมาได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กพิเศษได้รับพระราชทานสมปักราชินิกุล แลโปรดเกล้าฯ ให้ได้รับราชการอยู่ในกรมอักษรพิมพการ อันเป็นเหตุให้ได้ชอบพอรักใคร่กับพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ครั้งยังเป็นขุนประสิทธิอักษรสาคร เจ้ากรมอักษรพิมพการซึ่งเป็นอาจารย์ใหญ่ทางภาษาไทยและเป็นกวีมีชื่ออีกคนหนึ่ง

ครั้นต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อได้ตั้งกรมมหาดเล็กราชวัลลภ รักษาพระองค์ขึ้นแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายพันโทพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) กับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ แต่ครั้งยังเป็นทีนayar ราชานัดยานุหาร แอคยูแตนต์ ผู้ช่วยราชการในกรมทหารมหาดเล็ก รักษาพระองค์ จัดตั้งโรงเรียนหนังสือไทยสำหรับสอนบุตรข้าราชการขึ้นที่โรงละครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) เมื่อยังเป็นหลวงสารประเสริฐ มาเป็นอาจารย์ใหญ่ ส่วนอาจารย์รองยังว่างอยู่

พระยาอิศรพันธุ์โสถณ (หม่อมราชวงศ์หนู อิศรางกูร)

ในครั้งนั้นพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุตรี (พระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุภา) ทรงพระเมตตาที่ทำนุบำรุงหม่อมราชวงศ์หนูให้ได้รับราชการมีชื่อเสียง จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบว่ หม่อมราชวงศ์หนูเป็นผู้รู้ภาษาไทย ภาษาบาลี ทั้งเป็นจินตกวีแต่งกาพย์ กลอนโคลงฉันท์ได้คืออีกด้วย ในโอกาสนั้นพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) ก็ได้นำเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับราชการเป็นอาจารย์ที่สอง ได้สอนนักเรียนบุตรข้าราชการ แลถวายพระอักษรเจ้านายฝ่ายหน้าแลฝ่ายใน ที่โรงเรียนแลที่แก่งสมาภิรมย์ (กรงนก) บางพระองค์ บางคน กับบังคับบัญชาการทั่วไปแทนอาจารย์ใหญ่ในเวลาที่ไม่อยู่อีกด้วย

หม่อมราชวงศ์หนูรับราชการมาจนถึงวันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๒ ก็ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นขุนวิสุทธากร ปลัดกรมพระคลังสวนในขวา และในปี พ.ศ. ๒๔๒๔ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้ตรวจแก้โคลงรามเกียรติ์ที่มีผู้แต่งทูลเกล้าฯ ถวาย เพื่อจารึกแผ่นศิลาตามพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระมดุงสุลกฤตย์ เจ้ากรมสุลกการ และโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งเวลาตอนเช้าไปถวายพระอักษรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท แลถ้าพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ไม่อยู่ ก็จะต้องถวายพระอักษรสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ตลอดจนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพระองค์อื่นอีกด้วย ตอนเที่ยงแล้วจึงจะกลับไปอำนวยการที่สุลกสถาน

ในการถวายพระอักษรมีเรื่องเกร็ดที่ทำให้เกิดพระราชนิพนธ์ขึ้นเรื่องหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงเล่าถึงการตรวจแก้สำนวนไทยของพระมดุงสุลกฤตย์ไว้ว่า

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกไปประทับสำราญพระราชอิริยาบถอยู่ ณ เกาะสีชัง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอออกไปตามเสด็จหลายพระองค์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕

จึงโปรดให้รับอาจารย์ออกไปสอนด้วย มีพระมกุฎศุลกกฤตย์เป็นพระ
อาจารย์สอนภาษาไทย เซอร์หลุย มอว์นัต เป็นผู้สอนภาษาอังกฤษ

คราวหนึ่งเซอร์หลุย มอว์นัต เอาบทละครโอเปรา (opera) เรื่อง
มิกาโด ที่ได้ทอศพระเนตร ณ เมืองสิงคโปร์ ถวายให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมขุนเทพทวารวดีทรงแปลเป็นภาษาไทย เมื่อทรงแปลแล้วพระมกุฎ-
ศุลกกฤตย์ตรวจภาษาไทยที่ทรงแปล ได้แก้ไขถ้อยคำตามเคยมา
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ได้ทอศพระเนตรเห็นคำแปลที่
พระมกุฎศุลกกฤตย์แก้ไข จึงคำริสว่าของเดิมที่เป็นภาษาอังกฤษเป็นบท
ละครคำแปลที่แก้ไขดูจะกลายเป็นเทศนา ทรงเห็นขบขันจึงทรง

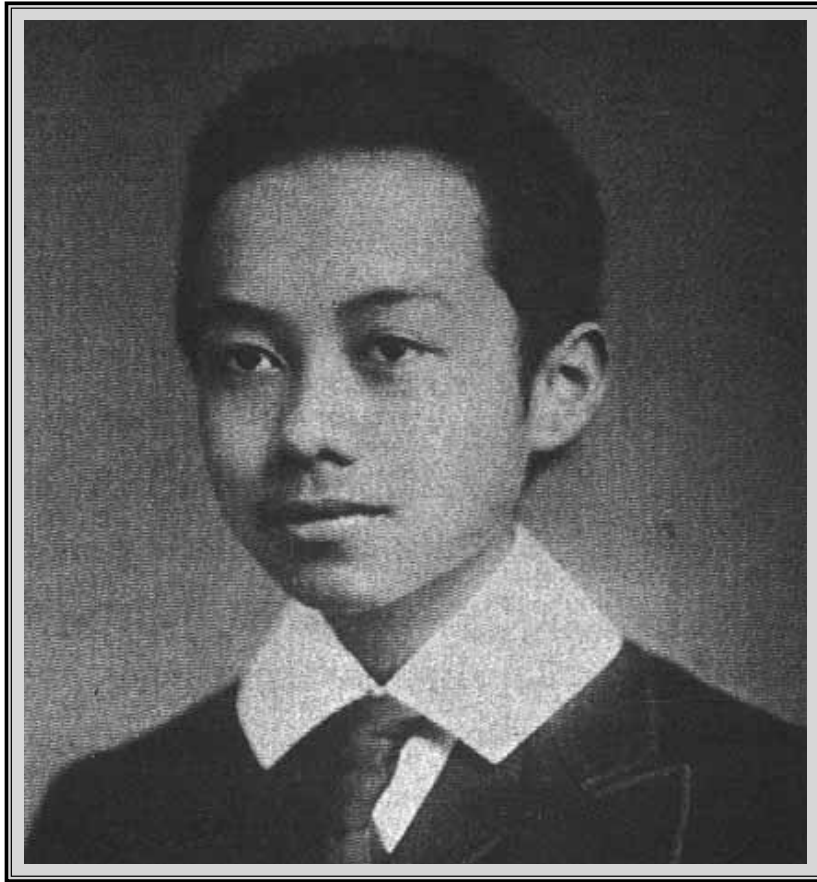
แกลังพระราชนิพนธ์ใหม่ให้เป็นเทศนาเสียดีเดียว เลยมีพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่อีกเรื่องหนึ่งคือ *เทศนาเรื่องนิทานมิกาทูระ* นี้ก็เนื่องมาจากพระมดขุขลกกฤตย์เป็นต้นเหตุ

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ พระมดขุขลกกฤตย์ได้ย้ายไปรับราชการในกระทรวงธรรมการในตำแหน่งปลัดบัญชา และได้ทรงพระราชทานสัญญาบัตรให้เป็นพระอิสริยยศชั้นโทสรณ คำนั่งตำแหน่งรองอธิบดีกรมศึกษาธิการ เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๕ แล้วภายหลังโปรดเกล้าฯ ให้เป็นองคมนตรีที่ปรึกษาราชการในพระองค์เมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม ปีเดียวกันนั้น

ส่วนการถวายพระอักษรเป็นพิเศษ ก็คงอยู่ตามเดิมจนจัดการเล่าเรียนแบบใหม่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนเทพทวารวดีเสด็จออกไปศึกษาในประเทศยุโรป จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนราชกุมารและราชกุมารีขึ้นที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอิสริยยศชั้นโทสรณเป็นพระอาจารย์ใหญ่ ครั้นโรงเรียนราชกุมารแยกไปแล้วก็คงเป็นพระอาจารย์ใหญ่โรงเรียนราชกุมารี ได้ถวายพระอักษรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกเธอ และหม่อมเจ้าฝ่ายในบางพระองค์ จนทรงพระเจริญ เมื่อเลิกโรงเรียนราชกุมารีแล้ว ยังไปถวายพระอักษรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอที่ยังทรงพระเยาว์ในวังสวนกุหลาบต่อมา จนเสด็จออกไปศึกษาวิชาในทวีปยุโรป จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเบี้ยบำนาญเลี้ยงชีพเท่าเงินเดือนเดือนละ ๒๐๐ บาท แต่เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ เป็นต้นมา

พระยาอิสริยยศชั้นโทสรณ (หม่อมราชวงศ์หนู) เป็นผู้ชำนาญทั้งภาษาไทย ภาษามคธ การปาฐกถาตลอดจนกาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ เป็นจินตกวีผู้หนึ่งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงได้รับพระราชทานเหรียญเงินเข็มศิลปวิทยาในฐานะเป็นจินตกวี เมื่อวันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๘ แต่ครั้งยังเป็นพระมดขุขลกกฤตย์

พระยาอิสริยยศชั้นโทสรณเป็นอาจารย์ในโรงเรียนหลวงมีศิษย์ที่ต่อมาเป็นพระยาหลายคน เช่นพระยาพิพิธโภคัยสุวรรณ (ชม) ที่ปรึกษา

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร

กองบัญชาการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งเป็นบุตรพระยาอนุชิต-
ชาญไชย เป็นต้น

ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๘ พระยาอิศรพันธุ์โสภณป่วยเป็นโรคปัสสาวะ
พิการ ได้รับพระราชทานแพทย์หลวงและได้หาแพทย์เชลยศึกคัมภีร์รักษา
พยาบาล อาการมีแต่ทรงกับทรุด จนถึงที่สุดก่อนหน้าที่มรณภัยจะมา
ถึงประมาณ ๑๕ วัน พระยาอิศรพันธุ์โสภณรับประทานอาหารไม่ได้
นอนไม่หลับ ครั้นวันที่ ๓๑ มกราคม อาการทรุดหนักลง เวลา ๔ ทุ่ม
ตรง พระยาอิศรพันธุ์โสภณถึงอนิจกรรม อายุได้ ๖๘ ปี

รุ่งขึ้นวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ เวลาบ่าย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
สยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จไปพระราชทานน้ำหลวงซึ่งพระราชทานไป
นั้นอาบศพแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและบุตร ภรรยา ศิษย์
มิตรสหาย บรรดาที่ไปได้ไปเยี่ยมศพ ได้อาบน้ำศพต่อไป เจ้าพนักงาน

ประโคนกลองชนะ ๕ คู่ มีจำปี แล้วเจ้าพนักงานได้แต่งศพเสร็จยกศพลงลงใน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงสวมลอมพอกพระราชทาน เจ้าพนักงานยกลงในขึ้นตั้งบนชั้นแว่นฟ้าชั้นหนึ่ง ประกอบโกศ^๑ แวดล้อมด้วยฉัตรเบญจา ๔ คัน พร้อมทั้งเครื่องตั้งเครื่องบูชาเสร็จแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงทอดผ้าไตรส่วนของหลวง ๕ ไตร ผ้าขาวพับ ๑๐ พับ พระสงฆ์บังสุกุลแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จกลับ และทรงรับเป็นเจ้าภาพทรงจัดการศพต่อไปด้วย

ครั้งถึงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้แห่ศพจากบ้านเชิงสะพานตรอกเต้าไปสู่สุสานวัดเทพศิรินทราวาส รุ่งขึ้นวันที่ ๑๕ เวลาบ่ายพระราชทานเพลิงศพ

พระยาอิศรพันธุ์โสภณได้แต่งงานกับคุณหญิงพรรณซึ่งเป็นบุตร หลวงพิชัยวารี (เจ้สัวหนู มหามุสิก) และคุณแม่หย่า ชาวภูฎีจีน อุบาสิกาข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๔ มีบุตรชายหญิง ๗ คน เท่าที่ทราบชื่อมีหม่อมหลวงหญิงแฉล้ม เป็นบุตรคนใหญ่ ได้แต่งงานกับนายราชจินดา (อรุณ บุณนาค) บุตรพระยาอิศรานุภาพ (เอี่ยม บุณนาค) คนที่ ๒ เป็นชายมีบรรดาศักดิ์เป็นพระนวกวรรณ์บรรณกิจ (หม่อมหลวงเฉลิม) และ หม่อมหลวงศิริ ส่วนที่เกิดแต่อนุภรรยา ชื่อ หม่อมหลวงอุ้น และหม่อมหลวงชม

ผลงานทางด้านกวีนิพนธ์ของพระยาอิศรพันธุ์โสภณ หาอ่านได้ยากเพราะกระจัดกระจายกันอยู่ ยังไม่มีใครรวบรวมขึ้นไว้ และที่สูญหายไปก็คงจะมีมาก เท่าที่ทราบนั้นว่า ครั้งยังเป็นขุนวิสุทธากร ได้แต่งเสภาเรื่อง *อาบู่หะซัน* โดยกระแสรบสั่งในรัชกาลที่ ๕ สำหรับขับถวายเวลาทรงเครื่องใหญ่ โดยแต่งร่วมกับกวีอื่นๆ รวมทั้งหมด ๑๑ คน มี

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่าเมื่อถึงอนิจกรรม ยังไม่ได้พระราชทานพานทอง แต่ได้พระราชทานโกศประดับศพ จึงเทียบเท่าได้พระราชทานพานทอง

๑. หลวงพิชญ์เสนี (ทองอยู่) ครูเสภา ภายหลังเป็นพระราชมณู
๒. พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ)
๓. ชุนวิสุทรเสนี (จาง)
๔. ชุนพินิจจัย (อยู่) ภายหลังเป็นหลวงภิรมย์โกษา
๕. หลวงบรรหารอรรคคี (สุข) ภายหลังเป็นพระราชาภิรมย์
๖. ชุนวิสุทธากร (หม่อมราชวงศ์หนู อิศรางกูร)
๗. พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)
๘. ชุนทองสี้อ (ช่วง ไกรฤกษ์) ภายหลังเป็นหลวงมงคลรัตน์
๙. หลวงเสรีพิทักษ์ (อ่วม) ภายหลังเป็นพระยาราชวรานุกูล
๑๐. หลวงสโมสรรพการ (ทศ ศิริสัมพันธ์) ภายหลังเป็นพระยา
สโมสรรพการ

๑๑. หลวงจักรปาณี (เริก) เปรียญ

เป็นที่น่าเสียดายว่าต้นฉบับเรื่องเหล่านี้ค้นได้เพียง ๕ คนแรกเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีโคลงรามเกียรติ์ที่ท่านแต่งไว้ครั้งยังเป็นชุนวิสุทธากร รว. พ.ศ. ๒๔๒๓ อีก ๑๖๘ บท นับว่ายาวพอสมควร จะขอคัดมาพอให้เห็นสำนวนสักสามสี่บทดังนี้

ห้องที่ ๗๐

ปางสารันต์ทุกุคไค้	เหนงงค์
มังกรกรรฐปลง	ชีพแล้ว
คัวยศรจักรกฤษณ์ยง	ยศยั้ง เคชแฮ
ตกตะลึงละลาญแคล้ว	คลาศเข้าลงกา
จิ้นเฝ้านบบาทไท้	ทูลถลอง
ตามเหตุสงครามแจง	ถ่องถ้อย
ทศภักตรทราบกรรแสง	โศกสลค ภัคฺตรแฮ
รันทคกำสรวลละห้อย	โอษฐ์เอื้อนรำพรรณ
ไอ้ควงหัทเยศผู้	หลานรัก
เลิศลบจบไครจักร	ถ่อมท้อ

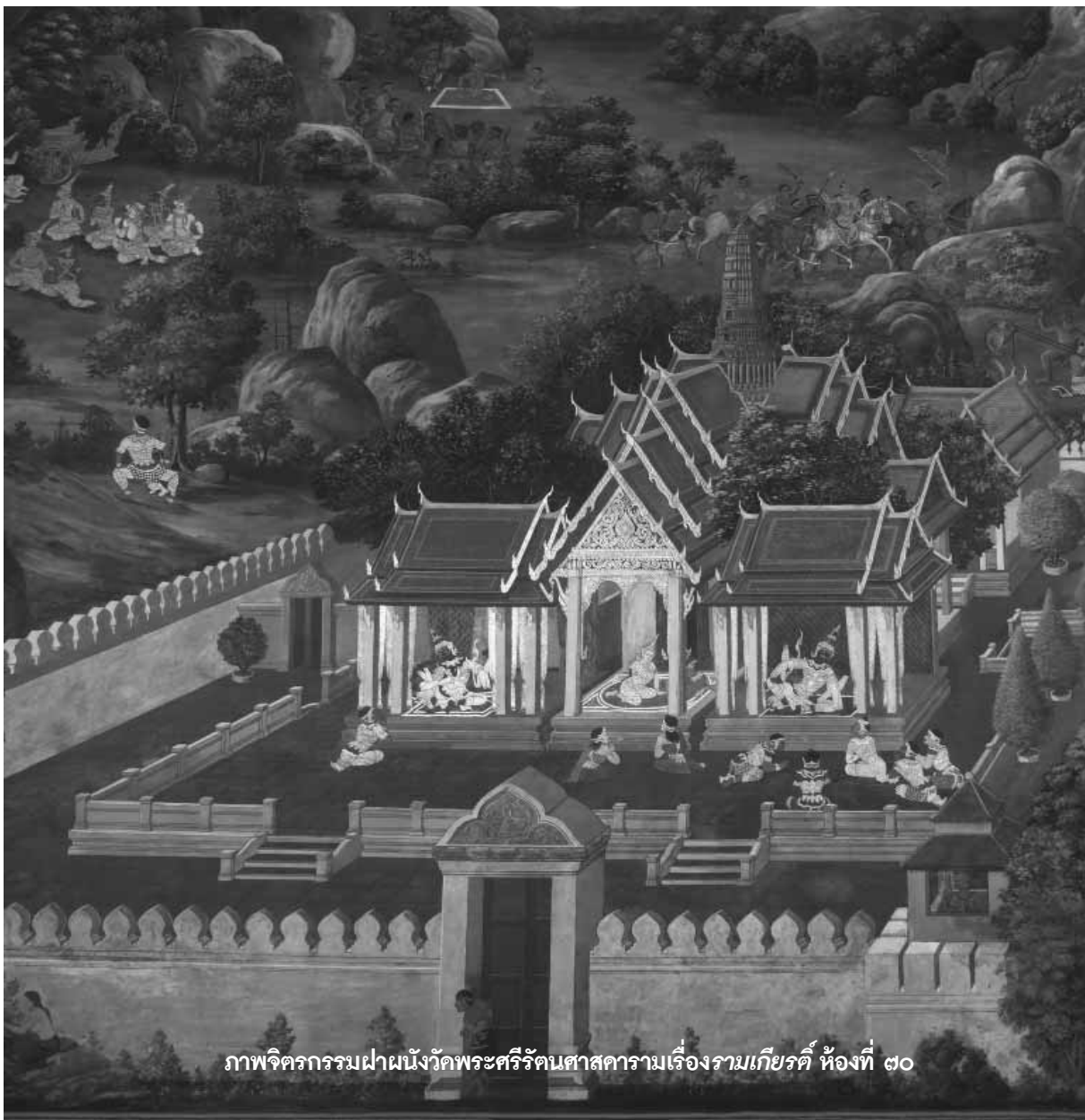
ทรงศรีทิวรศักดิ์	ปราบทวีป สี่ฤๅ
ไครบ่ออากาศก่อ	เกียงขึ้นเคียงกร
ฤๅควรรมาแพ้ว่าย	อุภัยพาล มนุษย์เอย
พลแต่ล้วนศิริจฉาน	ชาติช้า
อัปยศหมู่พรหมาน	แมนทั่ว โลกฤๅ
จักหมื่นประมาทกล้า	กลับเอื้อนอวมาน

เมื่อครั้งหอพระสมุคออกหนังสือพิมพ์*วชิรญาณ* ได้มีการแต่งโคลงทายพิมพ์ในหนังสือ*วชิรญาณ* สัปคาศัลดบทั้งองบตบั้ง แล้วชวนให้ผู้อ่านแต่งโคลงแก้ส่งมา คราวหนึ่งมีโคลงทายว่า

สามกึ่งพฤกษ์หนึ่งให้	โทษถึง
สามกึ่งพฤกษ์หนึ่งพึง	คบค้า
สามกึ่งพฤกษ์หนึ่งจึง	เจนอัถถ
สามกึ่งสามพฤกษ์ห้า	เล่นนี้ลองทาย

พระยาอิศรพันธุ์โสภณ แต่ครั้งยังเป็นพระมคฺงศุลกกฤตย์ ได้แต่งโคลงแก้โดยใช้นามแฝงเป็นอักษรย่อว่า พ.ผ.ศ.ก. เป็นโคลง ๕ บทดังนี้

ใช้พฤกษสามกึ่งแท้	ทุจริต สามฤๅ
เกิดกับกายวจิจิตต์	แจกพร้อม
มีโทษมากอกนิษฐ์	พิบากทุกข์ เทียวพ่อ
เบิกอบายบังห้อง	ศิเวศทั้งอมรเมือง
ที่สองสุจริตชี้	สาขา สามแฮ
เกิดกับกายวาจา	จิตต์พร้อม
เพิ่มผลยิ่งคณนา	ล้วนสุข สวัสดิ์ฤๅ
ควรคบเพราะจักน้อม	วิมุติให้ในมือ
ที่สามสามกึ่งนี้	สุขุม
คือปรัชญาณรุม	เรียกอ้าง
หนึ่งภูริเกิดกุม	กำเนิด มานา

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดพระศรีรัตนศาสดารามเรื่องรามเกียรติ์ ห้องที่ ๗๐

ชื่อสาขาคุณานสร้าง	เสด็จช่วยผลบุญ
หนึ่งปัญญารอบรู้	รักษา คนนอ
บาริหาริย์ปรีชา	ชื่อชี่
หนึ่งเนปังกคุณานปรา	กฏเวียก นามฤา
คือมรรคปัญญาดี	หลักล่างเกลศปรลัย
สามกึ่งเสนอรรธอ้าง	สามญาณ นีนา
อาจส่องสว่างทุกประการ	แจ่มแจ้ง
ไพโรจน์รุ่งชัชวาลย์	ตลอดโลก
ผิคุณกลองทวยแสร้าง	เสียงไว้สักครา

ผลงานที่นับว่าสำคัญและเป็นงานใหญ่ที่สุดของพระยาอิศรพันธุ์-
โสภณ เห็นจะได้แก่เรื่องลิลิตหิโตปเทศ หนังสือเรื่องนี้ถึงจะได้พิมพ์มา

แล้ว ๒ ครั้ง (เท่าที่เคยเห็นหนังสือ) คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ และ พ.ศ. ๒๔๖๗ แต่ก็มีผู้ที่รู้จักหรือเคยอ่านน้อยเต็มที ต้นเรื่องที่พระยาอิศรพันธุ์-โสภณจะแต่งเรื่องนี้ ก็เนื่องมาจากเมื่อครั้งที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นเสนาบดีว่าการกระทรวงธรรมการ (คือกระทรวงศึกษาธิการทุกวันนี้) ได้ให้พระวิจิตรธรรมปริวัติ (มหาเนตร) แปล*หิโตปเทศ*จากภาษาสันสกฤตและสอบทานกับฉบับของอังกฤษฉบับทั้ง ๔ เล่ม แล้วได้ขอให้พระยาอิศรพันธุ์โสภณแต่งบรรยายเป็นลิลิต ได้แต่งจบเพียงปรัสคาวนา คำนำเรื่องและมิตรภาพเท่านั้น

*ลิลิตหิโตปเทศ*เป็นหนังสือรุ่นแรกที่ได้แต่งตามเค้าความที่แปลมาจากภาษาสันสกฤตโดยตรง เพราะก่อนหน้านี้ขึ้นไปยังไม่มีใครทำในตอนท้ายเรื่อง*ลิลิตหิโตปเทศ* ท่านได้แต่งแกลงเหตุไว้ว่า

“(ร่าย) แกลงวจีตามนิตี มิตรลามกกา ซึ่งมาในหิโต ปเทศ ไโบราณขยาย นิยายในสันสกฤต แสดงสุภาสคติวิธี เจริญไมตรีมิตรสหาย อุบายหลายแหล่เล่ห์ โดยอุปเท่ห์อุทา ธรรมเนียมเทียบถ้อง ก่องจริตทุกขนาด เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ท่านบรรจงแปลความ ตามนัยซึ่งบัณฑิต คิดเทียบโดยภาษา อังกฤษมาบรรยาย ท่านอภิปรายปริกษา เหล่า กัลยาณเมธี สอบวาจีแก้ไข ให้ถูกในคาถา ภาษาสันสกฤต หลายความคิดหลายกวี ครั้นพิถีแปลความ เสร็จไปตามปรารภณา ให้พระยาอิศรพันธุ์ โสภณสรรเสกพจน์ บทลิลิตโคลงประพันธ์ บรรยายตาม ลำดับ ฯลฯ”

นอกจากนี้ได้แต่งแบบเรียนชื่อนิติสารสาธก เล่ม ๒ และคุชฎีสังเวยกล่อมพระคชลักษณ์ กับหนังสือเล่มเล็กๆ อีก ๒-๓ เล่ม ที่สมควรกล่าวถึงคือ *ธัญชโยวาทกับญาคิสามัคคีคุณ* พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ครั้งยังดำรงอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ได้ทรงพระราชนิพนธ์คำนำไว้ในหนังสือนั้นดังต่อไปนี้

“หนังสือ*ธัญชโยวาทกับญาคิสามัคคีคุณ*นี้ พระยาอิศรพันธุ์-โสภณ (ม.ร.ว. หนู) ได้แต่งขึ้นและให้แก่ข้าพเจ้าเป็นของทำขวัญในงาน

รับสุพรรณบัตร เมื่อปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๕๐ เขียนเป็น
ตัวหมึกดำ ไม่ปรากฏว่าได้พิมพ์จำหน่ายแห่งใดเลย จนเมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ นี้
ข้าพเจ้าได้พิมพ์อนุญาตโยวาทในหนังสือพิมพ์ทวีปัญญาครั้งหนึ่ง
แต่ญาติสามัคคียังมีได้เคยพิมพ์เลย

“มีคำที่กล่าวกันมาว่า อนุสาวรีย์ของนักปราชญ์ไม่มีสิ่งไรจะดี
หรือถาวรยิ่งไปกว่าหนังสือที่ผู้นั้นได้แต่งไว้เอง เพราะฉะนั้นเมื่อนึกจะหา
ของให้แก่บรรดาท่านผู้ช่วยในการปลงศพพระยาอิศรพันธุ์โสภณเพื่อ
เป็นที่ระลึกบ้าง จึงนึกตกลงในใจว่าจะต้องหาหนังสือที่ตัวท่านผู้ตายได้
แต่งไว้ขึ้นมาพิมพ์แจกสักเรื่องหนึ่ง ก็พอมานึกออกถึงหนังสืออนุญาตโย
วาทกับญาติสามัคคีคุณนี้ขึ้น เห็นว่าเป็นหนังสือสุภาพศกควรที่จะพิมพ์ขึ้น
ไว้เป็นอนุสาวรีย์ของท่านผู้แต่งได้อย่างหนึ่ง ทั้งโวหารถ้อยคำสำนวนที่
ใช้ล้วนเป็นเครื่องนำให้รำลึกถึงท่านอาจารย์ผู้มีความรู้อย่างคดียิ่งในทาง
ธรรม และมีน้ำใจเต็มไปด้วยเมตตาโอบเอื้อเจือจุนแก่บรรดาผู้ที่เป
นศิษย์ทั่วหน้ากัน สิ่งที่ท่านได้อุทิศสอนล้วนเป็นสิ่งที่ท่านให้โดย
เต็มใจ มิได้มีความหวงแหนวิชาเลย เมื่อถึงคราวที่จะปลงศพท่านแล้ว
ดังนี้ ข้าพเจ้าผู้เป็นศิษย์จึงได้จัดพิมพ์หนังสือนี้ขึ้นเพื่อเป็นการสนองคุณ
บ้างเล็กน้อย และหวังใจว่าท่านทั้งหลายที่เป็นศิษย์ร่วมอาจารย์กับ
ข้าพเจ้าก็ดี ญาติที่เป็นญาติเป็นมิตรแห่งท่านผู้ตายก็ดี เมื่อได้อ่านหนังสือ
นี้แล้วจะรู้สึกว่าได้รับประโยชน์อันดีในส่วนตัว แล้วและรำลึกถึงท่านผู้
เป็นอาจารย์ญาติเป็นญาติเป็นมิตรที่นับถืออันล่วงลับไปแล้วนั้นด้วย

สวนจิตรลดา

วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๗

วชิราวุธ”

อนึ่งสมัยที่ท่านยังเป็นพระมกุฎสุลกฤตย์นั้น ท่านได้แต่งบท
ประพันธ์สั้นๆ ไว้มาก จะขอคัดบางบทมาให้เห็นเป็นตัวอย่าง ดังนี้

ปางไศสุจริตจรูญเรื่อง
อเนกอนันต์เนื่อง

นิกรชนประเทือง
ณ ไตรทวาร

คือสมัยมงคลพิศาลสาร	บรมมหุคิวาร
อันมหาพาร	นฤราทิน
เพราะสุจริตที่สมาจิณ	วรรณผลประคิติน
เป็นประทักษิณ	ณ สบสมัย
เนกเคื่อนผู้ประพฤคินิราไกล	ทรพิศมพีไสย
สถิตเสถียรโน	กุศลเสมอ
อาจทรงผู้ทรงประเทืองเธอ	ลุปรมสุขแสนอ
ทุกขันธ์นุบำเรอ	ฤปีทา

(วชิรญาณสุภาสิต)

รัตนโกสินทรศก ๑๐๘

เมื่องานพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ กับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงกรรณมาภรณ์เพชรรัตน์ พ.ศ. ๒๔๒๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลื้อกหาคาถาสุภาสิตภาษามคธคั้งเป็นกระทุ้แจกจินตควีในสมัยนั้น ใ้ช่วยแปลแต่งเป็นฉันทต่างๆ ในภาษาไทย แล้วโปรดให้ช่างเขียนเข้ากรอบ กรอบละฉันท คิคเป็นเครื่องประดับพระเมรุ ครั้งนั้นพระยาอิศรพันธุ์โสภณ (หม่อมราชวงศ์หนู) ยังเป็นที่ขุนวิสุทธากรได้แต่งถวายด้วย คั้งนี้

สวาคตาฉันท

พาลชนทุพลญาณ	บพิจารณ์ครอง
กอบประมาททุกิจนอง	อภิมย์สมาน
ปราษฎ์ธมิกมลจิตร	นฤกิจพาล
ยอมประกอบสคติพิศาล	ณหทัยมี
เสพยสงวนณะวะปมาท	บมัทททวิ
คัจจทรัพย์อุคตมศรี	สุประเสริฐหลาย ๕

ต่อมาเมื่องานพระเมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๓๐ โปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ชำนาญการแต่งคำประพันธ์

แต่งโคลงบอกเรื่องพระราชพงศาวดารที่ช่างเขียนทำใส่กรอบไว้ประดับพระเมรุ ในครั้งนั้นพระยาอิศรพันธุ์โสภณยังเป็นพระมดขลุกลกฤคย์ก็ได้แต่งโคลงบอกเรื่องประจำภาพหล่อพระศรีสรรเพชญ์และภาพพระยอดฟ้าเสด็จออกทอดพระเนตรช่างบำรุงา รวมเป็นโคลง ๘ บท ดังนี้

ภาพหล่อพระศรีสรรเพชญ์

ชุมชนปักขที่แปดเบื้อง	สุริยวาร
วิสาขมาสกุนประมาณ	ซัดแจ้
เอกศกปริจเฉทกาล	ศักราช
อัชฌุสศสี่สิบสร้าง	สรูปด้วยหนึ่งฉนำ
รามาทิบัติเจ้า	จอมธรร มิกเฮย
ให้หล่อปฎิมาสรรพ์	ลักษณะแผ้ว
ห้าหมื่นซึ่งสามพัน	ทองหล่อ หนักแฮ
นามพระศรีสรรเพชญ์แพรว	เพริศด้วยทรงองค์
รัศมีตลอดบาทได้	แปควา สูงแฮ
อุระสิบเอ็ดศอกตรา	ส่วนกว้าง
สี่ศอกกัศกรปฎิมา	สามศอก กว้างแฮ
พร้อมพระพุทธรูปลักษณะอ้าง	โลกย์ล้วนชวนชม
ค่านำบุมาศน้ำ	เจ็ดสอง ขาเฮย
หลังหกเศษสองรอง	ทาบพื้น
สองร้อยแปดสิบปอง	หกซัง รวมแฮ
คำห่อพุทธเพื่อพื้น	เฟื่องเนื้อผอมผิว ฯ

ภาพพระยอดฟ้าทอดพระเนตรช่างบำรุงา

ลูกาศศักราชถ้วน	อัชฌุสศ
เก้าสิบฉนำกำหนด	เศษท้าย
ชวคสัมฤทธิศกจรค	จิตรมาศ
ห้าคำขึ้นบ่ย้าย	ยักพันโสรวาร

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ	เฉลิมพระเกียรติ
เสด็จพลับพลาสนามบรร	เจ็ดแคว้น
ทรงเริ่มพิธีทักษ์	คชคู่อุปราช
โดยราชประเพณีแล้ว	กิจเกี่ยวไมทนต์
สิ่งผูกสองคชคัน	ฉัตรทักษ์
งาต่องาประกัน	เจอะจั้ง
ตามแบบคชศาสตร	บุรพณบับ ครอบแฮ
เพื่อขจัดอุปัทว	เพิ่มพร้อมสวัสดิ์ผล
พันเอิญเกิดเหี้ยมกาจ	ทรมยศ
งาพระยาไฟคช	หักสนับ
สามท่อนเมื่อจรวจรค	ประค่อ กันนา
แสดงว่าโทษร้ายหัน	ประจักษ์แท้เร็วถึง ฯ

พระยาอิศรพันธุ์โสภณ (หม่อมราชวงศ์หนู อิศรางกูร) นอกจากจะแต่งโคลงรามเกียรติ์ดังกล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังได้แต่งโคลงเทวปางจาริกไว้ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ครั้งยังเป็นขุนวิสุทธากร เป็นโคลง ๑๔ บท เห็นว่ายังไม่แพร่หลายและไม่ยาวนานจึงขอรวมไว้ด้วยดังต่อไปนี้

ปางพรหมอังกูรไค้	ทัศนาศพรหมแฮ
ทรงกนกหงส์คลา	อะคร้าว
ริบระเห็จสู่สุทธา	วาสประทุฐ รากูเฮย
พรหมพริ้งทูลพรหมท้าว	จึงแจ้จตุรศีล ฯ
ศิวสังพรหมทั้งสี่	สัทธา สิ้นเฮย
ทิพเทพยสิทธิ์สี่ปรา	ชะเยศแล้ว
ฉลุอาสน์ออกกยทอนา	อังกูร ผจกญแฮ
พระขว้างกณทลแกแล้ว	ศิริค้องพรหมประไลย ฯ
พระกลับไศลเผือกแล้ว	อังกูร จุติแฮ
เป็นสะเปียบคส์ควมมนุษย์	แหล่งหล้า

อสุรกันฐะกะบุคร
 พยาบาทพระศิวกล้า
 พบพระเทวบิดผู้
 ที่โนคาตตรง
 ฤๅษีกลับทูลองค์
 จิตุบาทจิตุบาทแจ้ง
 นารายณ์สู่ศิวให้
 เป็นมนุษย์สองกรบนาน
 ทูลก็อวตารหาญ
 เฉวียงร่วมทิพสคำเส้
 พบรบอัสวพ่ายแพ้
 สู่มังสินธุชลา
 อัสวปะพระสัชนา
 ทันทัดพิศศิระเพิน
 หริวงศ์ทรงม้าเทพ
 หัตถ์เงือกเส้เฉวียนฉวัด
 อสุรลัมจึงพระคัค
 ต่อศิริระคาบสข้อง
 ฤๅษีคีนชีพหน้า
 เปลี่ยนเรียกกัลไลยกะ
 ร่มเส้พระเวทพระ
 ใฝ่กิจใครร่วมกั้ง
 พิษณุสาปศพม้า
 เป็นหมู่แม่ลาอัน
 พลาหกเสพเกิดครรรภ์
 จงเพิกอุทรร้า
 สาปเสร็จพระกลับเค้า
 นักสิทธิจรลเคียรณ์

สมยศ ม้าแฮ
 ระเห็จขึ้นเชิงไศล ฯ
 น้ำสรง ศิวแฮ
 ยุทธ์แย่ง
 อิศวรสั่ง เสรีจแฮ
 วิษณุแล้วเชิญจร ฯ
 อวตาร เสรีจแฮ
 ชื่อแท้
 ทรงแสะ ปีกนา
 ระเห็จเค้าเชิงไศล ฯ
 หนีคลา
 รีบเร่ง
 ไลยไล่ ประทุษแฮ
 ขาดเคี้ยวมลายชนม์ ฯ
 กัณฐัศ ทันแฮ
 ฟาคค้อง
 ศิรแสะ อสุรแฮ
 ร่ายซ้ำวิษณุมนต์ ฯ
 คุจหัย ยงแฮ
 ชื่อคั้ง
 กฤษณ์ประสาท พลันแฮ
 เสรีจได้ทุกประการ ฯ
 อสุรกันฐาก์ โยนแฮ
 ซาคิซ้า
 เป็นอัศ ครนา
 แดกแล้วมลายปราวณ ฯ
 ผทมเกษียร สินธุแฮ
 สถิตแล้ว

ยลพลาหกหัยเวียน	ระเห็จตฤป ตฤณแฮ
สินธพลอยสินธุแผ้ว	ฟองเจ้ากินโคล ๕
ฤษีคิคจักได้	สองคุรงค์ ใช้แฮ
กางร่มร่ายวิทยยง	หรีให้
โคลาพรั้งชุมลง	พระเป่า มนต์แฮ
ชื่ออิตถีสึงค์ได้	ทั่วทั้งโคลา ๕
แสะสองชาติได้ทัศน์	ลาคา- วิแฮ
สมเสนห์เกิดครรรภา	เคิบตั้ง
ครรรภาซึ่งสมพลา	หกฉีก อุทรเฮย
แม่พินาศเพราะคร้ง	หรีได้สาปสรรค์ ๕
ครรรภาโคเกิดเพราะม้า	สินธพ
คลอคสะควงไปไกรพ	คุณั้น
นักสิทธิ์ใคร่ประสบ	อัสวชาติ สองแฮ
ให้อยู่โลกมนุษย์กัน	ร่วมแล้วเจริญมนต์ ๕
สิ่งกาลยักษค์คัสสิ้น	เอ็นเหาะ ม้าแฮ
โอษฐ์ผ้าบังเหียนเฉพาะ	เหนียวได้
เปลือกกระโคนพาคแทนเบา	เถลิงขับ ไปนา
สอนสั่งอัสวกิจไว้	ทั่วหล้าเป็นปฐุม ๕

ความจริงผลงานกวีนิพนธ์ของพระยาอิศรพันธุ์โสภณ ถ้าจะรวมเป็นเล่มโดยเฉพาะแล้วก็เป็นหนังสือหนาไม่ต่ำกว่า ๕๐๐-๖๐๐ หน้า เป็นหนังสือใหญ่ได้เล่มหนึ่ง และยังไม่เคยมีใครรวบรวมมาก่อนเลย ครั้งนี้จึงมีทั้งประวัติและผลงานขึ้นเป็นครั้งแรก

พระยาพระชาจิกจรจักร (แหม่ม)

เมื่อกล่าวถึงพระยาพระชาจิกจรจักร (แหม่ม บุนนาค) จะไม่มีใครนึกว่าท่านเคยแต่งบทกวีนิพนธ์ แต่จะนึกถึงท่านในด้านที่แต่งหนังสือประวัติศาสตร์โบราณคดีและภาษาเท่านั้น การที่นำประวัติของท่านมารวมไว้กับกวีอื่นๆ ก็เพราะเห็นว่าท่านเป็นกวีคนเดียวที่มีอายุน้อยที่สุดที่ได้ร่วมแต่งโคลงรามเกียรติ์ และแต่งแต่เมื่อยังเป็นนักเรียนอายุเพียง ๑๕-๑๖ ปี การแต่งโคลงรามเกียรติ์ให้จารึกลงแผ่นศิลาประกอบภาพรามเกียรติ์ที่ระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามในรัชกาลที่ ๕ ถือเป็นเรื่องสำคัญในรัชกาล บางทีจะยังไม่มีคนทราบกันแพร่หลายนัก จึงขอคัดสำเนาคำประกาศมาให้ท่านอ่านดังต่อไปนี้

ประกาศ^๑

พระบรมราชโองการ

เรื่อง ตั้งผู้ตรวจแก้โคลงรามเกียรติ์

ด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า โคลงรามเกียรติ์ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระสงฆ์แลพระราชวงศานุวงศ์

^๑ เมื่อรวมพิมพ์โคลงรามเกียรติ์ทั้งหมดเป็นเล่มจำหน่ายไม่มีประกาศฉบับนี้

ข้าทูลละอองธุลีพระบาทแต่งร้อยเรื่องเรียงขึ้นครั้งนี้เป็นของสำคัญ
 ในรัชกาล ด้วยตั้งพระราชหฤทัยจะให้ เป็นของบุชชาถาวรในพระพุท
 ศาสนาไปสิ้นกาลนาน จึงมีพระบรมราชโองการให้จัดผู้ที่มีสติปัญญา
 มั่นคงและเฉลียวฉลาดชำนาญในลักษณะกาพย์กลอนต่างๆ ทั้งให้เป็นผู้
 ตรวจสอบดัดแปลงแก้ไขในโคลงห้องรามเกียรติ์ให้ไพเราะถูกถ้วนสมควร
 เป็นของสำคัญเครื่องหมายพระเกียรติยศสำหรับแผ่นดินสืบไปช้านาน
 อย่าให้เป็นที่นักปราชญ์ในภายหน้าติเตียนได้ แลกองตรวจกองสอบแก้ไข
 นั้น พระเทพกระวี ๑ พระเจ้าน้อยยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์
 ๑ พระเจ้าน้อยยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ ๑ ขุนมหาสิทธิโวหาร ๑
 เป็นกองตรวจสอบอักษรอักษร แลศัพท์สัมผัสแลคณะให้ถูกถ้วนตาม
 บวรณคดีทั้ง ๔ นี้เป็นกองหนึ่ง พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชา
 กร ๑ พระยาราชสัมภารากร ๑ ขุนวิสุทธากร ๑ ขุนวิสูตรเสนี ๑ พระครู
 สมุหวรรณิศร ๑ เป็นผู้ตรวจสอบเนื้อความและถ้อยคำให้ไพเราะถูกต้อง
 ให้สมควรแก่ทางราชการ ทั้ง ๕ นี้เป็นกองหนึ่ง ให้พระศรีสุนทรโวหาร
 เป็นผู้รวบรวมทั้งสองหน้าที่ ถ้าแลมีการขัดขวางในข้อใดประการใด ให้
 นำความกราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระ
 บำราบปรปักษ์ ทรงตัดสินเป็นเด็ดขาด แลการที่จะกระทำนั้น คือให้พระ
 ศรีสุนทรโวหารเจ้าพนักงานส่งร่างโคลงที่จะตรวจนั้น ให้เจ้าพนักงาน
 พิมพ์ตีพิมพ์เป็น ๑๒ ฉบับ แล้วให้จ่ายแจกให้กองตรวจทั้งปวงไป เป็นที่
 ๑ ที่ ๒ เรียงไปวันละฉบับต่อๆ ไป ให้เจ้าพนักงานผู้ตรวจๆ ตรวจถ้วนถี่
 ให้ถูกต้องโดยละเอียด ถ้าเห็นคำใด บทใดวิปลาสคลาดเคลื่อน เห็นควร
 แก้ไขประการใด ให้แก้ไขตกแต้มและชี้แจงความเป็นมาในใบร่างที่แก่นั้น
 จงชัดเจน อย่าให้เป็นแต่สักว่าได้ตรวจแล้วเป็นอันขาด ถ้าแลการในหน้าที่
 ใดเกิดผิดขึ้นแห่งใดจะโปรดเกล้าฯ ให้ตรวจในใบร่างแก่นั้น ถ้าผู้ใดมิได้ตี
 เตียนแลแก้ไขฤาเป็นแต่ตีใบแก้ ฤาแก้ผิดๆ ถูกๆ ไปประการใด ผู้นั้นจะ
 ต้องรับผิดชอบในการที่ผิดนั้นทุกๆ ราย ให้ผู้ตรวจทั้งปวงรีบเร่งทำการให้แล้ว
 โดยเร็วให้ทันกำหนด คือเมื่อได้รับใบร่างฉบับที่ ๑ แล้ว ให้รีบตรวจเสีย
 ให้แล้วในวันเดียวกัน รุ่งขึ้นจะรับฉบับที่ ๒ ก็ให้ได้ส่งฉบับที่ ๑ ให้แก่เจ้า

พนักงานผู้รวบรวม เมื่อจะรับฉบับที่ ๓ ก็ให้ได้ส่งที่ ๒ ผลัดเปลี่ยนกัน
 ดังนี้เสมอไป อย่าให้ชักช้าได้ ถ้าแลท่านผู้ใดตรวจไม่ทันกำหนด ก็อย่าให้
 รอคอยผู้นั้นให้เสียเวลาเลย ให้ฟังเอาเป็นขาดไม่ได้ฉลองพระเดชพระคุณ
 ตรวจในใบที่ชันนั้นทีเดียว อนึ่งเมื่อพระศรีสุนทรโวหารได้รับใบแก้ทั้งปวง
 พร้อมแล้วเมื่อใดให้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายจงทุกๆ ความเห็นนั้น การตรวจ
 จะตกลงได้สถานใดก็จะทรงตัดสินตามชอบตามควร ฉะนั้นให้เจ้าพนักงาน
 ทั้งปวงผู้ต้องเกณฑ์กระทำการให้ถูกต้องตามที่ว่ามานี้จงทุกประการ
 หมายมา ณ วัน คำ ปีมะเส็ง ตรีศก ศักราช ๑๒๔๓

ดังนั้นจะเห็นว่า การที่นายเข้มนักเรียนได้แต่งโคลงรามเกียรติ์
 จำนวน ๒๘ บท ผ่านการตรวจแก้ของกวีชั้นครู จนถึงได้จารึกแผ่นศิลา
 นั้น ค่อนข้างมีความสามารถเป็นกวีได้ผู้หนึ่ง ทั้งๆ ที่ในจำนวนผู้แต่ง
 รวมทั้งสิ้น ๗๒ คนนั้น นายเข้มนักเรียนจะอยู่ในลำดับสุดท้ายก็ตาม

พระยาประชาภิจักรจักร (เข้ม บุนนาค) ไม่ได้เล่าเรียนมาทาง
 อักษรศาสตร์ แต่เรียนในทางค่านกฎหมาย และเป็นเรื่องแปลกที่ท่าน
 กลับมีชื่อเสียงในทางพงศาวดารและภาษาถิ่น

ตามประวัติที่พอจะค้นคว้ารวบรวมได้ ท่านเป็นบุตรของพระ
 พรหมอธิบาล (จร)^๑ และเป็นหลานปู่ของสมเด็จพระยาบรมมหา
 ประยูรวงศ์ (ดิศ) เกิดเมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๗ ได้เข้า
 เรียนวิชาภาษาไทยและอังกฤษที่โรงเรียนสวนอนันต์ ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์
 เถอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงเป็นกรรมการอยู่ด้วยพระองค์หนึ่ง
 ได้ทรงเห็นว่า นายเข้มเป็นผู้มีเชาวน์เฉียบแหลมเหมาะที่จะเรียนวิชา
 กฎหมายต่อไป จึงเสด็จมาทรงขออนายเข้มต่อพระพรหมอธิบาลเอาไป
 เลี้ยงเป็นมหาดเล็กแลศิษย์ นักเรียนกฎหมายในสำนักของพระองค์
 (ทรงเป็นอธิบดีองค์แรกของศาลฎีกาตั้งแต่เริ่มตั้ง ต่อมาได้เป็นอธิบดี

^๑ พระพรหมอธิบาล (จร หรือ จอน บุนนาค) เป็นผู้บันทึกจดหมายเหตุราชทูต
 ไทยไปประเทศฝรั่งเศสในรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๔ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๐)

ศาลแพ่งกลางและศาลแพ่งเกษมทั้ง ๒ ศาล) ในระหว่างที่เป็นนักเรียน
 อยู่ นั้น ได้รับแต่งตั้งโคลงรามเกียรติ์ห้องที่ ๘๗ ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายคัง
 กล่าวมาข้างต้นก็ทรงโปรด ได้รับพระราชทานเหรียญเงินสำหรับการ
 ฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นรางวัล

ใน พ.ศ. ๒๔๒๕ เข้าสอบไล่วิชาตามหลักสูตรของโรงเรียนได้
 และเข้ารับราชการเป็นเสมียนเอกในศาลฎีกา จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้
 ถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงอยู่เวรศักดิ์ แล้วได้รับพระราชทานสัญญา
 บัตรเป็นขุนประชาคคีกิจ ตรีลาการศาลคดีต่างประเทศเมืองนคร
 เชียงใหม่ เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ และใน พ.ศ. ๒๔๒๘ โปรด
 เกล้าฯ ให้ไปคู้การในเมืองตังเกี๋ย แถวแลอานามของฝรั่งเศส กับพระชล
 ธารพินิจจัย (ฉุน) จะขอคักข้อความที่นายประภาศมณเฑียร (ประณีต
 บุนนาค) ผู้เป็นบุตรได้เขียนไว้คังต่อไปนี้

“ได้เป็นตรีลาการศาลร้องทุกข์ ชำระความทาสเกษียณอายุให้
 ได้รับความยุติธรรมตามพระราชบัญญัติ ทั้งได้จัดการแทนหัวหน้าตรี
 ลาการศาลแพ่งกลางแพ่งเกษม แลชำระความแทนอธิบดีในกรมแพ่ง
 ได้เป็นผู้ร่างกฎหมายผู้หนึ่งเมื่อเริ่มจะตั้งศาลยุติธรรม ครั้นเมื่อวันที่ ๑๘
 ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๓๒ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรขึ้นเป็น
 หลวงประชาคคีกิจ ขึ้นไปราชการเขตแดนเชียงใหม่ต่อแดนพม่าของ
 อังกฤษ ได้พยายามผ่านเมืองห้างหลวงออกไปจนถึงฝั่งแม่น้ำแซลวิลซึ่ง
 เวลานั้นยังถือว่าอยู่ในพระราชอาณาเขต แลพวกเงี้ยวได้ป้องกันขัด
 ขวางไม่ยอมให้ไปโดยสะดวก จนถึงถูกล้อมด้วยกองทัพทหารอังกฤษที่
 เมืองค้วน

“ได้รวมกำลังพลเมืองต่อสู้กับพวกขบถ พระยาปราบพลมารที่ได้
 เอากำลังเมืองเชียงคองเข้ามาตีเมืองฝางแลเมืองพร้าว ซึ่งเมืองฝางคืนได้
 ก่อนทัพอื่นๆ ขึ้นไปถึงแลยังตามตีพวกโจรชาวเชียงคองซึ่งเข้ามาตั้งอยู่
 เมืองยวนท่าคอนเวียงแค ตามลำแม่น้ำกก แขวงเมืองฝาง ให้ออกไปพ้น
 พระราชอาณาเขตได้ แลอยู่จัดราชการที่เมืองฝาง ๑๑ เดือน ครั้นกลับ
 จากราชการคราวนี้ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือก

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

สยามชั้นที่ ๔ ภูษนาภรณ์เป็นเกียรติยศเมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม
พระพุทธศักราช ๒๔๗๗

“ได้ออกไปพิจารณาความเรื่องพระอนุรักษโยธา (นุช) ซึ่งถูก
ถวายฎีกา ณ เมืองภูเก็ต แลเป็นล่ำมออกไปเรียนแบบราชการพม่า
อังกฤษตามเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
(เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น)

“วันที่ ๗ ตุลาคม พระพุทธศักราช ๒๔๗๔ ได้รับพระราชทาน
สัญญาบัตรเลื่อนเป็นพระประชาคคิกิจ ให้ไปเปลี่ยนผู้พิพากษาคคิต่าง
ประเทศ เมืองเชียงใหม่ แต่ยังมีทันจะไต่ไปก็โปรดเกล้าฯ ให้เป็น
ข้าหลวงที่สองตามเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ไปราชการมณฑลลาวท้าว พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นเสด็จประทับ

อยู่ ณ เมืองอุบลราชธานี โปรดให้พระประชาศคิจิกไปจัดราชการใน
 จังหวัดเมืองนครจำปาศักดิ์ และหัวเมืองฝ่ายตะวันออกทั้งปวง ก็ได้ไป
 จัดราชการที่เมืองเชียงแตง กับได้พิจารณาพิพากษาความที่พระยาพระ
 เขมรของฝรั่งเศสเป็นโจทก์ ฟ้องพระภักดีสยามรัฐแลพระสยามสีมา
 เจ้าเมืองคม เจ้าเมืองราม นายค่านเมืองกุขัน หาว่าเป็นโจรปล้นใน
 อาณาจักรเขมรของฝรั่งเศส จำเลยเหล่านี้ต้องจำคอยทำพิจารณามาถึง
 สามปีเศษ เพราะเป็นวโรบายรุกแดนที่พวกจำเลยเหล่านี้ได้ตั้งรักษาอยู่
 ได้พิจารณาความเรื่องนี้ได้สำเร็จเป็นที่เรียบร้อย ทั้งได้เลิกตลอดไปล่อจับ
 ตังแกโบซึ่งเป็นหัวหน้าโจรควบคุมพวกเงี้ยวแลฆ่าหลายร้อยคนเที่ยวตี
 บ้านฆ่าไว้ได้หลายตำบล เลยกำเรียบจับกรมการแลทหารไทย อันหลวง
 พิทักษ์นรินทร์ให้ไปรักษาปากน้ำโสกนั้นไว้ไม่ปล่อยคืน จนเจ้านครจำปา-
 ศักดิ์คิดอ่านเกลี้ยกล่อม แต่ไม่สำเร็จ ร้องเหลือกำลังนอกจากจะมีกอง
 ทหารไปรบ แต่ก็ทำไปไม่ได้ เพราะเป็นการใหญ่แลไกลแดนฝรั่งเศส
 พระประชาศคิจิกก็ได้ไปกับกรมการแต่สองสามคน ล่อจับตังแกโบแล
 พวกหัวหน้าได้ ได้กรมการแลทหารคืนจนสิ้น ยังได้ระงับโจรผู้ร้ายใน
 เขตแขวงเมืองอัตปือและเมืองสาละวัน และจัดการค่านรักษาพระราช-
 อาณาเขตออกไปจนถึงป่ากระเสง ป่ากลางแลป่าอื่นๆ พวกผู้ร้ายที่จับได้
 ในคราวนี้ ก็ได้อาสาต่อสู้กับพวกที่มารบกวนพระราชอาณาเขตจนจับ
 นายร้อยเอกโทเรือได้

“เมื่อต้นปีพระพุทธศักราช ๒๔๓๖ ที่ไซ่ง่อนแลอาณามส่งทหาร
 เข้ามายึดหัวเมืองต่างๆ ในพระราชอาณาเขตฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แลส่ง
 ทหารกองใหญ่หนุนเนื่องกันเข้ามาทางลำแม่น้ำโขง เข้ายึดเมืองเชียง-
 แตงแลเกาะลีมีไว้ พระประชาศคิจิกก็ได้โต้ตอบแลรวบรวมกำลัง
 พลเมืองออกตั้งรักษาค่านทาง จนถึงกับได้ต่อบันเป็นสามารบ ตั้งแต่
 วันที่ ๕ มกราคม จนถึงวันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ จึงได้หยุดการ
 รบ ในระหว่างที่รบกันนี้ได้บัญชาการอยู่ในที่รบ ฝากกระสุนปืนทุกๆ
 คราวที่ได้รบกัน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตร
 ให้เป็นพระยาประชาภิจักรจักรวันที่ ๘ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๓๖

พระยาประชาภิจักรจักร (แฉ่ม บุนนาค)

“เมื่อเลิกการต่อสู้แล้ว พระยาประชาภิจักรจักรได้มารับราชการในแผนกคดีความที่เมืองอุบลราชธานี ได้สะสมล้างความที่สะสมค้างอยู่ให้แล้วไปเป็นอันมาก ทั้งได้ช่วยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น) ข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์ในราชการอื่นๆ ด้วย ครั้นกลับจากราชการคราวนี้ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยาม ชั้นที่ ๖ นพภรณ์ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๗๘

“ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นอธิบดีศาลแพ่งไกรสี โดยพระราชหัตถ์เลขาถึงกระทรวงยุติธรรมที่ ๒/๒๗๐ ลงวันที่ ๑๕ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕ ภายหลังโปรดเกล้าฯ ให้รวมศาลแพ่งต่างๆ อยู่ในอธิบดีผู้เดียว ได้จัดระเบียบศาลแลวิธีการพิจารณาพิพากษาอย่างเก่าให้รวบรัดเร็วแลง่ายขึ้น แต่เมื่อยังไม่มีพระราชบัญญัติกระบวนการพิจารณาและได้กระทำให้ความอันค้างสะสมอยู่ในศาลแพ่งต่างๆ หลายพันเรื่องให้แล้วสำเร็จไป โดยไม่ต้องมีกรรมการสะสาง ทั้งความใหม่ก็มีได้ค้างค้ำเป็นการสะควกสืบมา ในระหว่างที่เป็นอธิบดีศาลแพ่งนี้ยังได้รับหน้าที่เป็นกรรมการพิพากษาความอาญาที่ค้างศาลมาแต่ก่อนให้มีคำพิพากษาแล้วเสร็จด้วย ได้ช่วยพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เมื่อยังดำรงพระตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมในการชี้แจงสอนกฎหมายไทยแก่นักบัณฑิตยชั้นแรก ซึ่งได้เป็นครูแก่นักบัณฑิตยชั้นหลังสืบมา ได้ออกไปชำระความเรื่องเงินในบังคับต่างประเทศ ฟ้องเจ้าประเทศราชแขก ณ เมืองศรีลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ แลระงับคดีนั้นได้

“ได้มาเป็นผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ชำระความเก่าใหม่หมดศาลได้ ซึ่งยังไม่เคยมีมาแต่ก่อนตั้งแต่แรกตั้งศาลสถิตยุติธรรม แลได้รับหน้าที่เป็นกรรมการในการร่างกฎหมายต่างๆ ในที่ประชุมรัฐมนตรี มีพระราชกำหนดเลิกอาญาจารีตนครบาลเป็นต้น รับราชการอยู่ในศาลอุทธรณ์ได้ ๔ ปีเศษ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรรมการศาลฎีกาเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ ครั้นเมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานตราหุคิยจุลจอมเกล้าแลพานทองกลมเป็นเกียรติยศ ได้รับราชการเป็นกรรมการศาลฎีกาได้ ๔ ปี

“ครั้นเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ ป่วยเป็นวันโรค ได้หาแพทย์ไทยแลต่างประเทศมารักษาเป็นหลายคน แต่อาการหาทุเลาไม่ จนถึงวันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ เวลาเช้า ๗ โมงก็ถึงแก่อนิจกรรม อายุได้ ๔๓ ปีกับ ๓ เดือน ครั้น ณ วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้ชักศพมาสู่เมรุวัดประยุรวงศาวาส พระราชทานเพลิง”

ชื่อเสียงของพระยาประชาภิจักรจักรมาโด่งดังเป็นที่รู้จักของวงการนักศึกษาโบราณคดี เมื่อได้รับเลือกเป็นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร กับเจ้านายองค์อื่นๆ ร่วมกันคิดตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้ทรงเป็นสภานายก จึงเข้าใจว่าจะทรงชักนำพระยาประชาภิจักรจักรมาเป็นกรรมการ เพราะปรากฏว่าพระยาประชาภิจักรจักรเป็นผู้รักเรียนภาษาและชอบศึกษาหาความรู้ทางโบราณคดีอยู่เสมอ ได้พยายามเรียนรู้ภาษาอังกฤษจนสามารถอ่านตำราได้เอง

เมื่อเป็นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณแล้ว ได้แต่งตำนานทางศาสนาและพงศาวดารตลอดจนภาษาถิ่นไว้หลายเรื่อง ได้ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์วชิรญาณบ้าง พิมพ์เป็นเล่มต่างหากบ้าง เท่าที่พอจะรวบรวมได้มีดังนี้

๑. ว่าด้วยแม่น้ำมูลแลเมืองตะวันออก
๒. พงศาวดารลาวเฉียง
๓. พงศาวดารโยนก
๔. ประวัติพระพุทธศาสนา
๕. ประวัติศาสนา
๖. บันทึกเรื่องพระแก่นจันทน์
๗. แปลคำจารึกหลักศิลาของพระเจ้าอโศกราชปิยทัสสี
๘. ปาฐกถาว่าด้วยพฤษศาสตร์ (สามัคยาจารย์สโมสร ร.ศ. ๑๒๕)
๙. ปาฐกถาว่าด้วยพากย์ภาษาต่างๆ ซึ่งเกี่ยวกับภาษาไทย (สามัคยาจารย์ พ.ศ. ๒๔๔๘)
๑๐. ว่าด้วยภาษาต่างๆ ในสยามประเทศ

โดยเฉพาะภาษาชาวป่านั้น ต้องยกย่องว่าท่านเป็นคนไทยคนแรก ที่เขียนเรื่องภาษาถิ่นได้เป็นเล่มเช่นนี้ การที่ท่านรู้ภาษาถิ่นได้ก็เนื่องมาจากท่านมีโอกาสเข้าไปอยู่ในหมู่คนต่างภาษาตามหัวเมืองต่างๆ ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น ท่านมีความอุตสาหะพยายามไต่ถามถึงภาษาแลเรื่องตำนานต่างๆ ในท้องที่ที่ท่านได้ผ่านไป แล้วนำมาศึกษา

สอบสวนกับคำร่าในเวลาว่างราชการ ท่านประพศิปฎิปฏิบัติเช่นนี้เสมอมา จนมีคนออกปากว่า “ถ้าพระยาประชากิจกรจักรได้ไปกินน้ำเมืองไหน แล้วเป็นพูดภาษาเมืองนั้นได้” ดังนี้

ส่วนบทกวีนิพนธ์นั้นเข้าใจว่าท่านจะแต่งเป็นบทสั้นๆ ไว้บ้างแต่หาไม่พบ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ท่านได้แต่งโคลง ๒ บทเขียนเข้ากรอบคิดผนังพระเมรุสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เป็นโคลงเฉลิมพระเกียรติที่มีกวีหลายคนแต่ง เฉพาะของท่านสรรเสริญในด้านคชกรรมสาครดังนี้

กรมสมเด็จพระบารามสร้อย	ปรปักษ์ นีนอ
รู้เลิศคำหรับลักษ-	ณะช้าง
โคศิษฐ์ประจักษ์	เจนจบ แผนเอย
เคิมแต่เทเวศรสร้าง	สี่เชื้อพลายพัง
วิธีจับต่อคล้อง	คชสาร
ฝึกหัดแลอภิบาล	รักษาเลี้ยง
นานาพิธอาการ	เกิดแต่ คชเอย
ทรงทราบชำนาญเสี่ยง	แบบเบื้องคชกรรม

ส่วนโคลงรามเกียรติ์ ๒๘ บท (จารึกไว้ห้องที่ ๘๗) ที่ท่านแต่งเมื่อยังเป็นนักเรียนนั้น มีดังต่อไปนี้

ฝ่ายสารันทุตไค้	ยลอมิตร
มล้างแทศย์แสงอาทิตย์	ขาดเกล้า
ตกใจคังซีพิศ	จากร่าง คณนา
รีบสู่ลงกาเฝ้า	ราพร้ายทูลสาร
ทศเศียรทราบเหตุให้	โหยหา
หลานรักเรื่องศักดา	เคศห้าว
ไฉนมาพ่ายมนุษย์ผา	ลาคัง นีนอ
อูระลุงจักร้า	เพราะแค้นมวณูรินทร์

ำพลางครัสสั่งให้
 จัศพัทพลนิกร
 แค้นนักจกไปรอนญ
 สั่งเสรีจราพลินหน้า
 มโหทรรับสั่งเจ้า
 มาจักพลโยธา
 จ่ายแจกเครื่องสรรพพา
 พลเทพทุกคนล้วน
 อิศวรรคชสรรพทั้ง
 ครอบเสรีจโดยโองการ
 จตุรงค์รำเริงราญ
 เนาพระลานคอยไท้
 ราตรีอสุเรศเจ้า
 เนานิทรคิคอ่วนอัก
 ถวิลถึงพระญาศียักษ์
 การศึกครีกแคะไค้
 ครั้นอรุณรุ่งไค้
 คื่นผทมสรงวา
 สอดทรงเครื่องยุทธนา
 เถลิงอาสน์ราชรถแก้ว
 เสด็จพลจากค้ำว
 สนั่นรถคชแสะเสียง
 กลองศึกอธีกสำเนียง
 อึงอुकคुकคลินท้อง
 พลคชสรรพคชทั้ง
 พลแสะชาญศึกียง
 พลรถผาคผันผง
 เกลื่อนกล่นพลนั้บร้อย

มโหทร
 อย่าช้า
 อรินทร์รุ่ง เจ้าเอย
 เสด็จขึ้นมณเทียร
 ลงกา
 ทฬถ้วน
 วุศกรบ
 เชี่ยวรู้เชิงรณ
 มารทหาร
 ท่านไค้
 อรินทร์ราช แลแฮ
 จักเมื่อรณรงค์
 อาณาจักร
 เทวศไค้
 อันคับ จันถ์นา
 เล่ห์สู้คัษกร
 เวลา ฤกษ์เฮย
 เรศแล้ว
 ภรณ์สรรพ เสรีจแฮ
 ผาคผ่ายพลพณท์
 แคนเวียง
 กีกก้อง
 พลให้ ฮีกเฮย
 สมุทบ้ำสลาคัน
 กันกง
 ย่างน้อย
 คลีคlob เขาเฮย
 รุกเข้าสมรภูมิ

ถึงสนามรบให้หยุด
 คั้งพยุหโดยค้ำรา
 พลหาญให้สัญญา
 ยินทุกเดือนทุ่งกว้าง
 แดงองค์จักรวรรคทั้ง
 ออกอาสน์อัคแอาพา
 สดับศัพท้อสุรา
 สิ่งพิเภกคาคเค้า
 พิเภกพิเคราะห์แจ้
 คือศึกราพนาสูร
 ทราบเหตุจักเสด็จยุร
 สั้งสุครีพอย่าช้า
 บุตรรวีรับพจน์ฝ้าย
 เตรียมตรวจทุกหมวดพล
 ต่างฮึกต่างหาญรณ
 คอยจักหักศึกห้อม
 สังขกรกับลักษณน้อง
 ทรงเครื่องราชรถรงค์
 เสด็จเถลิงราชรถลง
 เร่งรถทจรทแก้ว
 แลหลากหลายเหล่าล้วน
 หนุนเนื่องกันจรคลา
 คังอุทกธารา
 ถึงที่ยุทหยุคคั้ง
 ปางท้าวทศพัศร์ผู้
 ประทับรถเนินพนม
 ยลทัพลักษณรามสม
 ให้ยกพลกระชั้น

โยธา
 สาครอ้าง
 ศึกสนั่น ไพรแฮ
 ตลอดค้ำแค้นราม
 อนุชา
 นเรศเฝ้า
 ขานให้
 คาบนี้ศึกโฉน
 จิงทูล
 ผ่านเกล้า
 ยาตรเผด็จ ยุทธนา
 จักทแก้วกลิ่นทหาร
 สู้พล
 สพรุ่งพร้อม
 เร็กร่าน รบนา
 หั้นเกล้าเหล่าอสูร
 เสด็จสรง
 เพรศแพ้ว
 กรณ์เนค โฉมเฮย
 เกลื่อนเต้าตามผล
 พลพา นรนา
 ไม่ยั้ง
 ไหลหลัง มาฤ
 พยุห้ใกล้ทัพมาร
 พงพรหม
 ที่นั้น
 จิตรจัก มล้างเฮย
 ชิดเข้าโจมตี

อสุรพลกองนำเข้า
 ทัพน่านารายณ์รับ
 พลรบรุกกลอกกลับ
 สองฝ่ายฤาษยายม้วย
 ยักษ์ลิงต่างต่อสู้
 หาญต่อหาญเริงรณ
 ศัพท์สนั่นพ่างภูมิตล
 พลกาจต่อกาจเกลี้ยว

พลกุมภัณฑ์เพลิงงพล้ำ
 ลิงละเลิงลุยคลบ
 ยักษ์แตกปะทะกะทบ
 ทศพิศตร์แกว่งคทาคว้าง
 วานรบอาจสู้
 ถอยรับจอมอสุรา
 จนกระทั่งนำรดา
 จึงพระจักรกฤษเจ้า
 มลายรทหมดทั้งราช
 คลอดเหล่าพลมารโย
 ทศพิศตร์ครกรณโผ
 ไปย่อต่อสู้ด้วย

พระรามรอนุราพด้วย
 พระลักษณทรงขรรค์ฟัน
 ทศพิศตร์แต่เดียวยัน
 รับรบเร็วราวคล้ำ
 ทศเศียรเสียท่าเอี้ยว
 พระกฤษณ์ตีถูกกาย
 ตกลงที่เชิงชาย
 ผุคลุกยกศรนำว

โจมตีป ยุทธนา
 รบด้วย
 กลางถิ่น สมรเอย
 คัจข้างเมามัน
 สืบสน
 ร่ายเลียว
 คอยถล่ม ทลายฤ
 กลาคกล้าชิงไชย

เพลงรบ
 ไล่มล้าง
 รตราช อสุรแฮ
 ไล่เลียวศีลิ่ง
 ศักดา ท่านนา
 รุกเจ้า
 องค์หริ รักร์แฮ
 เหนียวนำวศรแผลง
 สีหโล ทันต์แฮ
 ธิศม้วย
 ปืนรท รามเฮย
 ธิราชให้ทั้งสอง
 แสงคัน ศิลปเอย
 ฟาคซ้ำ
 ยุทธไป ถอยนา
 เล่ห์แม่จักรหมุน
 เอนหงาย
 แทศย์ท้าว
 บรรพศ
 มุ่มมล้างวางศร

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ห้องที่ ๘๗

ภาพจิตรกรรมฝาผนังและจารึกบทโคลงเรื่อง
รามเกียรติ์ ณ พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ศรเป็นอาวุธเก่า	ประการ
รอนฎพรรคพลอวตาร	แตกกว้าง
พระกฤษณ์ฤทธิรำบาน	บางกระบี่ พ่ายนา
ทรงพระแสงศร้งาง	พาคโค้งคันแฉวง
ศรสิทธิ์วิษณุมล้าง	แหลกอ วุธเฮย
พิฆาฏมารมรณา	นับร้อย
ลึงซึ่งสลบต้องวา	คาตั้น ฟั้นแฮ
จอมยักษ์ยลยั้งน้อย	จิตรแค้นแน่นทรวง
ทรงจักรรัตนคว่างขึ้น	เวหาส
แสงคังสุริโยภาส	ส่องฟ้า
พระรามลั่นพรหมมาศ	ศรสิทธิ์ ไปเฮย
ต้องออกอสูรสิบหน้า	จักรนั้นเป็นจุน
ราพร้ายร้ายเวทแล้ว	ลูปกาย
ศรหลุครอยแฉลหาย	สนิทเนื้อ
พอพระสุริยผาย	ลับเหลี่ยมเมรุแฮ
เสียพวกเส้อมพยศเมื่อ	มุงเจ้าลงกา
ครั้นมารล่าทัพแล้ว	ลักษณราม
เถลิงรถเหล่าลึงหลาม	รอบล้อม
เสด็จจากยุทธภูมิสนาม	รบรบ มานา
คืนสู่พลับพลาพร้อม	พรั่งด้วยบริวาร

โคลงรามเกียรติ์ข้างต้นนี้คือโวหารของพระยาประชาภิจักรจักร (แฉ่ม บุนนาค) ซึ่งแต่งสมัยที่อายุเพียง ๑๕ หรือ ๑๖ ปี เป็นหนึ่งในกวีสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่มีชื่อจารึกอยู่ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

หลวงจักรปาณี (เริก)

กวีชาวดัตต์ที่เกิดในสมัยรัชกาลที่ ๓ อีกคนหนึ่งก็คือ มหาเริก หรือที่เรียกตัวท่านเองว่า “นายมหาเริก” ส่วนที่พบในฉบับพิมพ์ภายหลังเข้าใจว่าจะเปลี่ยนเป็น “ฤกษ์” เพื่อให้ถูกต้องตามภาษาสันสกฤต มหาเริกมีเทือกเถาเหล่ากอเป็นชาวอยุธยา บิดามารดาจอดแพอยู่หน้าวัดเชิงท่าริมคลองเมือง ตำบลท่าวาสุกรี อำเภอพระนครศรีอยุธยา ตามความใน *นิราศทวารวดี* ที่ท่านแต่งว่ามีพี่ชายคนหนึ่ง ฐานะดี ได้สร้างศาลาไว้หลังหนึ่ง “เห็นโรงธรรมศาลาน้ำตาไหล ค้วยของนี้พี่ฉันที่บรล้วย ได้สร้างไว้คงงามอร่ามตา มีทันฉลองก็ต้องสิ้นชีวิต ฉันจึงคิดสมเพชกับเชษฐา ส่วนข้าพเจ้าเข้าค้วยถึงคำสิงตรา ประรณนาขอพบประสบกัน” เมื่อพี่ชายตายนั้น ญาติพี่น้องไม่มีใครบอกให้มหาเริกรู้ เพราะเกรงจะมาแบ่งมรดก

มหาเริกเกิดในราว พ.ศ. ๒๓๖๘ ปลายรัชกาลที่ ๓ เมื่อเป็นเด็กพระวินัยธร (อยู่) วัดพนัญเชิงรับไปเลี้ยง ท่านได้เล่าไว้ใน *นิราศพระปฐม* ว่า “แต่ปางหลังครั้งเรายังเยาว์วัย พระวินัยธรอยู่อุ้มชูพัก พามาเลี้ยงเพียงบุตรรักสุดค้อย่าง ว่าฉันช่างพุดจानीสาหัส มีทันใหญ่ไพล่เพลินเมอญพลัดไปอยู่วัดเชิงท่าหน้าบ้านเรา” ตอนไปอยู่วัดเชิงท่าก็ได้ครุฑคืออยู่กับพระวินัยธรรม ท่านรูปนี้ก็เช่นเดียวกับพระวินัยธรวัดพนัญเชิง คือ “ท่านแสนรักราวกะบุตรสุดถวิล ที่ตั้งลิเกศึกษาไม่ราคิน อยากรให้ภิญโญยศปรากฏนาน จึงอุส่าห์พามุ่งไปกรุงเทพ หวังให้เสพวิทยาที่กล้าหาญ”

มหาเวกเรียนหนังสืออยู่ที่วัดเชิงท่าจนบวชเป็นสามเณรและคงจะได้เรียนภาษาบาลีบ้างแล้ว วัดเชิงท่าเป็นวัดสำคัญวัดหนึ่งมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ตามประวัติว่าเคยเป็นวัดหลวงมาก่อน และมีพระผู้ใหญ่ปกครอง ฉะนั้นการศึกษาที่จะต้องดี เมื่อพระวินัยธรรมได้พาสามเณรเวกลงมากรุงเทพฯ ได้นำมาฝากไว้ที่วัดสุทัศนเทพวราราม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ตอนหนึ่งว่า

“ได้เล่าเรียนอยู่ในสำนักสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อยู่) สังเกตตามคำที่กล่าวในหนังสือนิราศดูเหมือนจะได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญแต่เป็นสามเณร และอุปสมบทอยู่ที่วัดสุทัศน กล่าวกันว่าเป็นเปรียญ ๔ ประโยค อุปสมบทอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓”

ความจริงแล้วถ้ามหาเวกจะบวชเรียนต่อไปก็คงจะได้ดีในทางพระพุทธศาสนา แต่ใจไม่รักที่จะเอาดีทางนี้ คงได้พรรณนาความในใจไว้ในนิราศพระปฐมตอนหนึ่งว่า

นาวาว่องล่องมาถึงหน้าวัด
 นามสุทัศนเทพธามหาวิหาร^๑
 จึงรั้งรอยยอหัตถ์น้อมสการ
 นึกสงสารครวครวครั้งยังเป็นเณร
 พระครูบาพาพรากรจากกรุงเก่า
 มาฝากเราศึกษามหาเถร
 อยู่วัดนี้มีธุระท่านกะเกณฑ์
 ให้เข้าเวรแปลประโยควิโยคใจ
 ค้ำยคิดเห็นเป็นสี่ถึงมีศกดิ์
 ใจไม่รักแท้แท้มาแต่ไหน
 เห็นผิดกิจสมณะพระวินัย

^๑ ในหมายรับสั่งรัชกาลที่ ๑ เรียกว่า “วัดมหาสุทธาวาส” รัชกาลที่ ๓ ทรงเปลี่ยนใหม่ว่า “วัดสุทัศนเทพวราราม”

ท่านขึ้นใจก็ต้องตามเพราะความกลัว
 จึงเป็นไปในแผ่นดินป็นสยาม
 ทรงพระนามพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 จนสมทบวชสนองไม่หมองมัว
 พอครองตัวตามประสาวิชาคุณ
 สิ้นแผ่นดินสิ้นชคธาอำลาพรต
 แสนกำสรคสิ้นทรัพย์สนับสนุน
 ขอลถวายพระกุศลผลบุญ
 ให้เจือจนบารมีทวีไป

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต
 เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ แต่มหาเวริกจะลาสิกขาเมื่อใดไม่ทราบ ถ้ารู้ปีที่แต่ง
 นิราศพระปฐมก็พอจะประมาณได้ใกล้เคียง อย่างไรก็ตามมหาเวริกลา
 สิกขาในรัชกาลที่ ๔ อาจจะเป็น พ.ศ. ๒๓๘๔ หรือหลังจากนั้นอีกสักปี
 สองปี อันเป็นระยะที่ยังเป็นหนุ่มคะนองอายุเพียง ๒๕-๒๖ เท่านั้น
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงพระ
 นิพนธ์ต่อไปว่า “ถึงรัชกาลที่ ๔ จึงลาสิกขา สังกัดอยู่ในกรมพระ
 อาลักษณ์ แต่ยังมีได้รับหน้าที่ราชการเป็นชั้นเป็นอัน อยู่ก่อนข้างจะ
 ร่อนเร่ จะได้ภรรยาหรืออาศัยผู้ใดอยู่ที่บ้านแถวคูใหม่เดี๋ยวนี้ไม่ปรากฏ
 เห็นจะเป็นตอนที่สึกแล้วไม่นาน มหาฤกษ์ไปไหว้พระปฐมจึงแต่ง ‘นิราศ
 พระปฐม’ เรื่อง ๑ เป็นเรื่องแรก สังเกตดูข้อความที่พรรณานในนิราศ
 นั้นรู้ได้ว่าสึกแล้วไม่นานนัก เพราะยังใช้เตี๊วค (เห็นจะที่เคยเป็นศิษย์)
 ให้แจวเรือ แลยังมีคาคังวัดๆ อะไรไปด้วยอีกคน ๑ ทั้งข้อความที่
 พรรณนาในเชิงสังวาส ก็มีออกนามผู้หญิงที่เกี่ยวข้องกันอยู่หลายคนดู
 เหมือนยังจะเที่ยวจับจคอยู่ ทั้งสำนวนโวหารที่นิราศพระปฐมนั้นยังมี
 คนองมากเห็นจะยังไม่มีภรรยาเป็นหลักฐาน”

ในนิราศพระปฐมได้เล่าถึงชีวิตในวัยหนุ่ม เข้าใจว่าจะเป็นตอนสึก
 แล้วไม่นานไว้ตอนหนึ่งว่า

คิดถึงครั้งรุ่นหนุ่มได้ชุ่มเชย
 ป่านเสวยยาทิพย์หีบคาวเดือน
 แต่ละคำอัมฤตรส
 มาย้อยหยดย้ายใจไหนจะเหมือน
 พี่หลงไหลใฝ่ฝันจนฝันเพื่อน
 แต่เวียนเวียนเยี่ยมเจ้าทุกเช้าเย็น
 ถ้าวันไรไม่พบประสบพัศตร์
 กำเริบรักโรคเบียนสักเกวียนเข็ญ
 ถ้าเห็นหน้อยค้อยฝันเหมือนคืนเป็น
 เคยไปเล่นสงกรานต์ที่บ้านโน้น
 ควรเป็นหม่อมจอมพระยาน่าสวาท
 มารยาทศอย่างเหมือนนางโฉน
 ทั้งสาระแนแงอนทั้งอ่อนโยน
 สะเวยโอนอ่องแอ้งเหมือนแกลังกลิง
 จะพุดจาเหินบแนมแหลมฉลาด
 ถึงนักปราชญ์ยิ่งกว่าเราไม่เท่าถึง
 ยังมีทันรู้ตัวมัวรำพึง
 คิดว่าถึงหยวกปลียังมีโย
 พอลมฉิวปลิวขึ้นไปอื่นเฉย
 เรียมเสวยเวทน่าน้ำตาไหล
 จะคิดถึงความหลังบ้างปะไร
 ให้เรียมได้ลำบากยากเสียพอ
 เมื่อคำคืนคืนคิดไม่นึกขาม
 คนนั่งยามระวังคูดุ้ออกสอ
 บ้านขุนนางบุญหนักล้วนหลักคอ
 สู้ล่อยคอลล่องน้ำตามลำคลอง
 เห็นผู้คนกล่นกลาดไม่อาจไกล
 เขาจับได้แล้วก็ยุบทั้งทุบถอง

สงสารแต่หม่อมพี่ปราณีน้อง
 มาค้อมมองคอยรับกลัวจับกุม
 แล้วโคคน้ำคำผูกมาผูกแขน
 พาลอยเล่นแฝงฝั่งไม้คังป้อม
 สู้ทนหนาวอยู่กับน้องประคองกุม
 จนสี่ทุ่มเศษเชียบค้อยเงียบคน
 พาหลีกลักกองตระเวนลุยเลนเปื้อน
 ฤดูเดือนมีคเขม้นไม่เห็นหน
 ประศุปิศคิถุญแจเทียวแลจน
 ปีนขึ้นบนทวารได้จึงโคลคลา
 หม่อมพี่จูงกรสงที่ตรงห้อง
 นวลละอองเห็นฉันทก็หรรษา
 ให้อาบน้ำหอมระรินประทีนทา
 แล้วพักพาสู่ห้องประคองนอน
 ถ้าใครเห็นบรรลัษย์ยังไม่คิด
 เอาชีวิตแลกกายสายสมร
 ต่อจวนแสงสุริยาจึงลาจร
 สู้ปลิ้นปล้อนบุญพลอดจึงรอดมา

เท่าที่ยกมานี้เป็นตอนหนึ่งในชีวิตรักในวัยหนุ่มของมหาเริก ซึ่ง
 สรุปลงท้ายก็ต้องแยกทางกันไป ตามเนื้อความในกลอนข้างต้นทำให้
 เฉลียวใจว่า*นิราศพระปฐม*จะได้มาแต่งเมื่อมีอายุมากแล้ว จึงได้ “คิดถึง
ครั้งรุ่นหนุ่ม” ที่น่าสังเกตก็คือ ได้กล่าวว่ารู้จักพระยาศรีมาตั้งแต่ครั้งยัง
 เป็นขุนนางชั้นผู้น้อย

แต่ปางหลังครั้งท่านยังบุญน้อย
 หมายจะคอยบุญมากได้ฝากผี
 เคยพูดเล่นเจรจาทูกราตรี
 ที่กลางที่เจ็บไข้ท่านใช้วาน

ไปไม่ทันท่านก็มักจะควักก้อน
 สู้คนอนนิ่งยามความสงสาร
 ที่ใจรักอักษรกาพย์กลอนการ
 มาเขียนอ่านศึกษาจินตคามณี
 แล้วให้สัจย์สัญญาว่าตรงฉัน
 จะผูกพันไปจนตายไม่หน่ายหนี
 ข้อบาคหมายสิ่งไรก็ไม่มี
 ใครได้คิดฉันก็ช่วยอำนวยความสะดวก
 บัดเดี๋ยวนี้ท่านก็มีบุญตะบะ
 ล้วนหลวงพระเพลินจิตพิศมัย
 ครั้นพบหน้าตาผาดประหลาดใจ
 เหมือนเห็นใบ้บ้าเพื่อนไม่เหมือนเคย

พระยาศรีในนิราศพระปฐมนี้คือพระยาศรีสิงหเทพ (หรุ่น ศรีเพ็ญ)
 เมื่อเป็นเช่นนี้ นิราศพระปฐมก็ไม่ใช่เรื่องแรกที่มีมหาเริกแต่ง เพราะยังมี
 เรื่องที่แต่งก่อนนี้อีกเรื่องหนึ่งคือ โคลงนิราศกรุงเก่า

นิราศกรุงเก่านี้	ธนา
เรานินามนายมหา	เริกพร้อม
เจียมเยาวปัญญา	ยังอ่อน ดอกพ้อ
ใช้ฝึกฝึกปากร้อง	อวรุ้คูขวย

ฯลฯ

วันศุกร์เดือนสี่ใช้	ศุกลปักษ์ นาพ้อ
สามคำจุลศักร	ราชไค้
พันชไมยสศสมพัทษร	ยี่สิบ สองแฮ
ปีวอกโทศกใช้	สฤษดิ์สิ้นเสรีจสาร

วันที่กล่าวไว้นี้เมื่อตรวจดูในปฏิทินแล้วคลาดเคลื่อน คงแม่นยำ
 เฉพาะปีวอก โทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๐๓ แสดงว่า

แต่งเมื่ออายุ ๓๔ ปี เป็นเวลาที่รับราชการในกรมอาลักษณ์แล้ว และที่
ไปกรุงเก่าก็เพราะต้องตามเสด็จรัชกาลที่ ๔

เรียนจะโดยสมเด็จพระเจ้า	จอมเมลิอง โลกเอย
เสด็จพยุหยาตราเมือง	เก้ารุ่ง
จำบำราศบุญเรือง	รองบาท พระนา
ไอ้แต่นี้จะคั่ง	แต่ร้อนสกนธ์กรม

ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นแม่กองและกรมขุนราช-
สีหวิกรมเป็นนายช่างสร้างวังจันทร์เกษมขึ้นเป็นที่ประทับเวลาเสด็จ
พระราชดำเนินขึ้นไปประพาสกรุงศรีอยุธยา และมีโครงการที่จะ
บูรณปฏิสังขรณ์วัดขุนแสนด้วย *โคลงนิราศกรุงเก่า* มีทั้งหมด ๒๔๓ บท
แต่มหาเวรก็ได้กล่าวถึงญาติพี่น้องไว้เพียงบทเดียว

พลาจฉลองอรุเวศรั้ง	รอรี้
จ่องจอกแพชนนี	เทอคเกล้า
ประยुरญาติเกษมศรี	เยื่อนเยียม เรียมเอย
ถามไถ่ทุกข์สุขเช้า	แต่ซ้องสโมสร

แสดงว่าในเวลานั้นแม่ของมหาเวรยังอยู่ ญาติพี่น้องก็ยังสมัคร
สมานสามัคคีกันดี ไม่เหมือนตอนที่ไปรับป่าที่กล่าวไว้ใน *นิราศทวาราวดี*

พี่จากมิตรก็เพราะคิดถึงคุณป่า
อยู่เคหาต่างเมืองได้เคืองเข็ญ
ด้วยทุกข์โศกโรคชรา น้ำตากระเด็น
ฉันนี้เป็นหลานขวัญกัญญ
แต่น้อยน้อยท่านถนอมได้กล่อมเกลี้ยง
รักฉันเพียงโอรสไม่อคสุ
พระคุณท่านอุปถัมภ์ที่คำชู

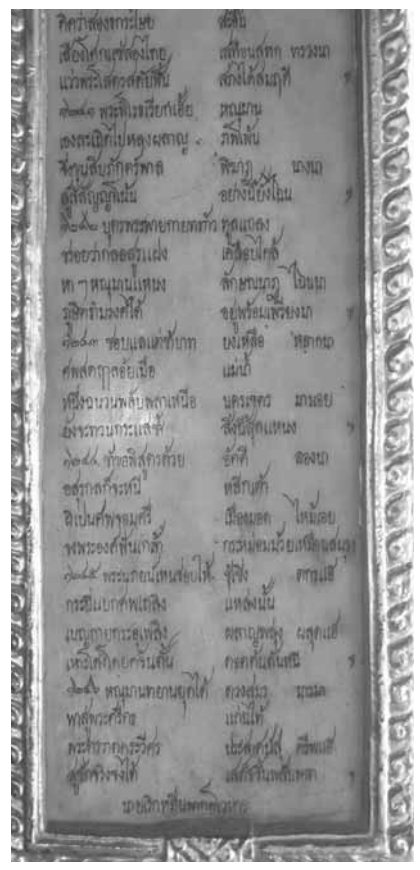
เป็นไม่รู้จะประมาณว่าปานใด
 เหมือนชนนีที่ประเสริฐบังเกิดเกล้า
 เมื่อแก่เฒ่าหมายว่าจะอาศัย
 ฉันทเหมือนชั่วหัวอกมาคกไกล
 มิได้ไปปฏิบัติเพราะขาดแคลน

เมื่อมหาเริกมาถึงแพปานั้น ปราบภูวป่าไค้ขายแพไปเสียแล้ว ทั้งนี้

เพราะนางหลานชาติชั่วตัวคอแหล
 ทิ้งป่าอยู่คนเดียวไม่เหลียวแล
 ไปเล่นแต่ไปถั่วทั้งผัวเมีย
 ป่าจนจิตคึกขามเหลือห้ามหวง
 แทบแพฟ่งจะทลายต้องขายเสีย
 แล้วหลบหลีกปลิกตัวไม่ปัวเปีย
 กลัวนางเหี้ยซ่อนคนอยู่บนเรือน

ในการมาครั้งนี้ ญาติและหลานเมินเฉยกันไปหมด และที่น่า
 สังกศก็คือไม่ได้กล่าวถึงแม่ จึงเข้าใจว่าจะถึงแก่กรรมไปแล้ว เมื่อไป
 เยี่ยมวัดเชิงท่าที่เคยเรียนหนังสือ อาจารย์ก็มรณภาพ ในที่สุดก็รับป่า
 ลงเรือกลับกรุงเทพฯ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรง
 พระนิพนธ์ถึงมหาเริกไว้อีกตอนหนึ่งว่า “ครั้งต่อมามหาฤกษ์มีอายุ
 มากขึ้น ไปนมัสการพระฉายเมื่อปีชวด จ.ศ. ๑๒๗๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ จึง
 แต่งนิราศพระปถวิ...แต่เมื่อแต่งนิราศเรื่องนี้จะได้เป็นหมื่นพากยโวหาร
 แล้วหรือยังไม่แน่ เข้าใจว่าได้เป็นแล้ว เพราะนิราศที่แต่งมาก่อนแล้ว
 บอกชื่อตัวทั้ง ๒ เรื่อง มาในเรื่องหลังนี้ชื่อหายไป แลควางกิริยาท่าทาง
 ภาคภูมิ เมื่อกล่าวถึงคนใช้พูดว่า บ่าว หลายคำ แลใกล้กับเวลาที่ทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมวัดพระแก้วในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งปรากฏว่า
 หมื่นพากยโวหารฤกษ์ได้แต่งโคลงรามเกียรติ์ด้วย”

จารึกบทโคลงรามเกียรติ์
ของหลวงจักรปาณี (เริก)

แผ่นจารึกโคลงรามเกียรติ์บริเวณเสาพระระเบียงวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม

ในการไปนมัสการพระฉายครั้งนี้มีข้อน่าสังเกตว่า แม้จะต้องผ่าน
กรุงเก่า แต่ก็ไม่แวะเข้าคลองเมืองไปหาญาติพี่น้องเหมือนอย่างเคย
แสดงว่าตัดขาดกันหมดแล้วและไม่มีญาติผู้ใหญ่ คงแวะแต่วัดพนัญเชิง
ที่เคยมาอยู่กับพระวินัยธร (อยู่) ปราบภูวาท่านมรณภาพไปแล้ว *นิราศ
พระปถวิ* เป็นเรื่องที่มีหาเรื่อกบอกรบปีทีแแต่่งไว้ชัดเจนเช่นเดียวกับ*นิราศ
กรุงเก่า* โดยบอกไว้ว่า

ได้ไปนอนบนพระปถวิ
ในเดือนสามศกุลปักข์โดยภักดี
แต่สุดที่จดหมายซึ่งรายวัน
บรรลุลจุลศักราชมาคไม่น้อย

พันสองร้อยสามสิบเจ็ดเปิดเสรีจสรรพ
 ปีชวคัฐศกตกหมันค
 เป็นปีฉนไปพระฉายถวายคน

ความจริงแล้ว ปีชวค อัฐศก จะตรงกับ จ.ศ. ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๕) อายุของมหาเวกได้ ๕๐ ปี ชวนให้คิดว่านิราศพระปถวีจะเป็นเรื่องสุดท้ายหรือแต่งในระยะใกล้ๆ กับนิราศพระปฐม ถ้าจะลำดับระยะเวลาที่แต่งน่าจะเป็นดังนี้

๑. โคลงนิราศกรุงเก่า พ.ศ. ๒๔๐๓
๒. นิราศทวาราวดี
๓. นิราศพระปฐม
๔. นิราศพระปถวี พ.ศ. ๒๔๑๕

มหาเวกเมื่อเข้ารับราชการแล้ว ปรากฏว่าได้มีหน้าที่บอกหนังสืออยู่ที่โรงทานด้วย โรงทานดังกล่าวอยู่ที่ริมประตูศรีสุนทร รัชกาลที่ ๒ โปรดให้ตั้งขึ้นเพื่อแจกอาหารแก่ราษฎรที่อดอยาก ภายหลังโปรดให้มี การแสดงธรรมที่โรงทานนั้นทุกวัน แต่ที่จคให้มีสอนหนังสือนั้นบางแห่งว่ามีมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๒ บางแห่งว่าในรัชกาลที่ ๓ และได้เลิกโรงทาน เมื่อวันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ผู้ที่เรียนหนังสือที่โรงทานได้เป็น จุนนางชั้นพระยาก็มี^๑

มหาเวกจะได้เป็นหมื่นพากยโวหารเมื่อไคยังไม่พบหลักฐาน แต่ปรากฏชื่อหมื่นพากยโวหาร (เวก) ได้แต่งโคลงเรื่องรามเกียรติ์จารึกไว้ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในคราวฉลองกรุงเทพฯ ครบ ๑๐๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ แล้วต่อมาจะเป็นปีไคไม่ปรากฏ ได้ย้ายไปอยู่กรมลูกขุนและได้เลื่อนขึ้นเป็นหลวงจักรปาณี (ศรีศีลวิสุทธิ) แต่อยู่ในตำแหน่งนี้เพียงไม่กี่ปีก็ถึงแก่กรรม

^๑ ส. พลายน้อย, อันเนื่องมาแต่พระตำหนักสวนกุหลาบ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ห้องที่ ๔๔

ตามจดหมายเหตุฉบับที่กไว้ว่า “หลวงจักรปาณี (เริก) กรม
ลูกขุนเป็นลมล้มพาตมาช้านาน ได้หาหมอเชลยศักดิ์มารักษา อาการ
ทรงกับทรุด ถึงแก่กรรมวันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๘ ค่ำ ปีมจ อัฐศก
เวลา ๕ โมงเศษ จ.ศ. ๑๒๔๘ (วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๔๒๘) อายุ ๖๐ ปี
วันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมจ อัฐศก เวลาเช้า (วันที่ ๒๘ มกราคม
๒๔๒๘) ชักศพไปเข้าโรงที่มวัดสระเกศ เวลาบ่ายพระราชทานเพลิง
พระราชทานเงิน ๕๐ เพื่อฝัง ผ้าขาว ๑ พับ ทำบุญในการศพ”

ผลงานของหลวงจักรปาณี (เริก) ที่ยังหาอ่านได้ก็คือนิราศทั้ง ๔
เรื่องทีกล่าวมาแล้ว กับโคลงรามเกียรติ์ห้องที่ ๔๔ และ ๑๓๘ นอกจากนี้
นี้ก็มีฉันทกล่อมช้างพระมหารพีพรณคชพงศ์ ส่วนเสภาเรื่องอาบุญหะชัน
ยังหาไม่พบ

คุณสุวรรณ-พระมะเหล

ในบรรดากวีหญิงของไทยซึ่งมีจำนวนไม่มากนักนั้น คุณสุวรรณนับว่าเป็นกวีที่มีชื่อเสียงโด่งดังมากที่สุดผู้หนึ่ง ทั้งนี้เพราะคุณสุวรรณเป็นกวีที่มีความคิดโลดโผนแปลกไปกว่ากวีอื่นๆ ในสมัยเดียวกัน และความคิดนั้นในสมัยปัจจุบันก็ได้ยึดถือเอามาเป็นแบบอย่างของการแสดงเบ็ดเตล็ดถือเป็นเรื่องตลกอีกแนวหนึ่ง ซึ่งในสมัยนี้เราไม่คิดว่าเป็นเรื่องบ้า เป็นแต่เพียงมีความคิดแผลงๆ ไปเท่านั้น ความคิดนั้นก็คือการนำเอาตัวเอกของวรรณคดีเรื่องต่างๆ มาผสมโรงอยู่ในเรื่องเดียวกัน คุณสุวรรณได้ให้ชื่อบทละครเรื่องนั้นว่า *อุณรุทร้อยเรื่อง*

เพื่อให้ท่านที่ยังไม่เคยอ่าน ได้แลเห็นความแปลกของเรื่องนี้ จะขอยกกลอนตอนต้นเรื่องมาให้คู่สักบทหนึ่งดังนี้

เมื่อนั้น	พระอุณรุทผู้รุ่งรัศมี
สมสู่อยู่ด้วยนางจันทิ	ภูมีศรีศรีกนิ์กนิ์
แค้นด้วยอิเหนากุเรบัน	กับสุวรรณมาลีศรีใส
เอนางจันสุคทายาใจ	ไปยกให้พระสมุทบุตระระดู
เสียกายวงศ์อัญญาแหวา	พระราชเืองแค้นแสนอกสู
เหม่เหม่สุรินคูหมื่นกู	จะได้คู่ฤทธิกันในวันนี้

ตามเรื่องที่ยกมานี้ จะเห็นว่าคุณสุวรรณได้จับเอาตัวเอกในเรื่อง

อุณรุท สังข์ทอง อิเหนา พระอภัยมณี พระสมุทรโฆษ และต่อไปยังมี เรื่องรามเกียรติ์ ระเด่นลันได ลักษณะวงศ์ ฯลฯ รวมอยู่ด้วย การเขียน เรื่องอย่างนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๓-๔ นับว่า เป็นเรื่องแปลกมากทีเดียว คุณสุวรรณจึง ถูกหาว่าบ้า อย่่างไรก็ตามเราต้องยอมรับ ว่า คุณสุวรรณเป็นนักอ่านอย่างเอกผู้ หนึ่งในสมัยนั้น จึงได้รู้จักตัวละครเหล่านี้

ประวัติของคุณสุวรรณไม่พบ เรื่องราวละเอียดเช่นเดียวกับบรรดากวี คนอื่นๆ ของไทยเรา เข้าใจว่าจะเกิดใน ตอนปลายรัชกาลที่ ๑ ประมาณ พ.ศ. ๒๓๕๐-๒๓๕๑ เกิดภายหลังสุนทรภู่ ประมาณ ๒๑ ปี ทั้งนี้เทียบอายุเมื่อถึง อนิจกรรมซึ่งจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า ตามหนังสืออธิบายราชินิกุลบางช้าง

กล่าวว่า คุณสุวรรณเป็นธิดาของพระยาอุไทยธรรม (กลาง) เจ้าเมือง สมุทรสงคราม และคุณหญิงน่วม (วสุธาร) มีพี่น้องเรียงตามลำดับดังนี้

๑. บุตรชื่อกุญ เป็นพระยามหิศรราชสัมพันธ จางวางเมือง สมุทรสงคราม

๒. ธิดาชื่อน้ำ ทำราชการฝ่ายในเป็นปลัดเจ้าคุณตำหนักใหญ่ เรียกกันว่าคุณปลัดใหญ่

๓. บุตรชื่อนุช เป็นพนักงานพระแสง บางแห่งเขียนนุค ถึงแก่ กรรม พ.ศ. ๒๔๒๐ อายุ ๗๗

๔. บุตรชื่อครุฑ

๕. ธิดาชื่อน้ำ

๖. ธิดาชื่อน้ำ เป็นหม่อมห้ามในกรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชา

๗. ธิดาชื่อน้ำ ทำราชการฝ่ายใน

๘. ธิดาชื่อน้ำ เป็นภรรยาพระสุริยภักดีสนิท (วงศ์เจ้าคุณนวล)

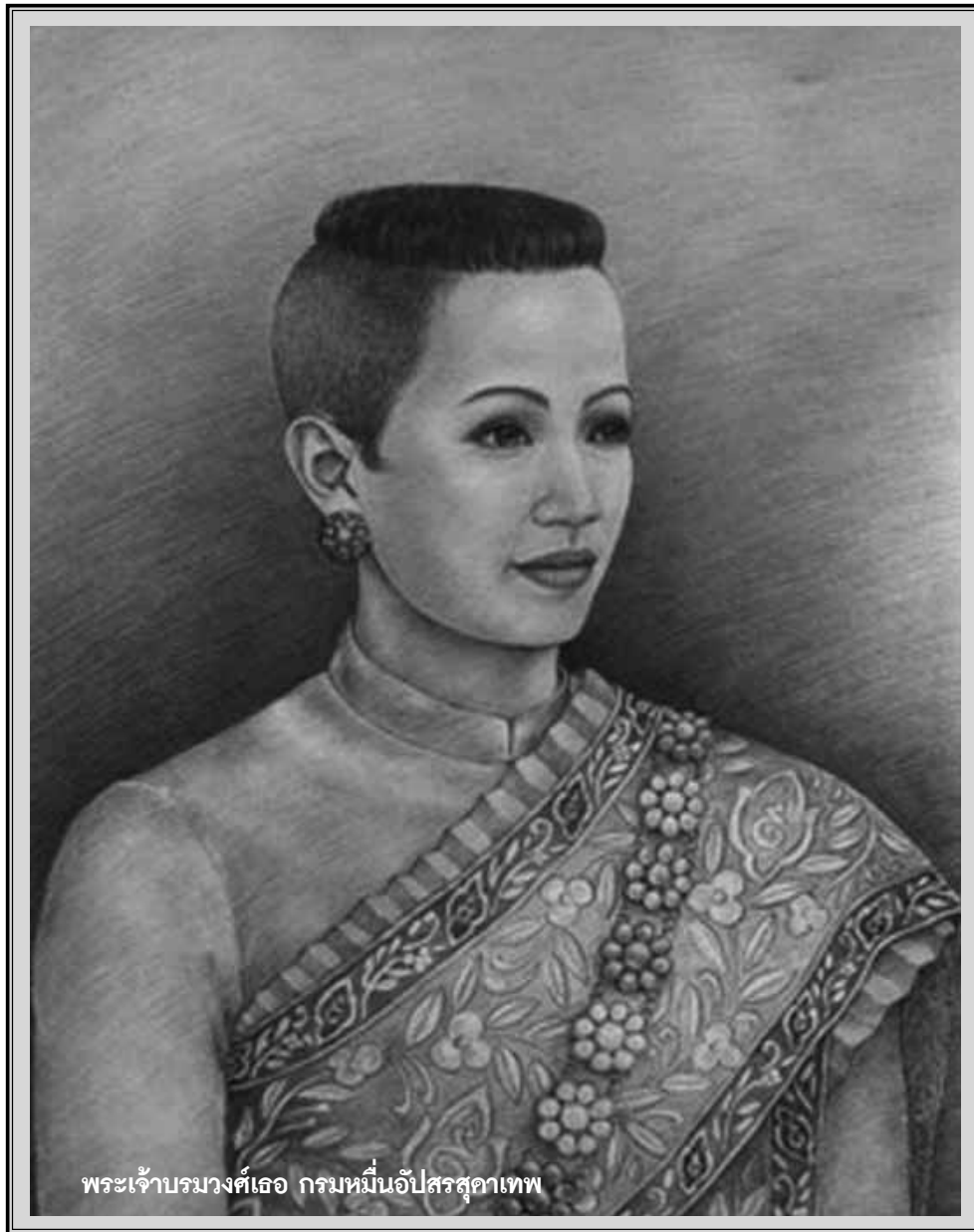
สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงเล่านิราศของคุณสุวรรณไว้อย่างย่อๆ ว่า “มีอุปนิสัยใจรักการแต่งกลอนมาแต่ยังเด็ก ได้ถวายตัวทำราชการฝ่ายในตามเหล่าสกุลเมื่อในรัชกาลที่ ๓ (เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๘๔) อยู่ที่ตำหนักพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ^๑ ในชั้นนั้นคุณสุวรรณได้แต่งกลอนเพลงยาวเป็นนิราศเรื่องกรมหมื่นอัปสรฯ ประชวร...เมื่อกรมหมื่น

อัปสรฯ สิ้นพระชนม์แล้ว คุณสุวรรณก็อยู่ในพระราชวังต่อมา แต่ไม่ปรากฏว่าทำราชการในตำแหน่งพนักงานใด คุณสุวรรณมามีชื่อเสียงโด่งดังเมื่อรัชกาลที่ ๔ เหตุด้วยเสียดจรีต แต่ไม่คลั่งไคล้อันใด เป็นแต่ฟังไปในทางกระบวนแต่งกลอน”

การที่คุณสุวรรณได้เข้าไปฝากตัวอยู่ในตำหนักพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพนั้น นับว่าเป็นการเข้าไปอยู่ในมุมที่เหมาะสมทีเดียว เพราะกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพก็โปรดในเรื่องบทกลอนอยู่มาก ตามประวัติกล่าวว่าได้มีส่วนในการสร้างวัดเทพธิดาค่าย (สร้างในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๕-๒๓๘๒) และเมื่อสร้างเสร็จแล้วเข้าใจว่าจะได้โปรดให้นิมนต์ท่านสุนทรภู่ซึ่งบวชอยู่ให้มาจำพรรษาที่วัดเทพธิดา และมีรับสั่งให้แต่งเรื่องพระอภัยมณีถวายเดือนละ ๑ เล่มสมุดไทยเป็นต้น คุณสุวรรณก็คงจะได้ยินได้ฟังบทกลอนต่างๆ ของสุนทรภู่มามากพอ

^๑ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ (พระองค์เจ้าหญิงวิลาส) เป็นพระธิดาพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติวันพฤหัสบดีที่ ๕ ธันวาคม ๒๓๕๔ และสิ้นพระชนม์เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๒๑ สิงหาคม ๒๓๘๘ พระชันษาได้ ๓๕ ปี

ประกอบกับมีนิสัยในทางกวีอยู่แล้ว ก็เลยฝึกฝนจนกระทั่งแต่งได้ดี มีบางท่านกล่าวว่าคุณสุวรรณเป็นศิษย์ของสุนทรภู่ด้วย แต่จะเป็นแบบครูพักลักจำคือหัดแต่งกลอนแบบสุนทรภู่หรืออย่างไรไม่ทราบได้

การที่ว่าคุณสุวรรณบ้านั้น ก็คงจะเนื่องมาจากเป็นคนมีความคิดชอบทำอะไรแปลกๆ นั้นเอง ไม่ใช่บ้าอะลเววคทำร้ายใครต่อใคร ที่จะมาว่าคุณสุวรรณบ้านั้นอาจจะตอนแต่งเรื่องพระมะเหลเถไถ ซึ่งแต่งเป็นแบบบทละคร เมื่ออ่านดูจะเห็นว่าเป็นภาษาบ้างไม่เป็นภาษาบ้างตลอดทั้งเรื่อง แต่ถึงกระนั้นคนอ่านก็เข้าใจเรื่องเค้าความได้ตลอด คงจะคัด

ตอนต้นเรื่องพระมะเหลเถไถมาให้ดูเป็นตัวอย่าง

เมื่อวัน	พระมะเหลเถไถมะไหลเถ
สติยังแทนทองกะโปลา	สุขาปาลากะเปเล
วันหนึ่งพระจึงมะหลีกคิก	มะเหลเถไถไพรพริกมะริกเข
แล้วจะไปเที่ยวชมมะลมเต	มะโลโตโปเปมะลุดู
คริแล้วพระมะเหลจึงเป๊ะ	มะเลโตโคลคละมะหรุจู้
จรรจรัลคั่นคักพลัคพลู	ไปสู่ปราสาทท้าวโปลา

ฯลฯ

จากบทละครเรื่องพระมะเหลเถไถนี้เอง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นอีกเรื่องหนึ่ง เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคทางมณฑลอยุธยาและนครสวรรค์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ เรียกว่า *นิราศมะเหลเถไถ* โดยเลียนแบบการใช้ถ้อยคำของคุณสุวรรณ ดังตัวอย่างต้นเรื่องต่อไปนี้

ตามเสด็จบพิตรอิศโร	นิราศร้างห่างเหจากเคโห
ที่ลืบห้าศูลากะถาดอง	ประพาศทางชลโนโททา
เศษหกสิบห้าปีกลีซา	ศกสองพันสี่ร้อยระสอยสา
จุกฐูปเทียนบูชากระบ่าง	ตะหลาคำคู้ไหว้ประนมมือ
แล้วหมอบกราบกรานกระบ่านบือ	เปิดกระตงคอกไม้ไถลจื้อ
ไหว้ทวยเทวะมะลักคัก	ไหว้พระไตรรัตนือคลมโป
ยามเดินทางน่านน้ำชลำโล	ขอให้ช่วยพิทักษ์ซึ่งคู้ไต้
	ขอปวงภัยพาโลหะไลไท

ฯลฯ

ถ้าจะพิจารณาจากบทละครเรื่องพระมะเหลเถไถของคุณสุวรรณแล้ว ก็จะทำให้เห็นว่า การใช้คำของคุณสุวรรณไม่ได้เลอะเทอะจนไม่ได้ความ เป็นแต่ใช้คำให้พิลึกนอกแบบออกไปเท่านั้น ทำให้ดูแปลกและขบขัน ถ้าหากว่าเป็นคนบ้าแล้วก็คงจะแต่งกลอนให้ดูแบบแผนไม่

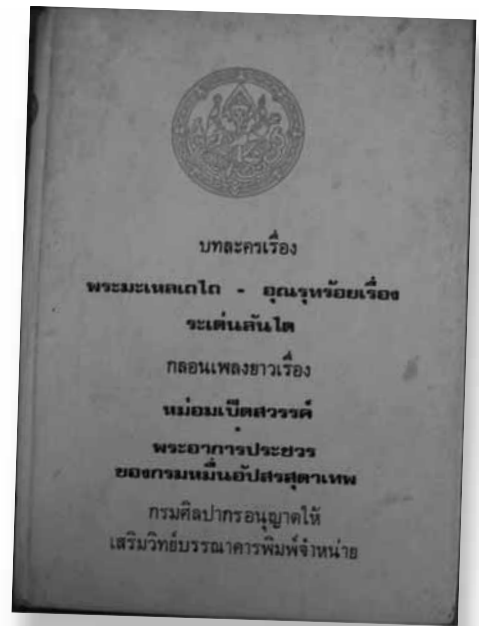
ได้ ในเรื่องถูกกล่าวหาว่าบ้านี้ ตัวคุณสุวรรณเองก็คงจะเคยได้ยินกับหูตนเองบ่อยๆ ว่าตัวเป็นบ้า แต่คุณสุวรรณก็ดูจะ “บ้า” แบบทันคนเหมือนกัน เช่นมีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่งสมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ แต่ครั้งยังเป็นพระองค์เจ้าชายเทวัญอุไทยวงศ์ เรียกว่ายังทรงพระเยาว์อยู่ ได้เสด็จผ่านเรือนของคุณสุวรรณไปและได้ตรัสร้องตะโกนขึ้นไปว่า

“คุณสุวรรณบ้า”

“จ้าวเบอะ” เสียงคุณสุวรรณร้องตะโกนตอบมาอย่างทันทีทันใด แสกดึงปฏิภาณและปากไว้อย่างมากทีเดียว เรียกว่าแหลมคมไม่ยอมให้ใครมาล้อเล่นได้ง่ายๆ

บทละครเรื่อง *อุณรุทธร้อยเรื่อง* และบทละครเรื่อง *พระมะเหลเถไถ* ทั้งสองเรื่องนี้ คุณสุวรรณจำได้แม่นยำทั้งสองเรื่อง ใครไปถามเป็นว่าให้ฟังได้ทันที พวกผู้ศิษย์จำกันได้มากในตอนนั้น นอกจากนี้คุณสุวรรณยังได้แต่งกลอนเพลงยาวไว้อีก ๒ เรื่องคือ กลอนเพลงยาวเรื่อง *หม่อมเป็คสุวรรณค์*^๑ และกลอนเพลงยาวเรื่อง *พระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ*

กลอนเพลงยาวเรื่อง *หม่อมเป็คสุวรรณค์* เป็นเรื่องของพวกหม่อมห้ามและบุคคลในราชสำนักบางคนที่ชอบทำอะไรแปลกๆ โดยเฉพาะหม่อมจำซึ่งเป็นหม่อมห้ามของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ และภายหลังได้มาอยู่ที่พระตำหนักกรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ ที่เดียวกับคุณสุวรรณ หม่อมจำเป็นหม่อมที่ชอบไว้กิริยามีท่ามีทาง เวลาเดินก็มักจะไว้จิ้งหะทำเอียงอย่างเหมือนเป็ค กรมหมื่นอัปสรสุคาเทพจึงประทาน

^๑ ตามข้อสันนิษฐานของอาจารย์หรีด เรื่องฤทธิ์

นามให้ว่า “หม่อมเป็ค” เพราะ “เคินเห็นโยกย้ายสายกิริยา จึงชื่อว่า หม่อมเป็คเสด็จประพาส” หม่อมเป็คนี้มักเรียกกันว่าหม่อมเป็คสวรรค์บ้าง หม่อมเป็คข้าบ้าง หม่อมข้าเป็คบ้าง หม่อมข้านี้ชอบเล่นเพื่อนกับหม่อมสุค ซึ่งเป็นหม่อมห่ามในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพเช่นเดียวกัน เมื่อกรมพระราชวังบวรพระองค์นั้นสวรรคตแล้ว ได้ลงมารับราชการอยู่ที่เดียวกับหม่อมข้า หม่อมสุคนี้มีฉายาเรียกว่า “คุณโม่ง” เหตุที่ได้ชื่อนี้ก็เพราะ คินวันหนึ่งหม่อมสุคซึ่งมีหน้าที่อ่านบทกลอนถวายเมื่อบรรทม ได้อ่านหนังสือพระราชนิพนธ์ถวายตามปรกติ และเมื่ออ่านไปได้สักพักหนึ่งสำคัญว่าบรรทมหลับไปแล้ว หม่อมสุคก็คืบเทียนเอาผ้าคลุมโปงกอดจับหม่อมข้า โดยหม่อมสุคทำหน้าที่เป็นเพื่อนชาย ความจริงกรมหมื่นอัปสรสุคาเทพบรรทมยังไม่หลับ จึงได้ทรงเห็นการกระทำของหม่อมสุค และเป็นเหตุให้ประพาสชื่อว่า “คุณโม่ง” ในกลอนเพลงยาวได้แต่งไว้ว่า “เอาเพลาะหอมกรอมหุ้มกันคลุมโปง จึงตรัสเรียกว่าคุณโม่งแต่นั้นมา”

กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็คสวรรค์นี้ เข้าใจว่าจะแต่งก่อนเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุคาเทพ เพื่อให้เห็นลักษณะกลอน จะขอยกกลอนตอนต้นมาเป็นตัวอย่างดังนี้

จะกล่าวถึงหม่อมสุคนุชนาฏ
เป็นหม่อมห่ามขึ้นระวางนางอยู่งาน
คิดถึงพระเคศพระคุณให้มุ่นหมก
ได้เห็นแต่หน้าหม่อมข้าคอยซ้าใจ
ครั้นอยู่มากก็นิราศสถาน
ก็ขึ้นระวางเป็นนางห้ามตามกระทรวง
ครั้นพบพักตร์ก็คักเคือนชวนเพื่อนข้า
ครั้นหม่อมข้ายินยอมลงพร้อมใจ
จะจรทางสาชลก็จุนใจ
ให้อักอ่อนป่วนใจอยู่ไปมา

เป็นข้าบาทพระราชวังบวรสถาน
ครั้นเสด็จเข้าพระนิพพานล่องลับไป
แสนเศร้าเปล่าออกตกเป็นหม้าย
รักใคร่แนบข้างไม่ห่างทรง
ลงมาทำราชการพระวังหลวง
แต่ใจห่วงถึงหม่อมข้าที่นั่นรำไป
ให้ลงมาทำราชการพระวังใหญ่
กำหนดนั้นวันไว้จะลงมา
บ่าวไพร่ไม่มีพายชายหน้า
จะยาคราตามถนนก็จุนใจ

เป็นคราวซัดจักกันจะมาก
 จะขึ้นวอจรีไม่มีใคร
 ให้ป่าวถือสีมุ่มแล้วคลุมเปลาะ
 ออกถนนคนผู้คูเกรียวกราว
 นางสีคนถือม่านพานตาขาว
 หม่อมก็ยืนแข็งเกือกะเบอกะบัง
 ก็ยืนชื้อคือคว้างอยู่กลางถนน
 มีรู้ที่จะวางหน้าลงท่าไร

ไปยิ้มม่านทำวนกก็ไม่ได้
 ก็สั่งให้ยิ้มผ้าละว่าลาว
 ก็ย่างเหยาะมาในระวางกลางผ้าขาว
 มาพบเจ้าจางวางหมอก็อรอรั้ง
 ค้วยกิ้วเจ้าก็หยุดทรุดลงนั่ง
 ครั้นจะทรุดลงนั่งก็อายใจ
 ผู้คนคับคั่งทั้งวังใหญ่
 สู้แข็งใจอยู่จนเสด็จจร

ฯลฯ

หม่อมสุคหม่อมขำในเรื่องนี้ได้มีกล่าวถึงในเพลงยาวเรื่อง
 พระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุคาเทพอีกครั้งหนึ่ง เคิมทีคุณ
 สุวรรณเรียกเพลงยาวเรื่องนี้ว่านิราศ ดังปรากฏในบทกลอนว่า

นิราศร่ำทำอักษรเป็นกลอนสด
 เมื่อเดือนสี่ปีเถาะเคราะห์เหลือใจ
 เทียบบวงสรวงเทวาสุรารักษ์
 ให้เคลื่อนคลายหายพระโรคที่โสภทรวง

ให้ปรากฏด้วยปัญญาอัชฌาสัย
 ละห้อยให้แสนคะนึ่งถึงประชวร
 ทุกสำนักพฤกษ์ไพโรไสลหลวง
 เฝ้าบำบวงสรวงสังเวชเช่นเคยมา

ฯลฯ

เพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุคาเทพนั้น
 ลักษณะเป็นไปในทำนองจดหมายเหตุบันทึกเรื่องอาการประชวรมาก
 กว่าอย่างอื่น คือ กรมหมื่นอัปสรสุคาเทพทรงประชวรพระโรคเรื้อรังมา
 ตั้งแต่เดือน ๔ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๘๖ คุณสุวรรณก็แต่งเรื่อยมาจนกระทั่ง
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๘๘ สรุป
 ความว่าเพลงยาวเรื่องนี้ได้ให้ความรู้ในทางโบราณคดีและสังคมในรั้ว
 ในวังได้ดีมากเรื่องหนึ่ง

คุณสุวรรณนอกจากจะมีคารมในทางกวีนิพนธ์เป็นเอกแล้ว ก็ยัง
 ปรากฏว่ามีฝีมือทางช่างอีกด้วย ตามเรื่องอธิบายราชินิกุลบางช้าง

เล่มหนึ่ง ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับคุณสุวรรณเพิ่มเติมว่ามีฝีมือในทางเป็นช่างทองและช่างเขียน “ได้ทำหีบหมากเขียนเรื่องพระอภัยมณี ๖ เหลี่ยมยาว แล้วตัดกระดาษปกในเนื้อที่ ๖ เหลี่ยม ๔ เหลี่ยม ๓ เหลี่ยม บรรจุในเนื้อที่รูปหีบกว้างยาวและสูง เช่นเดียวกับแบบลวดลายโบสถ์ฝรั่ง ขอบบนฝาผนังพลอย” ฝีมือในทางช่างทองนี้ กล่าวกันว่าคุณศรีน้องของคุณสุวรรณเองก็เก่งไม่มีใครเทียมเหมือนกัน

นี่แสดงว่าคุณสุวรรณเป็นคนมีความคิดดีในด้านศิลปะอีกอย่างหนึ่ง เสียหายในงานในด้านการช่างของคุณสุวรรณไม่มีเหลือไว้ให้เราดูเหมือนอย่างบทกวีนิพนธ์

คุณสุวรรณเริ่มป่วยในรัชกาลที่ ๔ ในจดหมายเหตุใช้คำว่า “ป่วยเป็นพิกลจริต” และออกนอกราชการ แต่คงได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๕ คำลึง (เดิมได้รับปีละ ๑ ชั่ง ๕ คำลึง) ในตอนนี้คุณเขียนหลานสาวได้รับออกไปไว้ที่บ้านนอกพระบรมมหาราชวัง ครั้นถึงวันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ (ตรงกับวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๔๑๘) เวลายามเศษ คุณสุวรรณเข้านอน พอถึงเวลา ๓ ยามได้ยินเสียงคราง คุณเขียนจึงไปร้องเรียก ก็ปรากฏว่าคุณสุวรรณไม่มีสติเสียแล้ว ถึงเวลา ๑๐ ทุ่มเศษ คุณสุวรรณก็ถึงอนิจกรรมอายุได้ ๖๗ ปี ได้รับพระมหากรุณาธิคุณพระราชทานหีบทองทึบให้ใส่ศพเป็นเกียรติยศ

คุณพุ่ม-บุษบาทำเรื่องจ้าง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ก็ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อมาเป็นรัชกาลที่ ๓ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกจางวางภู่ ข้าหลวงเดิม มาเป็นพระยาราชมนตรีจางวางมหาดเล็ก ว่าพระคลังมหาสมบัติด้วย พระยาราชมนตรี (ภู) ได้ปฏิบัติราชการมาด้วยดี เป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก ในที่บางแห่งกล่าวว่า เมื่อสุนทรภู่ออกจากตำแหน่งขุนสุนทรโวหาร ต้องเวนคืนบ้านที่อยู่เหนือท่าพระนั้นแล้ว รัชกาลที่ ๓ ก็ได้พระราชทานบ้านนี้ให้พระยาราชมนตรี (ภู) อยู่ต่อมา เพราะบ้านหลังนั้นอยู่ใกล้พระบรมมหาราชวัง จะเรียกใช้สอยอะไรก็จะได้ง่ายขึ้น

พระยาราชมนตรี (ภู) มีภรรยาชื่อกล้า บุตรคนโตเป็นหญิงชื่อพุ่ม พระยาราชมนตรีได้นำพุ่มเข้าไปถวายตัวทำราชการฝ่ายใน ได้เป็นตำแหน่งเจ้าพนักงานพระแสง เรื่องนี้คุณพุ่มได้เล่าไว้เองในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติคอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าเล่าเป็นข้าเฝ้าพระบาท
คือพระนั่งเกล้ากษัตริย์ฉัตรนคร
ทรงเลี้ยงเราเข้าระยะที่พระแสง
เอากัณฐกัญญาพาแผ่นดิน

ธรรมิกราชบพิตรอคิศร
โปรดบิครลือดังหั่งแผ่นดิน
ต้องจัดแจงจกพระเศวตเศวตวิล
ช่วยเพิ่มภิญโญพระบารมี

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓

คุณพุ่มเล่าต่อไปว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งดูคุณพุ่มเหมือนคังบุตร ผิดพลั้งอะไรก็ไม่ทรงเอาผิด เพราะเห็นแก่ความซื่อตรงสุจริตของบิดา เมื่อคุณพุ่มเข้าไปอยู่ในวังนั้นก็เริ่มจะรุ่มๆ มีความรู้อ่านเขียนได้ ซอบแต่งกลอน แต่ว่าตอนนั้นคงจะไม่ได้แต่งอะไรเป็นชิ้นเป็นอัน และคงอยู่ในวังไม่กี่ปี เพราะปรากฏว่าไม่สบาย ได้ทูลลากลับไปอยู่บ้านบิดาแต่ยังเป็นสาว และคงจะไม่ได้อยู่ที่บ้านที่บิดาได้รับพระราชทาน คงจะลงไปอยู่ในแพที่จอดอยู่หน้าบ้านนั้น ตอนมาอยู่ที่แพข้างนอกวังนี้เอง คุณพุ่มได้แสดงความสามารถในเชิงบทกลอน ได้บอกบทสักรวาคลองขึ้น จนมีชื่อเสียงเรียกกันในชั้นแรกว่า “คุณพุ่มสักรวา”

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

คุณพุ่มเป็นคนสวย คารมคมคาย จึงเป็นที่พอใจของหนุ่มๆ ในสมัยนั้นมาก โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์^๑ และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นหลวงนายสิทธิ์อยู่นั้น ทั้งสองท่านนี้นับว่าเป็นแขกประจำที่เดียว มักไปคิคพินเล่นสักการากับคุณพุ่มที่แพนั้นไม่ใคร่ขาด เข้าใจกันว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กับคุณพุ่ม คงจะมีความในใจผูกพันกันอยู่บ้างในครั้งนั้น และตามเรื่อง คุณจะสนิทสนมกันมาก คุณพุ่มเองก็เป็นคนกล้าถึงขนาดเคยเข้าแย่งพระแสงดาบของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ก็ครั้งหนึ่ง

^๑ ดูหนังสือกษัตริย์วังหน้า ของ ส. พลายน้อย

เรือนแพริมน้ำบริเวณที่คณพุ่มอยู่ย่านท่าพระในอดีต

โดยเหตุที่คณพุ่มอยู่แพที่ท่าพระ ซึ่งใกล้กับท่าเรือจ้าง จึงมีชื่อเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า “บุษบาท่าเรือจ้าง” คำว่าบุษบานี้ แท้ใจว่าจะเป็นชื่อที่สมมุติเล่นในบทสักรวาเรื่องอิเหนา หรืออาจเป็นด้วยคณพุ่มสวยมีคนหลงรักกันมากเหมือนนางบุษบา คนจึงเรียกกันว่า คณพุ่ม-บุษบาท่าเรือจ้าง ก็เป็นได้

คณพุ่มอาจจะเป็นคนรุ่นเดียวกับคณสุวรรณ-พระมะเหล กวีที่คณพุ่มถือว่าเป็นครูกลอนและยกย่องมากก็คือสุนทรภู่ เช่นกล่าวไว้ในหนังสือเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติคอนหนึ่งว่า

ครั้งแผ่นดินปีนอยุธยาพุทธเลิศ
ช้างเผือกเกิดกับสยามถึงสามสาร
เป็นพาหนะพระที่นั่งอลังการ

เกิดอาจารย์ท่านครูสุสุนทร
 แก่ก็แต่งพระอภัยขึ้นไว้ขาย
 เรื่องนิยายที่ปดสยคสยอน

นอกจากนี้ยังเป็นนักศึกษา นักอ่านวรรณคดีสำคัญๆ หลายเรื่อง เช่น *พระลอ สมุทรโฆษ* รู้จักงานของศรีปราชญ์และกวีอื่นๆ อีกด้วย เข้าใจว่าเป็นกวีหญิงคนเดียวในสมัยนั้นที่แต่งกลอนขาย เพราะปรากฏว่า เมื่อสิ้นบุญพระยาราชนครีผู้เป็นบิดาแล้ว คุณพุ่มอัคคัคค์ขัดสนมาก อาศัยเลี้ยงชีพด้วยการแต่งกลอนขาย มีกล่าวถึงไว้ในหนังสือที่คุณพุ่มแต่งในระยยะหลังๆ หลายตอน เช่น

ล่องแผ่นดินปิ่นเกษจอมมงกุฎ	กลับจนรุกเกินริบที่ฉิบหาย
เหลือแต่กลอนกับชีวิตอยู่คืดกาย	จึงพากเพียรเขียนถวายขายปัญญา
คนที่ผู้รู้พระเดชเกษกระหม่อม	เขาก็ยอมนับถือมักซื้อหา
เอาอ่านเอ็นเชิญชูขึ้นบูชา	เดี๋ยวนี้มาขอลอกฉันทออกเต็ม

คุณพุ่มเป็นคนกล้าคิด กล้าเขียน กล้าพูด โหวहारถึงใจนัก ว่าใครก็ว่าเอาเจ็บๆ ทีเดียว กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมได้ทรงจำคำอธิษฐานของคุณพุ่มที่คิดแต่งว่าเยาะคนเล่นไว้ได้ ๑๒ ข้อ มีเนื้อความดังนี้ (ข้อความในเลขนอกเลขในเป็นคำของคุณพุ่ม นอกนั้นเป็นอธิบาย)

๑. “ขออย่าให้เป็นคนชืดของเจ้าคุณผู้ใหญ่” คือคนชืดของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) อธิบายว่า เพราะมักถูกเขียนหลังลายไม่เว้นตัว

๒. “ขออย่าให้เป็นคนไ้ของเจ้าพระยานคร” คือคนไ้ของเจ้าพระยานครน้อย อธิบายว่า เพราะถูกทำโทษนอกกริตต่างๆ คังเช่นเรือซ้าไป ให้ผีพายถองเรือเป็นคัน

๓. “ขออย่าให้เป็นคนคัมน์้ำร้อนของพระยาศรี” คือคนคัมน์้ำร้อนของพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) อธิบายว่า เพราะพระยาศรีนั้นแยกไปหาไม่มีขาด จนคนคัมน์้ำร้อนเลี้ยงแยกจะหาเวลาพักก็มีได้

๔. “ขออย่าให้เป็นมโหรีของพระยาโคราช” อธิบายว่า พระยานครราชสีมาครั้งนั้นอยากเล่นมโหรีเหมือนขุนนางผู้ใหญ่ในกรุง มีแต่พวกข้าแลลาวเซलयก็เอามาหัดเป็นมโหรีไปตามแกน

๕. “ขออย่าให้เป็นสวาทของพระองค์ชุมสาย” คือมหาคเล็กตัวโปรดของกรมขุนราชสีหวิกรม อธิบายว่า ถ้าชอบทรงใช้มหาคเล็กคนไหน คนนั้นมักถูกจำไซ้ตรวนในเวลาใช้ไม่ได้ดังพระหฤทัย (กรมขุนราชสีหวิกรมผู้นี้ฐานะเป็นน้องเขยของคุณพุ่ม เพราะได้น้องสาวของคุณพุ่มคนหนึ่งชื่อคุณน้อย เป็นชายา กรมขุนราชสีหวิกรมมีฝีมือในทางช่างก่อสร้าง ปรากฏว่าเป็นผู้หนึ่งที่คิดแบบสร้างพระปฐมเจดีย์ใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓)

๖. “ขออย่าให้เป็นผีพายของเจ้าฟ้าอาภรณ์” อธิบายว่า ผีพายเรือที่นั่งของเจ้าฟ้าอาภรณ์นั้น ต้องขานยาวถี่กว่าเรือลำไหนๆ หมค

๗. “ขออย่าให้เป็นละครของแม่น้อยบัว” คือละครของน้อยธิดาเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน) อธิบายว่า ละครโรงอื่นๆ เขาเล่นเอาเงินโรง แต่ละครของน้อยคนนั้นถึงใครจะให้เพียงข้าวปลา หรือที่สุคนจนกะปิหอมกระเทียมก็รับเล่น ใค้อะไรก็เอาสิ่งนั้นมาแจกเป็นบำเหน็จแก่ตัวละคร

๘. “ขออย่าให้รู้ชะตาเหมือนอาจารย์เซ่ง” อธิบายว่า นายเซ่งคนนั้นเป็นหมอคู ใครไปให้คูก็กก็มักทายว่าดวงชะตาดี จะถึงได้เป็นกษัตริย์บ้าง ได้เป็นขุนนางผู้ใหญ่บ้าง ได้เป็นเศรษฐีบ้าง คนก็พากันหลงไปจ้างให้นายเซ่งดูชะตา ลงที่สุดคนายเซ่งต้องถูกลงพระราชอาญา

๙. “ขออย่าให้เป็นนักแสดงอย่างท่านผู้หญิงฟัก” อธิบายว่า ท่านผู้หญิงฟักคนนั้นชอบเล่นเบี่ยงมีอุบายนอกريتอย่างหนึ่ง เวลาเข้าไปอยู่ในบ่อนเบี่ยงมักทำกิริยาให้นายบ่อนมัวหลงคูก็กที่ตัวท่านผู้หญิงฟัก จนเป็นช่องให้พรรคพวกลักเปิดไปคูก็กได้ กล่าวกันว่าเป็นนักแสดงรวยด้วยอุบายอันนั้น

๑๐. “ขออย่าให้เป็นสมบัติของพระนายไวย” คือสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เวลานั้นยังเป็นหัวหมื่นมหาคเล็ก อธิบายว่า เวลาเข้าเฝ้านั่งผ้าสมบัติพื้นเขียวอยู่ผืนเดียวไม่รู้จักเปลี่ยน

๑๑. “ขออย่าให้เป็นคอกไม้ของเจ้าคุณวัง” คือเจ้าจอมมารคาตานิ ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นธิดาเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเป็นเจ้าจอมมารการมหมื่นสุรินทรรักษ์ อธิบายว่า เจ้าคุณวังเป็นช่างร้อยคอกไม้ฝีมือคืออย่างยิ่งในสมัยนั้น ใครมีกิจการงานอะไรก็มักไปขอคอกไม้ที่เจ้าคุณวัง แล้วเจ้าคุณวังก็ต้องร้อยคอกไม้ช่วยงานเขาไม่ได้ขาดจนคอกไม้ในสวนของเจ้าคุณวังถูกเค็ดไม่มีโอกาสที่จะบานได้กับต้น

๑๒. “ขออย่าให้เป็นระฆังวัดบวรนิเวศ” อธิบายว่า ระฆังวัดอื่นๆ โดยปรกติก็จะตีแต่เวลาจวนรุ่งกับจวนค่ำวันละ ๒ เวลา แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร โปรดให้ใช้ตีระฆังเป็นสัญญาณอาณัติสงฆ์ในการอย่างอื่นอีก เช่นตีเรียกสงฆ์ลงโบสถ์เข้าค่ำเป็นต้น ระฆังวัดบวรนิเวศวิหารในสมัยนั้นจึงต้องตีมากกว่าระฆังวัดอื่นๆ

จากคำอธิบายและคำอธิบาย ๑๒ ข้างนี้ จะเห็นว่าคุณพุ่มเป็นคนรอบรู้เหตุการณ์ต่างๆ ได้คิดคนหนึ่ง จึงเก็บเอามาค่อนว่าได้ และคงมีคนชอบฟังจดจำไว้ได้มากทีเดียวในสมัยนั้น กระบวนว่าคนด้วยกลอนสดนั้น คุณพุ่มถนัดนักแสดงถึงเขาวนัฏฎาที่แหลมคมทันคน อย่างมีเรื่องเล่ากันมาว่า ในการเล่นสักกรวาคราวหนึ่ง กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิทรงทราบว่าคุณพุ่มไปบอกสักกรวายุ่ด้วย ก็ทรงแต่งบทสักกรวาให้ร้องเข้าคุณพุ่มขึ้นบทหนึ่งว่า

สักกรวาวันนี้พี่สังเกตุ เหมือนพุ่มพวงควงเนตรของเซษฐา
มิได้เล่นลับลิ้นหลายปีมา

พอคุณพุ่มได้ยินและรู้ว่าเป็นสำนวนพระนิพนธ์กรมหลวงภูวเนตรฯ เข้าเท่านั้นเอง คุณพุ่มก็แต่งโต้กลับออกมาทันทีว่า

สักกรวาน่าจะให้ให้เรือล่ม นีหรือกรมภูวเนตรเซษสวรรค
เอนายทิมเข้ามาทวนพอควรกัน เหมือนอย่างหันใบก็เหล็กให้เด็กยำ

นายทิมคนนี้เห็นจะเป็นนักสักกรวามีชื่อคนหนึ่ง ในสมัยนั้น แต่ยังไม่

ไม่เคยพบผลงานว่ามีอะไรบ้าง ท่านผู้ใหญ่ท่านหนึ่งแนะว่า “นายทิม” นั้นอาจจะไม่ใช่ชื่อนักสักรวาก็ได้ บางทีจะเป็นผู้ดูแลห้องแถวสำหรับทหารหรือตำรวจพักในพระราชวังที่เรียกกันว่าทิมก็เป็นได้ ความจริงจะเป็นเช่นไรก็จะต้องศึกษาค้นคว้าหาความจริงต่อไป ในที่นี้ต้องการจะแสดงให้เห็นว่า คุณพุ่มปากกล้าเพียงไรเท่านั้น

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดจะให้คุณพุ่มกลับไปทำราชการในพระบรมมหาราชวังอีก แต่คุณพุ่มทูลขอตัว เพราะพอใจที่จะอยู่อย่างสบายภายนอกวังมากกว่า และในชั้นแรกคงจะอาศัยพึ่งบุญอยู่กับกรมหมื่นวิศนุนารถนิภาธร และกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ แต่เจ้านายที่ออกพระนามมานี้ก็อยู่ให้พึ่งบุญไม่นาน เพราะปรากฏว่า กรมหมื่นวิศนุนารถนิภาธรสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ และกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ ต่อจากนี้คุณพุ่มก็มาอยู่กับพระองค์เจ้านารีรัตนา ซึ่งเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กล่าวไว้ใน *นิราศวังบางยี่ขัน* ที่แต่งเมื่อตามเสด็จพระองค์เจ้านารีรัตนา พ.ศ. ๒๔๑๒ (ตอนนั้นพระองค์เจ้านารีรัตนา มีพระชันษาเพียง ๘ พรรษา) ตอนหนึ่งว่า

พ่อแม่หน้าคายายคายเหมือนถั่ว	ยังแต่ตัวเต็มทีออกปีป่น
มายอมยากฝากชีวิตด้วยฤทธิจัน	อยู่เป็นคนซิคิใช้หมั้นไปมา

ในตอนที่ยากจนนี้เอง ได้มีเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ คนหนึ่งชวนให้คุณพุ่มแต่งกลอนเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คุณพุ่มรับแต่งเพราะหวังว่าจะได้รางวัลจากผู้ที่มาขอคัดลอกไปอ่านบ้าง จะได้เป็นปัจจัยเลี้ยงชีวิตต่อไป

กวีผู้ใหญ่นอกจากสุนทรภู่ มีที่คุณพุ่มกล่าวถึงอีกผู้หนึ่งคือ กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ ได้กล่าวไว้ในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ ตอนหนึ่งว่า

คือกรมหมื่นสุฑามันตร์	นฤเบนทร์บดินทร์นรินทร
ด้วยพระหน่อวรรณารณลาคเลิศ	คือกลอนเพริศเพราะโสศโธฐอักษร
ไปเฝ้าแห่มั่นเห็นชวนเล่นกลอน	ทูลสุนทรถูกพระทัยได้ประทาน
ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงสังเวช	พระนมเกษาที่ตายเป็นยายหลาน

การที่คุณพุ่มแต่งเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติขึ้นนั้น เท่ากับเป็นการ รื้อฟื้นความจำให้คนระลึกนึกถึงคุณพุ่มขึ้นมาอีก และอาจจะเป็นด้วย แรงกตัญญูที่แต่งเพลงยาวเรื่องนี้ขึ้นก็ได้ ที่ทำให้คุณพุ่มกลับมีชีวิต รุ่งเรืองขึ้นมาอีก เพราะปรากฏว่าต่อมาได้เริ่มทรงสักรวาทในรัชกาลที่ ๕ คุณพุ่มได้มีโอกาสเข้าไปรับราชการอยู่ในสมเด็จฯ กรมพระยาศรีสุนทร ราชประยูร มีหน้าที่บอกสักรวาท ได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงให้มีความสุข ต่อมาจนตลอดอายุ

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเล่าไว้ว่า เมื่อครั้ง เล่นสักรวาทในสระบางปะอิน เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๘ พระบาทสมเด็จพระ จุฬจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระซิบสั่งกรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ ให้ทรงแต่งสักรวาทว่าเข้าคุณพุ่ม หมายถึงทรงฟังสำนวนกลอนเวลาโกรธ จะว่าอย่างไร กรมหลวงบดินทรฯ แกล้งอ้างความขึ้นไปถึงครั้งคุณพุ่ม ชิงพระแสงคาบพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าอยู่หลายบท สักรวาท แต่จะเป็นเพราะคุณพุ่มแก่ชราเสียแล้ว หรือเพราะเกรงพระ บารมีด้วยเป็นหน้าพระที่นั่ง อย่างไม่ค่อยอย่างหนึ่งนี้ หาได้โต้ตอบรุนแรง เต็มสำนวนดังแต่ก่อนไม่ บทสักรวาทเหล่านี้ปรากฏอยู่ในหนังสือ *ประชุม บทสักรวาทเล่นถวายในรัชกาลที่ ๕* นั้นแล้ว

งานของคุณพุ่มไม่ปรากฏว่าได้แต่งหนังสือเป็นเรื่องไว้เลย ส่วน มากเป็นนิราศและเพลงยาว เท่าที่ค้นพบในเวลานี้มีดังต่อไปนี้

๑. *นิราศวังบางยี่ขัน* แต่งเรื่องตามเสด็จพระองค์เจ้านาริรัตนไป เยี่ยมพระญาติ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ ในครั้งนั้นวังบางยี่ขันเป็น บ้านสำหรับเจ้าเมืองเวียงจันทน์ลงมาพัก เจ้าจอมมารดาของพระองค์ เจ้านาริรัตน คือเจ้าจอมมารดาดวงคำ เป็นหลานปู่เจ้าอนุวงศ์ จึงมี

พระญาติอยู่ที่วังบางยี่ขัน นิราศเรื่องนี้ทำที่เจ้าจอมมารคางค์
จะให้แต่ง เพราะมีกล่าวไว้ตอนท้ายนิราศว่า

คุณคางค์ให้กำหนดจดอักษร	จึงคิดกลอนเขียนข้อชโลนเฉย
เฉลิมฉลองพร้อมพจนรสรำเพย	เหมือนลมเซยชวยขึ้นพื้นโพยม

๒. *เพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ* เจ้าจอมมารคางค์คนหนึ่งชวนให้แต่ง
อาจจะเจ้าจอมมารคางค์ก็เป็นได้ เข้าใจว่าจะแต่งภายหลัง
นิราศบางยี่ขัน ไม่นานนัก ได้แต่งทำความถึงรัชกาลที่ ๔ แล้วขึ้นไป
กล่าวถึงรัชกาลที่ ๓ อันเป็นสมัยที่คุณพุ่มยังรุ่งเรืองอยู่ ท้ายเพลงยาวได้
แต่งบอกไว้ว่า

ฝ่ายมารคางค์เก่าบ่าวโบราณ	ทรงประทานค่าเขียนห้าเหรียญไทย
โปรดที่ข้ายอพระยศบทรัช	หลายกษัตริย์จัดทำจดจำได้
หนังสือฉันนั้นนายถวายไว้	รับสั่งให้วางบนแท่นทองแว่นฟ้า
ด้วยพระเจ้าชีวิตสถิตเทศ	องค์อมเรศเป็นพระราชโอรสา
ท่านทรงอ่านสารสะอื้นขึ้นอัชฌา	ศึราคานั่งสอถึงซังหนึ่งเอย

๓. *เพลงยาวบวงสรวงฉลองสระบางโหมด* ปราบเกล้าคุณพุ่มได้
ไปบุกสระสร้างศาลาให้เป็นสาธารณประโยชน์ไว้ที่บางโหมด ทางที่จะ
ขึ้นพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี และได้แต่งเพลงยาวเขียนปิดไว้ที่ริม
สระนั้น เป็นกลอนสั้นๆ ดังต่อไปนี้

ยอกรประนมกัมเกศ	อภิวันท์เทเวศร์ทุกสถาน
เสวยสุขในรุกขพิมาน	ห้วยละหานชลธิที่ใกล้ไกล
ทั้งเทพอารักษ์ศักดิ์คาฤทธิ	สิงสถิตโชคเงินเนินไศล
ตั้งแต่พื้นภูมานภาไลย	อีกพระไพรเจ้าป่าพนาลี
ทุกพระองค์จงรับส่วนกุศล	ซึ่งมาฉลองมงคลสระศรี
ขออาศัยในทิวาแลราตรี	อย่าให้มีโรคันอันตราย
เชิญสดับคุริยางค์ที่ขับกล่อม	ประนมน้อมจุคฐูปเทียนถวาย
แมนผู้ใดบังอาจประมาทกาย	ทำหยาบคายเบาจิตไม่คิดหัน

ใ้หุ้่นเคื่องเป็องบาทเทวเรศ
 ช่วยปราบมารอย่าให้พาลมากัดกัน
 เชิญเสด็จมาสดับรับบวงสรวง
 ค้วยจากแดนแสนกันดารควงมาลา
 ส่วนกุศลต่างสุคนธรสรื่น
 ไมตรีจิตอุทิศแทนนมเนย
 แล้วจะลาไปประนตพระบาทเรศ
 กับศีลทานเมตตาทบารมี
 ขอฝากน้ำฝากนามตามอักขระ
 ฤกษ์แล้งก็อย่าแล้งเช่นแห่งใด
 ฉ้นสิ้นชนม์ชลสินธุ์อย่าสิ้นค้วย
 ใ้ห้สะอาดเอี่ยมตามาคามเดิม
 ชลธารนี้เป็นทานทั่วพิภพ
 แม้นชีวังยังไม่บรรลัยลา

สระ สำเร็จเสร็จสร้าง
 น้ำ สะอาดคุณณี
 ทำ ไว้หว่างวิถี
 ทาน นี้จงขจัดแล้ว
 ศา ลาท่าหยุคร้อน
 ลา เลิศคุณทรงสม
 นา นานิกรชม
 รี รักพอผ่อนล้ำ
 ผู้ใดจรจวบต้อง
 เชิญหยุดศาลาปลง
 ผ่อนพักคักเสพสรอง
 แล้วช่วยอวยผลใ้

อย่าถือโทษโปรดเกศกระหม่อมฉ้น
 สารพันไพรีอย่าปีทา
 เอนามพุ่มแทนพวงทิพบุบผา
 ไม่ทันหาบายศรีพลีสั่งเวย
 อันหอมชื่นไม่สิ้นกลิ่นระเหย
 บุษบาเซยอาร์ักษ์ค้วยภักดี
 ขอพระเคศคุ้มภัยในวิถี
 จงเป็นที่พึ่งทั่วทุกตัวไป
 ใ้ห้เรียกสระกระษัตริวาริไซ
 ถ้าใครได้วิควกเหมือนตักเคิม
 เทพช่วยบริรักษ์บำรุงเฉลิม
 จงพูนเพิ่มภิญโญโมทนา
 ใ้ห้อยู่ครบห้าพันพระวรวงษา
 จะกลับมาชมอีกใ้ห้อิมเอย ฯ

สามปี
 ผ่องแผ้ว
 ทางโลก อุดรแฮ
 รอคห้วงบ่วงมาร
 รับลม เรื่อยแฮ
 เทรคฟ้า
 เชิญชื่น พักพอ
 เรื่อยแล้วจึงจร ฯ
 สุரியง
 ปลุกไว้
 น้ำสระ
 แก่ผู้รังสรรค์

เฉพาะโคลงบทสุคทำยนี้ เข้าใจกันว่าจะเป็นผู้อื่นแต่งเสริม

ขึ้นภายหลัง เพราะสำนวนแปลกไปไม่เหมือนของคุณพุ่ม

๔. เพลงยาวได้คอบกับสามชาย หรือที่เรียกว่าเพลงยาวสามชาย บางท่านว่าบทหญิงจะเป็นของคุณพุ่ม แต่สมเด็จพระยาคำรัง-ราชานุภาพท่านสืบไม่ได้ความ จึงยังยุติไม่ได้

๕. บทสักราว ที่เล่นถวายในรัชกาลที่ ๕ ที่พระที่นั่งสนามจันทร์ พ.ศ. ๒๔๑๕ และเล่นที่ท้องพรหมาศตร์ เมืองลพบุรี ปีเดียวกัน ต่อมา เล่นถวายในสระ ที่พระราชวังบางปะอิน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ และ พ.ศ. ๒๔๒๐ ที่พบบทครั้งสุดท้ายก็คือที่เล่นในงานฉลองวัดบรมวงศ์อิศรวราราม ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อคืนวันที่ ๒๐-๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๐ หลังจากนั้นก็ไม่พบข่าวคราวอีกเลย

อย่างไรก็ตาม คุณพุ่มมีชีวิตที่ค่อนข้างจะโอโง่งกว่าคุณสุวรรณ-พระมะเหลหลายประการ เป็นต้นว่ามีผู้คนนับหน้าถือตาอยู่มาก เพราะบิดาเคยเป็นใหญ่มาก่อน เวลาเจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เล่น สักราวก็มักจะเชิญไปเนืองๆ ทั้งนี้อาจจะเพราะความสามารถของคุณพุ่มเอง และความสวยเป็นสิ่งประกอบก็เป็นได้ และการที่คุณพุ่ม รู้จักเจ้านายผู้ใหญ่ฝ่ายในมาก จึงทำให้ชีวิตไม่หมกหมองเท่าใดนัก ถึงจะจนบ้างบางคราวก็ยังมีที่พึ่ง แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับตัวคุณพุ่มเองเป็นส่วนใหญ่ ความเปรี๊ยะปราดในเรื่องสักราวและบทกลอนนั่นเอง ที่ทำให้คุณพุ่มไม่ถึงกับอับจน

คุณพุ่มจะถึงแก่กรรมเมื่อใด ยังค้นไม่พบหลักฐาน แต่เข้าใจว่าอายุก็คงจะไล่เลี่ยกับคุณสุวรรณ-พระมะเหล และเป็นคนสามแผ่นดินเหมือนกัน เริ่มต้นในรัชกาลที่ ๓ และสิ้นสุคติในรัชกาลที่ ๕

ตัวอย่างบทสักราวฝีปากคุณพุ่ม

สักราวมาภิวัตบาทบาทงกช	ถวายบทบรมกรมอักษร
เป็นอภัยภูวเรศวิเศษกลอน	บทสมรมาลีลำนี้ละ
พระมหาสงครามว่าคามที่	เป็นอรุณรัศมีที่เถิดชนะ

สินสมุทรมารนั้นหนาจะ
เมื่อร่วมล่ำกำปั่นสุวรรณมาศ
ทรงโศกเศร้าเข้าหานางมาลี

 สักรวาพระธิดายุพาผิว
คลีกระดาษราชสารออกอ่านกลอน
แล้วตัดพ้อขอสัจย์กลับนัคเนาะ
ตรงหนังสือถือจิตคิกไม่เป็น

 สักรวาเคื่องขู่ว่าจู้จี้
เฝ้าร่ำไรให้แต่คิกแก้กลอน
ต้องยงยุทธอุศเรนเกณฑ์อังกฤษ
อย่ามาสอนงอนแ่งคิกแก้กัน

 สักรวาพระบุตรีศรีสมร
แกลิ่งเคินคัลลัคแลงแฝงทวาร
เห็นเที่ยววนคันทาหน้าโง่
ฉาช่างแต่งเต็มประคาใส่มาลัย

พระองค์ประเสริฐเป็นฉันทเห็นดี
ทรงซ่อนเร้นเล่นพระราชสารศรี
จนบทนี้พระอภัยว่าไปเอ๋ย ฯ
จึงกรีดนิ้วค่อยค้ำรับอักษร
นางแค้นค้อนเจียนกระดาษาคกระเด็น
แล้วเคาะแคะคคเคี้ยวขึ้นเคี้ยวเงี้ยว
ไม่อยากเล่นเพลงยาวชื่อฉาวเอ๋ย ฯ
อะไรนี่น่าซังมานั่งสอน
การก่อนก่อนพ่อก็รู้ยู่ค้ำยกัน
แทบชีวิตมารคาจะอาสัญ
ไปหาทันบิดาค่อว่าเอ๋ย ฯ
เอกนิกรกัลยาใจกล้าหาญ
ค้ำยเคียดคาลโดยมานะในพระทัย
นิกจะให้ให้ชะงักก็จักได้
แล้วเดินไปตรวจทหารทุกด้านเอ๋ย ฯ

หลวงธรรมาภิมณฑล (เถิก)

ยอดแก้วเมืองจันท

สมัยที่ผู้เขียนยังเรียนอยู่ชั้นมัธยม เห็นคนรุ่นพี่เขาเรียนจบแล้ว จดอะไรได้รวดเร็วก็อยากเรียนบ้าง ขอยืมตำราเขามาดูจึงรู้ว่าคนแต่งตำราชื่อ หลวงชวลักษณ์ลิขิต (คำเนิน จิตรกรเถิก) ราชทินนามชวลักษณ์ลิขิตก็มาจากชวลักษณ์ซึ่งหมายความว่าเขียนเร็ว ครั้นเมื่อเรียนสูงขึ้นได้อ่านบทกวีนิพนธ์ต่างๆ จึงได้รู้ว่าหลวงชวลักษณ์ลิขิตเป็นบุตรของหลวงธรรมาภิมณฑล (เถิก จิตรกรเถิก) ยอดแก้วของเมืองจันทบุรีนั่นเอง

เมืองจันทบุรีมีกวีอยู่หลายคน แต่หลวงธรรมาภิมณฑลคุณจะเด่นกว่าคนอื่นๆ เพราะมีผลงานอยู่มาก เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในหมู่กวีการที่ยกให้เป็นยอดแก้วเมืองจันทก็คงจะไม่ใช่เป็นการยกย่องเกินไปนัก

บ้านเดิมของหลวงธรรมาภิมณฑล (เถิก) อยู่ตำบลบ้านตะปอนน้อย อำเภอลอง จังหวัดจันทบุรี เกิดในสมัยรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ ปีมะเมีย บิดาเป็นที่ขุนมณีบุบผา ชื่อจืด

เมื่อหลวงธรรมาภิมณฑล (เถิก) ยังเป็นเด็ก ได้เข้ามาอยู่กับพระยาธรรมปรีชา (บุญ) ผู้เป็นลุงในกรุงเทพฯ และได้เรียนหนังสือเบื้องต้นกับพระยาธรรมปรีชานั้นเอง ต่อมาจึงได้บรรพชาเป็นสามเณรอยู่ที่วัดบุปผาราม ธนบุรี และได้อยู่ตลอดมาจนอายุครบอุปสมบท จึงได้บวชเป็นพระภิกษุอยู่ที่วัดนั้น

ตามความนิยมของคนไทยในยุคนั้น นิยมให้บุตรหลานที่เป็นชาย

รองอำมาตย์เอกหลวงธรรมาภิมนตรี (ถึก จิตรกรถึก)

บวชเณรเพื่อเรียนหนังสือ ถ้ามีนิสัยใฝ่ในทางพระพุทธศาสนาก็
อุปสมบทเป็นพระภิกษุต่อไป บางทีเล่าเรียนพระปริยัติธรรมสอบเป็น
เปรียญได้หลายประโยคแล้วไม่ยอมสึก ได้เป็นเจ้าของไปก็มาก แต่ถึง
จะไม่เอาดีทางศาสนาสิกขาลาเพศออกมาก็เข้ารับราชการได้ เพราะวิชา
หนังสือดีกว่าผู้ที่ไม่ได้บวชเรียน

หลวงธรรมาภิมนตรี (ถึก) ก็อยู่ในพวกที่รักทางฆราวาสวิสัย

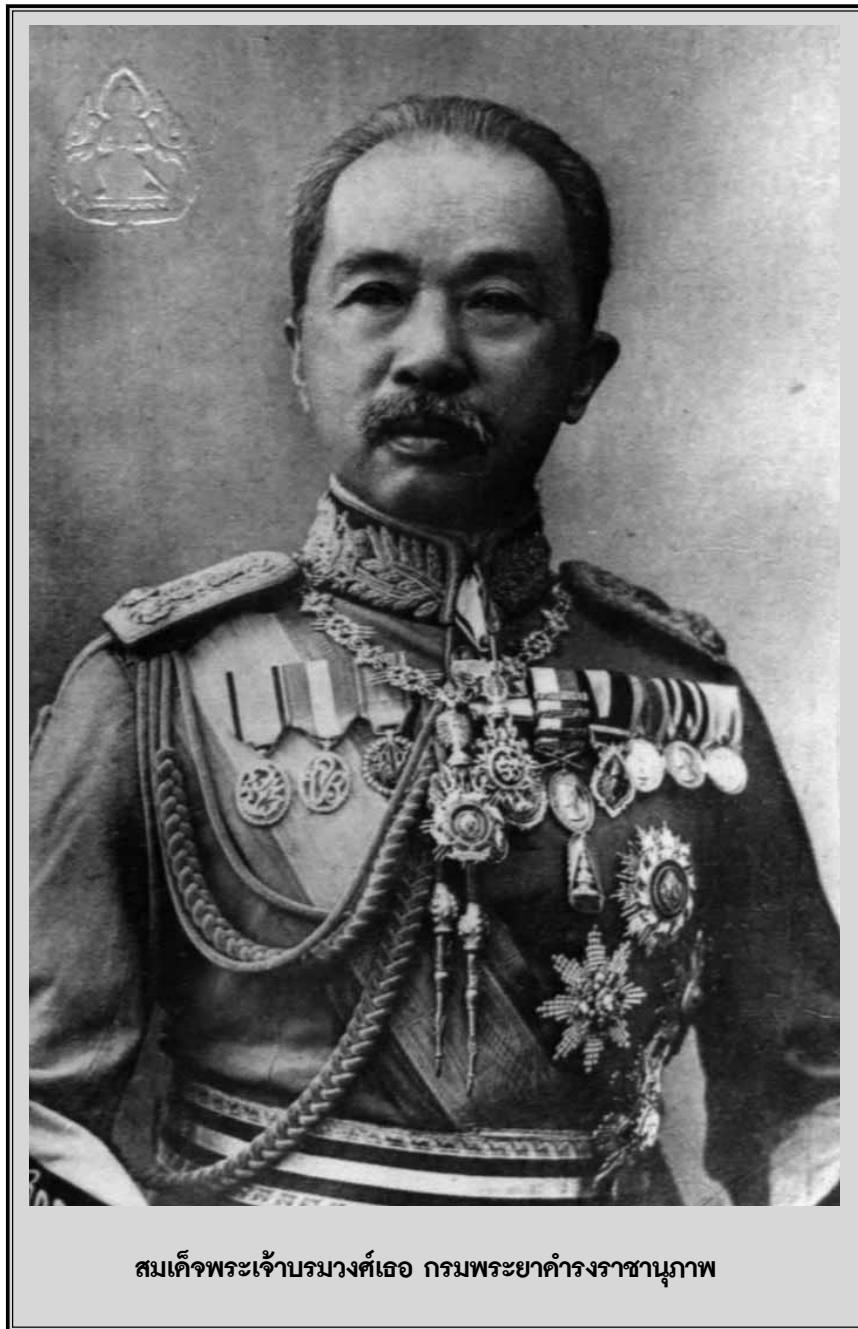
ใส่ใจในทางโคลง ฉันท กาศย กลอน ศึกษาแต่พระปริยัติธรรมพอเป็น
นิสสัยปัจจัย ถึงกระนั้นก็คงจะมีความรู้ดีพอประมาณ เพราะบวชเป็น
พระภิกษุอยู่นานถึง ๗ ปีจึงได้ลาสิกขา และพระยาธรรมปรีชา (บุญ)
ได้พามาฝากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ
แต่ครั้งยังเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ ได้รับราชการ
อยู่ในตำแหน่งเสมียนอยู่ประมาณ ๑ ปี ก็ได้เลื่อนตำแหน่งย้ายไปเป็น
ครูรองที่โรงเรียนวัดประยุรวงศาวาส

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีโรงเรียนหลวงตั้งขึ้นตามวัด ได้มี
ประเพณีอย่างหนึ่งเกิดขึ้น คือในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐิน หรือเจ้านายเสด็จไปทอด
พระกฐินต่างพระองค์ นักเรียนในโรงเรียนที่อยู่ในวัดนั้นๆ จะมายืนแถว
คอยเฝ้า และในโอกาสนั้นครูใหญ่ก็จะเตรียมแต่งโคลงถวายพระพร
ทูลเกล้าฯ ถวาย เป็นประเพณีอย่างนี้ทุกแห่งไป

หลวงธรรมาภิรมณ์แต่ครั้งยังเป็น “ครูถึก” และเป็นครูใหญ่
โรงเรียนจักรวรรดิราชาวาส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ
พระราชดำเนินพระราชทานพระกฐิน ครูถึกก็แต่งโคลงถวายพระพร
ทูลเกล้าฯ ถวายตามธรรมเนียม ปรากฏว่าสำนวนโคลงของครูถึกแต่งดี
เป็นที่พอพระราชหฤทัย

นอกจากนี้ในสมัยนั้นหอพระสมุดวชิรญาณได้ออกหนังสือพิมพ์
วชิรญาณวิเศษ มีผู้ที่สนใจในการแต่งบทกวีนิพนธ์และบทความต่างๆ
ส่งไปลงพิมพ์กันมาก ครูถึกก็ได้แต่งโคลง ฉันท ไปลงพิมพ์อยู่เรื่อยๆ
ได้รับคำชมว่าแต่งดี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรง-
ราชานุภาพ ทรงเห็นว่าครูถึกมีแววที่จะเป็นกวีได้ ก็ทรงแนะนำให้แต่ง
เป็นเรื่องเป็นราว ครูถึกก็ทดลองแต่งถวาย แต่เป็นเวลาทีพระองค์ย้าย
ไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงห่างเหินไประยะหนึ่ง และครูถึกก็
เผชิญป่วยเรื้อรังต้องลาออกจากราชการไปรักษาตัวอยู่ที่เมืองจันทบุรี

ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ
ได้เข้ารับตำแหน่งเป็นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ ได้ทรงคิดที่จะ

ปรับปรุงหนังสือพิมพ์*ชิรญาณ*ให้เจริญ ทรงนึกถึงครูถึกจึงได้ทรง
 สอบถามจนได้ความว่า ออกไปรักษาตัวที่เมืองจันทบุรี เมื่อหายแล้วได้
 เป็นครูใหญ่อยู่ที่นั่น จึงได้ทรงแนะให้กระทรวงธรรมการเรียกกลับเข้า
 มาไว้ในกองแต่งตำราเรียน และได้มีโอกาสช่วยแต่งหนังสือในหอพระ
 สมุควชิรญาณอีกด้วย

ถ้าจะว่ากันไปแล้ว ครูถึกก็เป็นครูบ้านนอกคนหนึ่ง แต่ด้วยความรู้ความสามารถในทางวิชาหนังสือ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรง-ราชานุภาพ ทรงแลเห็น “แวว” จึงได้ทรงหาทางให้เข้ามาทำงานที่เหมาะสมกับความรู้ และในที่สุดก็ได้มีความชอบในการแต่งหนังสือเรื่องต่างๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้เป็นหลวงธรรมาภิมณฑ์ มีตำแหน่งในกรมราชบัณฑิตย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖

ผลงานด้านกวีนิพนธ์ที่หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก) ได้แต่งไว้มีดังนี้

๑. โคลงนิราศวัชรวง แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘
๒. เวนิสวานิชคำฉันท์ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเขียนโครงเรื่องจากบทละครของเชกสเปียร์ให้แต่ง ได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ๓. เบริกคลิสคำฉันท์ แต่งไม่จบ
 ๔. สิทธิศิลป์คำฉันท์ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕
 ๕. เพชรมงกุฎคำฉันท์ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕
 ๖. รัชมังคลาภิเษกคำฉันท์
 ๗. ฉันท์คุษฎีสังเวย สำหรับงานพระราชพิธีฉัตรมงคลรัชกาลที่ ๖ (แต่งลา ๑)
 ๘. ฉันท์คุษฎีสังเวยกล่อมช้างเผือกพระเศวตวชิรพาหะ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานรางวัล
 ๙. กุฎาหกคำฉันท์ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

๑๐. ซาคามณีศรีสุพิน

๑๑. เรื่องสามก๊ก ตอนนางเขียวเสี้ยนกับคั้งโตะ

๑๒. ประชุมลำนํ้า

หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก) ได้อาศัยอยู่ที่บ้านตรอกเต้า (ในปัจจุบันดูเหมือนจะเปลี่ยนเป็น “ยุรยาตร” หรืออย่างไรจำไม่ได้ ที่เปลี่ยนเพราะละอายว่าชื่อตรอกเต้าเป็นชื่อของแม่เล่าสมัยโบราณ จึงแปลงเต้าเป็นเต้า ซึ่งแปลว่าไป แล้วแปลงเป็นยุรยาตร) จนออกจากราชการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ เนื่องจากชรา และถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๑ อายุได้ ๗๑ ปี

- ๒๑. เห็นเรื่องจับระบำ
- ๒๒. เห็นเรื่องกาเกี
- ๒๓. เห็นเรื่องพระอภัยมณี
- ๒๔. เห็นเรื่องโคบุตร
- ๒๕. เรื่องรำพันพิลาป

ประวัติสุนทรภู่ที่เราได้รู้กันก่อนข้างละเอียคนี้ สมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ นับเป็นการเริ่มต้นที่มีการเขียนประวัติกวีไทย ซึ่งในระยะนั้นผู้ที่เคยได้ยินได้ฟังเรื่องของสุนทรภู่อยังมีอยู่มาก เป็นต้นว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ได้ทรงเล่าถึงเรื่องสุนทรภู่ว่าแต่งบทนางสีดาผูกคอตาย เป็นต้น นับว่าสมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ได้ทรงเริ่มต้นทันกาลเวลา เพราะถ้าช้าลงเลยต่อมาอาจจะไม่ได้เรื่องพิสดารเช่นนั้นก็ได้

ผู้ที่สนใจเกี่ยวกับสุนทรภูู่ในยุคแรก ก่อนสมเด็จพระ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ประวัติสุนทรภูู่ มีอีกท่านหนึ่งคือ ต.ว.ส. วัฒนภา หรือเทียนวรรณ ท่านผู้นี้ได้เขียนถึงสุนทรภูู่ไว้ในหนังสือศุภวิภาคพจนกิจ ร.ศ. ๑๒๑ เล่ม ๒ หน้า ๔๘๑ แสดงความคิดและเล่าเบื้องหลังการแต่งเรื่องของสุนทรภูู่ไว้ดังนี้ (ตามฉบับเดิม)

“ท่านสุนทรภูู่ชาวเมืองแกลง บ้านเนินกรำแต่งหนังสือเรื่องพระอภัยมณีนี้ นับว่าเป็นเรื่องอ่านเล่นก็จริง ใครๆ ก็เข้าใจด้วยกันอย่างนั้นโดยมากแต่เรารู้ได้ด้วยคุณแก้วในสมองของเราว่า ท่านสุนทรภูู่แกตั้งใจจะกล่าวให้เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่มีแก้วตาเพราะมีช่องควรจะกล่าวสุภาษิตตรงใด ท่านก็กล่าวในที่นั้นไม่มีวางเว้นเลย แลท่านตั้งใจจะไว้ชื่อเสียงความคิดของท่านให้ปรากฏอยู่ชั่วฟ้าแลดินคั้งเรา (ศุภวิภาคพจนกิจ) จะชี้ให้ท่านผู้มีสติปัญญาเห็นว่าแปลกหรือผิดแก่ผู้อื่น

“คือ (๑) ไม่มีเหาะ (๒) ไม่มีเนรมิตร (๓) ไม่มีแปลงศรเป็นไฟแลศรไม่กลับเข้าแหล่ง (๔) ผู้หญิงสาวผู้ชายหนุ่มถึงตัวกันแล้วในที่ลับยังไม่สำเร็จความประสงค์ได้ (๕) ผู้หญิงเข้าที่อัปจนตกอยู่ในมือโจร

แก้ตัวไม่เสียตัวแก้ใจ โดยอุบายไม่ร้อนเหมือนทศกัณฐ์กับสีดา แลประ-
 เวนนี้ไม่หายเหมือนนางสุวรรณอำภากับวิรุณมาศ (๖) กิริยาของคนใดก็
 คงอยู่ตามกิริยาของคนนั้น (๗) ขึ้นต้นความไว้อย่างไรไม่ทอดทิ้งให้
 สุนทรหาย คงข้อนยกความข้อนั้นอีกในที่สุด (๘) คั้งนามบุคคลย่อมตรง
 แก่เหตุการณ์ที่เป็น คุจพระอภัยก็ใจดีไม่ผูกเวรแก่ผู้ใด สิ้นสมุทรก็โดย
 แม่เป็นเงือกน้ำ สุกสาครก็เพราะแม่พาพ่อหนียักษ์มาในทะเล อุศเรนก็
 โดยเป็นคนใจกล้าใจสูงนามย่อมตรงแก่กิริยาอัธยาศัย คั้งอธิบายมา
 นี้เป็นต้น

“ขอรับประทานอภัยแก่ท่านผู้อ่าน ขออวรุ่ก่อนเถิดว่า เมื่อท่าน
 สุนทรภู่แกแต่งเรื่องพระอภัยมณีนั้น โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ พระราชทานแหวนทองคำประดับเพชรแก่
 ท่านภู่สุนทร ๑ วง แลทรงพระบรมราชคำรัสว่า (ข้าให้แหวนเจ้านี้เพื่อ
 ให้เจ้าทำเรื่องขึ้นให้ตรงแก่แหวน) เพราะเหตุนี้ท่านภู่จึงให้นามว่าพระ
 อภัยมณี คือเพชร ศรีสุวรรณเรือนทองคำ คุจเรื่องพระสมุท ก็คือพระ
 ราชทานสมุทถือเฝ้า เรื่องโคบุตรก็คือพระราชทานคอกอูบล

“แต่เรื่องจันทโครบนั้น โดยมีพระบรมราชโองการในพระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า (เจ้าภู่พระจันทโครบเป็นลูกท้าวลูก
 พระยามหากษัตริย์มาตายด้วยอภัยใจป้ออย่างนั้น คุเป็นทีเสื่อมเสียไปที่
 เคียว) เพราะฉะนั้นท่านภู่จึงปรารภให้เกิดคร่อนถึงอมรินทร์ราชเจ้าขึ้น
 จึงได้เป็นเรื่องยืดยาวไป ข้อความที่เรากล่าวมานี้เป็นโคลมลอยอ่างไม้ผู้
 แท้ที่จริงเราก็ได้ฟังมาจากข้าราชการผู้เฒ่า ท่านผู้นั้นก็รุ่นหนุ่มทันใน
 รัชกาลที่ ๒ แลทั้งตัวท่านก็เป็นจินตกรวิอยู่ด้วย”

นอกจากนี้ก็มีเกร็ดประวัติท่านผู้อื่นได้ยินได้ฟังมาอีกบ้าง คั้งได้
 เล่าแทรกไว้ข้างต้นแล้ว

อนึ่งสุนทรภู่เป็นกวีสามัญชนคนแรกที่ทางราชการสร้าง
 อนุสาวรีย์ให้เป็นเกียรติยศ

บทผนวก ๒

โคลงเปิดคลองเปรมประชากร

สรวมชีพบังคมบาท
ผ่านแผ่นภพมณฑล
อยู่ชยาเกษมสุข
อ่อนโอนเทศมาน้อม
หลากหลายมากมอมมูล
สู่สมภารบารมี
เบื้องบาทให้ธิดาช
องค์เอกอรรคเฉลิมหล้า
ต่างเคียงคัลชื่อซ้อม
ค่อเบื้องบทมาลย์

๑ อัญชลิศสารล้ำซ้อง
เบื้องบาทจุธาถวัลย์
คังองค์กฤษณสรร์ค
แบ่งภาคจากเกษียณเบื้อง

๒ มาเถลิงถวัลย์ราชค้ำ
มอญหุมูริปูขาม
ต่างถวายเครื่องบรรณาตาม
ทุกทั่วหัวเมืองกล้า

จอมภูนาถเลอลบ
จบสกลสีมา
ท้าวไททุกประเทศ
ค้อมบรรณาการถวาย
พูนเพิ่มภินิหาร
มอบชีวีค่อไค้
ปิ่นภูนาถรังรักษ์
แซมขึ้นหน้าไปคัลย์
โอนศิโรตมนอบน้อม
ท่านนา
เคียงคัล
ราชเรื่อ
สฤษศิริรุ่ง เรือเงา
สมุทท้องผอมสินธุ์
แคนสยาม
เคชล้ำ
บุรพรบอบ แลนา
เกลื่อนเสี้ยนเสียวสยอง

๓ พระองค์อิศรภาพพูน
พระยศยิ่งสุริยัน

พระเดชคุจศรบรรค์
พระเกียรติเลิศแหล่งหล้า

๔ พระสฤษดิ์นัคเรศล้ำ
ปานพระวิศณุกรรมสรรค์

แสนสนุกมิได้ทัน
ทุกประเทศไต้หวัน

๕ พระมีอมฤตเอื้อน
จักยกพยุหทยหาญ

พร้อมพรั่งบริวาร
โดยเสด็จจอมจักผ้าย

๖ ศุกบั๊กษ์อาสาสุขแจ่ง
สืบสืบคำเป็นสำคัญ

สังวัจณระวอกสรร
วันฤกษ์กำหนดได้

๗ เสด็จทรงพระที่นั่งล้ำ
นาเวศใช้จักร์พา

คังองค์เทพธาดา
ทรงทิพย์บุษบกท้าว

๘ ถึงที่ประทับพร้อม
มวลหมู่มาตย์องครักษ์

สินาทหอกดาบฝึก
ครบเครื่องอาวุธห้อม

๙ คุจควงคาเรศล้อม
ส่องสว่างกลางอัมพร

หนึ่งคือกฤษณศร
พร้อมพรั่งวานรแก้ว

เพ็ญจันทร์

ส่องฟ้า

รอนูราพ แลแฮ

เฟื่องพินไผทเกษม

เลอสวรรค์

เสกค้ำ

โทเทียบ ถึงฤ

นอบน้อมสคูตี

โองการ

ยาตรย้าย

แหนแห่

เขตค้ำวกรุงเคิม

จวบวัน เสาร์แฮ

โชคใช้

จักศุก

เสด็จค้ำวแคนชล

เลอชลา

จบค้ำ

เหินเหาะ

เทพไ้ทางสวรรค์

เพรียงพริก

แวคล้อม

มาศปรั๊ก แลนา

แห่ให้ยมฮึกหาญ

จันทร์

ผ่องแผ้ว

ยกพยุห์ รงค์แฮ

กลั่นกล้ากำแหง

๑๐ เสด็จเถลิงอาสน์ไต้
 สงฆ์สำพระราช
 แซ่สวคพระปริศอา
 จบพระสูตรเสร็จลั่น

๑๑ พอพระสุริเยศเลี้ยว
 เรื่องประทีปแสงโคม
 การเล่นก็แห่โหม
 ต่างประกวดเอาหน้า

๑๒ เพลงการสารศัพท์ซ้อง
 มอญทะเลแฆภาษา
 ทุกสิ่งสรรพนานา
 ทวยราษฎร์สำเทียชน

๑๓ มโหฬารคีเรกฮือ
 สมโภชคลองขุดจร
 นามเปรมประชากร
 เป็นประโยชน์ชนชั้น

๑๔ เพลิงพะเยียรุ่งเร้า
 เกณฑ์พระทุกอาราม
 พะเนียงคือพลุพลุ่งคาม
 ต่างประกวดควัดอ้าง

๑๕ ไม้กระถางรุ่งเร้า
 เล่ห์พะเยียบานไสว
 ชูก้านกิ่งแกมใบ
 คกคั่นคูคาคแฉล้ม

๑๖ โคมลอยแสงสว่างแผ้ว
 สูงเยี่ยมนภางค์จร
 คังคาวเค่นควงสลอน
 แลเลิศล้ำหลากแสสร้าง

พลับพลา
 คณะถ้วน
 คมเวทย์ แล้วแฮ
 ลาศลีสู่สงฆ์
 ลับโพยม
 แจ่มจ้า
 ไครมครึก ครีนพ่อ
 เอิกอ้ออลเวง

สักวา
 แฉกเพี้ยน
 เนืองแน่น สมุทแฮ
 ท่องท่องเทียววล

อวยพร
 ไหม่นั้น
 พระราช ทานแฮ
 สืบหล้าอย่าสูญ

เรื่องงาม
 ราชสร้าง
 หนึ่งคอก ตะไลนา
 จุดแจ้แสงสี

เรื่องไฟ
 สดแฉ้ม
 ผลคอก แลนา
 เล่ห์ไม้เหมือนจริง

อัมพร
 แจ่มแจ้
 สลับลิ้ว ลอยแฮ
 หากให้พิศวง

๑๗ เรื่องสุมาลย์มาศไม้
จับพัคตร์เปล่งปลั่งแปลง
คังโฉมบุษนวลแดง
นิกอยู่หนหลังถ้ำ

๑๘ สาวสาวชาวราษฎร์เมื่อ
นาเวศพายลับสน
บงพลางจิคร์คลึงกล
นิกจักชวนชมแก้

๑๙ เยียยลหญิงบ่ได้
อีกหนึ่งหากเกรงคำ
ผืนพัคตร์หักใจทำ
แต่จิตรยังเร่าร้อน

๒๐ ประจวบสุริเยศแจ้
สว่างอรุณเรืองรอง
ต่างคนตระเตรียมกอง
คอยบพิตรเจ้าหล้า

๒๑ ปางองค์อิศเรศเจ้า
ทรงเครื่องน้ำเงินงาม
คังอิศวรรฤทธิราม
จับพระแสงคู่หล้า

๒๒ สงฆ์เสรีจักรกิจถ้วน
ทรงประเคนสิ่งของ
ปชิตนิตยทานปอง
ทรงพระเต้าอุทกตั้ง

๒๓ อาลักษณ์อ่านประกาศแจ้
พันหนึ่งสองร้อยวัด
เจ็ดสิบเอ็ดแสนซัก
คลองขุดแล้วตลอดได้

ไฟแสง
แปลกหน้า
เต็มอวบ อิ่มเอย
ผัดหน้าคอยถึง
มายล
เสียดแล้
การก่อ เขมณา
ที่ร้อนแรมสถาน
ทันสำ เหนียกเฮย
ขอค้ำนอน
เฉยชื่น เชื่อนนา
รักร้างห่างสม
แสงทอง
รุ่งฟ้า
การแห่ แหนนา
ยาตร์เมื่อกรุงศรี
จอมสยาม
เอี่ยมอ่า
เรื่องเคช
ลาศลีสู่มงษ์
ทวยผอง
ทั่วทั้ง
ประโยชน์ พระนา
หลั่งน้ำอติษฐาน
ถวายจัก ทางแฮ
บอกไว้
สามเศษ วาเฮย
ลิ่วล้ำแลตรง

๒๔ พระราชทานทรัพย์จ้าง
สองสหัสซังจับ
ห้าร้อยสี่สิบกับ
อีกเศษแปดบาทให้

๒๕ แต่พระราชทรัพย์นี้
เงินพระคลังเดิมออก
ใช้เงินพระคลังนอก
หวังประโยชน์ภพฝ่าย

๒๖ เสรีจพระอคิเรกน้อม
แต่พระปิ่นปักไผท
ให้พระรุ่งเรืองโอ
หม่อรินทร์ราบลื่น

๒๗ ปางเสรีจทานอุทิศน้อม
คอยพระฤกษ์เสด็จลง
พอจบพระสุริยง
เบิกพิรุณเปิดแผ้ว

๒๘ เสด็จทรงทวยเทพแก้ว
บอกออกพระที่นั่งจร
คู่ชักยกพายถอน
กลองแขกตีปีละห้อย

๒๙ นาวาสวรรณกิงแก้ว
ทรงพระไชยศรีสวัสดิ์
เครื่องสูงภิรมย์ขานัค
นำพระที่นั่งเบื้อง

๓๐ สนั่นเสียงคุริยแซ่ซร้อง
มะโหระทึกกึกก้องคัง
ไพเราะเหวนวัง
พลเพียงเพียงแผ่นพื้น

จันรับ จุกแฮ

จ่ายใช้

สี่ซัง และนา

ค่าจ้างแรงจัน

หมายบอก ประกาศนา

จ่ายจ้าง

ในแผ่นดิน คินแฮ

แผ่นดินไผทสยาม

ถวายไชย

แผ่นดิน

สุริยยัง เรืองนา

หลีกลิ้นหนีถอย

ในสงฆ์ แล้วแฮ

ที่นั่งแก้ว

เยี่ยมสี่ โมงนา

ผ่องพื้นอัมพร

ถวายกร

เคลื่อนคล้อย

ยาวลั่น เสียงแฮ

แหบให้โหยเสียง

กนกรัตน์

ยาตร์เยื้อง

ธวัชโบก โบยแฮ

พัศตร์ฝ้ายพายผยอง

แตรสังข์

ครั้นครั้น

เวงแว่ว หวานนา

ฟุ้งพันชลาลัย

๓๑ เรือคั้งเสียงสนั่นเล่า
เรือปลัดทูลฉลอง
เรือตำรวจปลัดสอง
หว่างระยะรีว้า

๓๒ เรือฝายองครักษ์เต้า
เคียงแ่งคู่ศนาม
พลพันทหารตาม
ลั่นเหล่าองครักษ์ล้ำ

๓๓ ทหารแซมมหาคลื่น
กุมสินาทคุณมัต
สองลำคู่เคียงถัก
แม่พะอรินทร์พ้อง

๓๔ ถึงเรือตำรวจหน้า
ลั่นแต่ตัวเจ้ากรม
นอกซ้ายนอกขวาระคม
เรือพระประเทียบทั้ง

๓๕ องค์พระประเทียบล้ำ
ขนำคเนื่องอนงค์นาง
โฉมเฉกเอกเอี่ยมปาง
ละแหล่งพิมานฟ้า

๓๖ ฝายในอเนกหน้า
แหนบาทบำเรอบง
ลั่นเลิศวราพงษ์
ฉลองโอษฐ์เอางานใช้

๓๗ รักรักษาเรอศักดิ์เมื่อ
จมีนจงปลัดวัง
พระอินทรเทพวัง
หวังระวังเหคุร้าย

กรีนคลอง
คู่หน้า
นำนอก ในแฮ
โอเอี้ยงยาวนาน
แลหลาม หลังเฮย
แน่นน้ำ
เรียงต่อ ต่อนา
เลิศเกล้าคลื่นสนาม
เกณฑ์หัด
แม่นจ้อง
นายแ่ง มานา
ไล่ล้างฤถอย
นามสม ยศเฮย
แตงตั้ง
เคียงคู่ นำนา
เหล่าลั่นสนมใน
เลอสุรางค์
หนุ่มหน้า
เทพธิ คาแฮ
สู่พื้นไผทสถาน
นวลผจง
กชไต้
เผ่ามาศย์
แซมซ้อยโฉมสวรรค์
มาหลัง ประเทียบแฮ
ยาตร์ย้าย
รอเคร่า มานา
ย่านน้ำแนวทาง

๓๘ สุขกระบวนไต่เต้า
 เรือปลัดบาญชีสอง
 กัณหาเวศข้าล่อง
 คอนต่อนอกประคูด้าย
 ๓๙ ถัดถึงนาเวศล้ำ
 พระประยูรวงศาไคล
 อึ้งอัสสนันเสนาะโน
 พายแฉ่งแสวงเสียดเข้า
 ๔๐ หนึ่งเรือข้าบาทเปื่อง
 นาเวศพายตามสนอง
 พระยาพระหลวงผอง
 เป็นเหล่าเป็นหลั่นล้วน
 ๔๑ เสียงพลอลเกริกอื้อ
 คังฤทธิรามรอยยุทธ
 ยามยกพยุห้ข้ามสมุท
 เส็กสู่ลงกาฝ้าย
 ๔๒ หนึ่งคือนเรศท้าว
 ยกพยุห้โยธา
 รอญรับทัพหงสา
 จรจากเขตกรุงได้
 ๔๓ มัจฉาคล้าปวนป้อม
 ซอนซอกแฝงเฟือยหัน
 คลาคล้าว่ายวนพัน
 บ้างเสือกเกลือกตัวต้อง
 ๔๔ เส็ค็จชมอุโฆษก้อง
 รายเรียบเรียงแถวสถล
 ต่างเล่นต่างแต่งคน
 พलगทอคทฤษคีล้ำ

ตามสนอง
 คู่ฝ้าย
 อูฐีบาท แลนา
 ยาตร์ได้โดยถวิล
 อำไพ
 คลาศเต้า
 ชลมารค
 เฟื่องน้านองพุ่ม
 ทูลล่อง
 ขนัคถ้วน
 ขุนหมื่น มหาคณา
 ลาศเต้าตามไสว
 อึ้งอูค
 ราพรัาย
 ฉกคัง นีฎา
 แฉกพันพังหนี
 ศวรรณรา ราชแฮ
 เทียบไต้
 อุปราช แลฤา
 เผด็จเสี้ยนเศิกหนี
 เป็นควัน
 หุบห้อง
 ละวันวิง เวียนนา
 คิคค่างคลองเงิน
 กาหล
 มารคน้ำ
 อ่าอาคม เอี่ยมเอย
 หลากล้วนชวนชม

๔๕ เรือยเรือยเรือล่องน้ำ
เสียงศัพทโทยัจฉ
ฉิวฉิวเฉื่อยฉำพล
ลู่เขตประทุมทอง

๔๖ เขตแขวงกรุงเก่าสิ้น
ชนประทุมทางยูร์
เนื่องมอญแพกเพี้ยนคู
สมโภชคลองขุดเข้า

๔๗ เห็นสาวคราวหนุ่มหน้า
รำทะเลทยอยเพลง
เสียงสนั่นเสนาะละเวง
รำรำยมายเมียงเข้า

๔๘ พิศมอญห่มหุ้ม
ผ้าแวบเห็นหว่างขา
เยียวยลเมื่อยามคลา
เสียวฤคคาลคล้าย

๔๙ มอญไใหม่ไร้ถิ่นร้าง
ฟังพระเคซป็นบรม
ยกเททอคครวัณม
สวามิภักดิ์เป็นข้า

๕๐ เรือล่องลู่เขตค้ำ
ขันธ์ระบำระเบงเนื่อง
จวบพระสุริเยศเรือง
พลพวกผีพายจ้อง

๕๑ ชาวบางกอกชาติเชื้อ
รายเรียกเรียงแถวสลล
เพี้ยนพิศละกลกล
กระตุกฤคคาลซ้ำ

แนวชล
แซ่ซร้อง
พายเรือว แรงนา
ที่ค้ำวแคนเคลง
แคนผลู่
ยาตร์เต้า
หลากเล่ห์ หลายแฮ
เขตแคว้นแคนมอญ
นวลเคลง
ขลุ่ยเคล้า
พิณพาทย์ แลนา
ยั้วยั้มยวลใจ
พัศรา
ยาตร์ย้าย
นิกไคร่ เจินแฮ
แย่งยื้อเพลาผยอง
สู่สม ภารแฮ
เลิศหล้า
ยังถิ่น อยุทธ์เฮย
เขตค้ำวแคนสยาม
แคนเมือง นนท่เฮย
เรือยร้อง
แสงบ้าย แลัวนา
จวบจ้วงถึถอน
แต่งคน
ฝั่งน้ำ
ครุณรุ่น แลนา
นิกหน้าหนองหลัง

๕๒ ครรไลเรือล่องน้ำ

บรรลุมณฑลกรุงศรี
การละเล่นเนื่องมี
ลครระบำเพลงร้อง

๕๓ จวบภณมาศสิ้น

จันทร์กระจ่างอำไพ
ชาวบ้านจุกโคมไฟ
ต่างแต่งบูชาถ้า

๕๔ ถึงที่ประทับค้ำ

เรือเรียบเรียงรายลำ
ปางพระเสด็จยุรคำ
ถวายสิ่งไทยทานล้วน

๕๕ พลพายต่างจ่อจ้อง

ข้าวห่อเกณฑ์จ่ายจับ
ต่างเสพย์อิมหน้าสรรพ
เหลือช่อนซุกห่อม้วน

๕๖ แล้วเสด็จยุรยาตร์คล้อย

เรือแห่น้ำหลังคลา
เรียงเรียบรัฐธารา
เสียงสนั่นระทุงเส้า

๕๗ ควงเคื่อนคาวเค่นค้วย

คังจะชวนภูวไนย์
ณเทพยสะศิไย
โดยพระบารเมศเปื้อง

๕๘ แนวคลองสองฝั่งท่า

มวณหมุ่นกรยล
สาวแก่แซ่เสียดปน
ชมพระเกียรติเจ้าหล้า

เลอลี

แซ่ซร้อง

ริมฝั่ง แลนา

เรียกถ้ำทางหลวง

แสงโถง

ผ่องฟ้า

เรื่องโรจ แลเฮย

ถือกท้องแถวทาง

แคนสำ นักเฮย

จอกถ้วน

เนินนาค ขึ้นนา

ปณិតล้ำเหล่าสงฆ์

คอยรับ

แจกถ้วน

ทุกทั่ว ลำนา

หมกเมี้ยนมาเรือ

นาวา

เคลื่อนเต้า

คังแรก ออกเฮย

กีกก้องกาหล

แสงใส

ยาตร์เยื้อง

แสงส่อง ถวายนา

บาทเจ้าจอมสยาม

แถวชล

เนืองหน้า

ชายปะ คณะเฮย

เสด็จเข้าคีนวัง

๕๘ จบเสร็จสำเร็จเบื้อง
 ในบทพจน์นิพนธ์
 ใช้ปราชญ์อาชาวนชน
 สุภาพบทไค้ข้อ

๖๐ ไกรยลงช่วยแค้น
 กลอนกล่าวสุภาพเฉลิม
 คังจวงกระแจะเจิม
 โดยชื่อสวามิภักดิ์ไค้

๖๑ นิพนธ์บทย่อถ้อย
 ไปแต่งพิศการตาม
 พอควรแก้พยายาม
 ถวายพระบาทอิศรกัน

๖๒ ลีปิศวิจิตรสร้อย
 แทนมหาคสาตราคม
 หวังการเนิ่นนานนม
 ชูพระเกียรติยศไค้

๖๓ พระราชวรินทร์ที่เจ้า
 เกลากล่าวลักษณสารา
 ถวายจอมพระสุธา
 ชูพระเกียรติยศข้อ

๖๔ แม้มาท้ำบาทม้วย
 เสาวพจน์บทกลอนหวัง
 แทนตัวค้างคนยัง
 ตราบประลัยโลกใหม่

ยุบล
 พรำพร้อง
 เชิงเซียว แลแฮ
 ซักแล้วอย่าฉิน
 แด่งเคิม
 ยศไค้
 ยุคลบาท พระนา
 ต่อเบื้องบทศรี
 ทางความ
 เหตุนี้
 ยังเริ่ม เรียนนา
 เกษเกล้าชาวสยาม
 สารสม โภชนา
 จคไค้
 ไปเส้อม สุนพื่อ
 อีราชเจ้าจอมสยาม
 กรมขวา นอกแฮ
 พรำพร้อง
 อีราช แลแฮ
 ชั่วหล้า อย่าสุณ
 มรณัง
 กล่าวไค้
 รongบาท พระนา
 มอคม้วยอย่าสุณ

ประวัติผู้เขียน

ส. พลายน้อย

เกิดวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ (ตรงกับวันศุกร์ แรม ๒
ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็ง) ในเรือบริเวณปากคลองทราย แม่น้ำป่าสัก
อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

บิดาชื่อ นายผล พลายน้อย (เสียชีวิตแล้ว)

มารดาชื่อ นางนิว พลายน้อย (เสียชีวิตแล้ว)

จำนวนพี่น้อง ๖ คน ดังนี้คือ

๑. นางสาวาง พลายน้อย

๒. นางสาวน สัตยารมณ

๓. นายสมบัติ พลายน้อย

๔. นายทรงวิทย์ พลายน้อย

๕. นางสาวสมบุรณ์ พลายน้อย

๖. นางอุคม ลิมเกตุรัตน์

ภรรยาชื่อ นางจงกล พลายน้อย มีบุตรชาย ๑ คน ชื่อ นายอภิ
จัย พลายน้อย (ภรรยาชื่อเพลินจันทร์ มีบุตร ๒ คน ชื่อ ธนानันต์และ
ธัญญา)

ประวัติการศึกษา

ชั้นประถมศึกษาที่โรงเรียนประชาบาล วัดประคู้ทรงธรรม

ชั้นมัธยมศึกษาที่โรงเรียนอยุธยาวิทยาลัย

ประกาศนียบัตรประโยคครูพิเศษประถม (พ.ป.)

ประวัติการทำงาน

พ.ศ. ๒๔๘๘ ได้รับราชการครั้งแรกเป็นเสมียนสรรพากร อำเภอ
พระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พ.ศ. ๒๔๘๐ ได้สอบบรรจุรับราชการครูเป็นเวลา ๕ ปี ในสังกัด
ศึกษาธิการอำเภออุทัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พ.ศ. ๒๔๘๖ โอนย้ายมาช่วยราชการที่กองเผยแพร่การศึกษา
กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ รับผิดชอบหน้าที่จัดรายการ
และบรรณาธิการวารสารวิทยุศึกษา ของสถานีวิทยุศึกษา กระทรวง
ศึกษาธิการ บรรณาธิการวารสารจันทร์เกษม ของกรมการศึกษานอก
โรงเรียน

พ.ศ. ๒๕๒๒ โอนย้ายมาสังกัดสำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ ในตำแหน่งหัวหน้างานโสตทัศนูปกรณ์และเอกสาร
สิ่งพิมพ์ กองส่งเสริมและเผยแพร่วัฒนธรรม สำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ และเป็นบรรณาธิการวารสารวัฒนธรรมไทย

พ.ศ. ๒๕๒๘ เนื่องจากปัญหาสุขภาพ ได้ลาออกจากราชการ
ก่อนที่จะเกษียณอายุราชการ ๔ ปี ในตำแหน่งหัวหน้างานเลขานุการ
คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ นักวิชาการระดับ ๖

ภายหลังเมื่อได้รับการรักษาพอสมควรแล้ว ยังสามารถทำงาน
ด้านการประพันธ์ได้ ทั้งการเขียนบทความให้แก่นิตยสารต่างๆ เช่น

ศิลปวัฒนธรรม สารคดี เมืองโบราณ ต่วย'ตูน ฯลฯ

นายสมบัติเป็นนักเขียนที่มีความสามารถเขียนหนังสือได้หลายประเภท จึงมีนามปากกาต่าง ๆ มากมาย ส. พลายน้อย, ธนา สารภี, โสมทัต เทเวศร์, ศรีสมบัติ, ส.พ.น., ลักษมี, สนธิศ, คนกรุงเก่า และ สวรรยา ปัจจุบันมีงานเขียนรวมเล่มแล้วประมาณ ๑๐๐ เล่ม ส่วนใหญ่เป็นงานเขียนประเภทสารคดี ชิวประวัติ บทความ นิทาน ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ประเพณี เรื่องภาษาไทยและปกิณกะอื่นๆ

เกียรติคุณที่ได้รับ

พ.ศ. ๒๕๑๗ หนังสือเรื่องพฤษภินิยาย ได้รับรางวัลจากสภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย

พ.ศ. ๒๕๓๒ หนังสือเรื่องยาขอบ ชีวิตและงานของผู้แต่งอมค-นิยายผู้ชนะสิบทิศ ได้รับรางวัลในงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติ

พ.ศ. ๒๕๓๕ หนังสือเรื่องอัญมณีนิยาย ได้รับรางวัลในงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติ

พ.ศ. ๒๕๓๖ หนังสือเรื่องสัตว์หิมพานต์ ได้รับรางวัลของมูลนิธิธนาคารกรุงเทพฯ

พ.ศ. ๒๕๓๗ หนังสือเรื่องเกร็ดย่อยร้อยเรื่อง ได้รับรางวัลของมูลนิธิธนาคารกรุงเทพฯ

พ.ศ. ๒๕๓๘ หนังสือเรื่องเกิดในเรือ ได้รับรางวัลในงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติ

หนังสือเรื่องจันทร์คตินิยาย ได้รับรางวัลของมูลนิธิธนาคารกรุงเทพฯ

พ.ศ. ๒๕๓๘ ได้รับประกาศเกียรติคุณจากสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ เป็นผู้ที่มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรม สาขาวรรณศิลป์ (สารคดี) ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๓๘

พ.ศ. ๒๕๔๐ ได้รับพระราชทานปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิตกิตติมศักดิ์ โปรแกรมวิชาภาษาไทย สถาบันราชภัฏธนบุรี

พ.ศ. ๒๕๔๗ ได้รับการประกาศเชิดชูเกียรติคุณให้เป็น "นักเขียนสารคดีเกียรติยศ" จากรายการ "คนค้นคน"

หนังสือเรื่องเกร็ดภาษาหนังสือไทย ได้รับรางวัลเซเว่นบุ๊กอวอร์ดส

หนังสือเรื่องแลไปข้างหลัง ได้รับรางวัลเซเว่นบุ๊กอวอร์ดส

พ.ศ. ๒๕๕๑ ได้รับประกาศเกียรติคุณจากสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ เป็นผู้สืบสานอนุรักษ์ภาษาและวรรณกรรมไทย ในงานเชิดชูครูกวีศรีสุนทร ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๕๑

พ.ศ. ๒๕๕๒ ได้รับรางวัล "นักเขียนอมตะ" คนที่ ๔ ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๕๒ จากมูลนิธิอมตะ

ได้รับประกาศเกียรติคุณจากกระทรวงวัฒนธรรม เป็นปูชนียบุคคลด้านภาษาไทยดีเด่น เนื่องในงานวันภาษาไทยแห่งชาติ ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๕๒

พ.ศ. ๒๕๕๓ ได้รับรางวัล "นราธิป" ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๕๓ จากสมาคมนักเขียนแห่งประเทศไทย

ได้รับพระราชทานปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชานิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา

